M. T. B. COLLEGE, SURAT

Manuscripts Library

No. Ref. / Sar. 542

Title: Tarka Prakasha -

Tanka	Tirumala		: **Title**
	Srikantha		: Author
			: Editor
			: Year, Vols
			: Publisher
542	Incomplete		: Remarks

Ends abruptly

542

[illegible]कवितिक-
[illegible]न्दू-ध्यात्
[illegible]कृष्ण[illegible]
[illegible]श्रीमाम-
[illegible]प्राभाकूरोत
[illegible]श्री-मनदूरोः
[illegible]हृषि-तिकरण
[illegible]पार्श्वपाठकु
[illegible]वकु-रूपशाक-
[illegible]पिवचलेन:
[illegible]प्रहसिद्धिः

542

त·प्र·श श्रीगणेशाय नमः॥ श्रीकान्तशैवाभ्यां नमः। नूतनजलदरुचिं गजलक्षणार्पितमस्तकं नाथविरिञ्चप्रेमपात्रमेकमनेकधा॥
१ शाउपजीव्योपजीवकभावसंगत्या उपमाननिरूपणानन्तरं शब्दं निरूपयन्नुपजीव्यत्वमानप्रतिजानीते। अथेति॥ अत्र
ज्ञायमानपदस्य शब्दप्रमाणतया पदे उपमानोपजीवकत्वाभावात्फलयोः स्वरूपफलयोश्च संगतिर्बोध्या। तस्मात्स्वफ
संगति लनिष्ठत्वेपि स्वाश्रयकरणत्वात्मकपरंपरासंबन्धेन करणनिष्ठत्वात्। करणयोरनन्तर्यनिधाननियामकत्वमप्युपमानत्वा
दिशा क्लृप्तिरित्येवोपमितेः तस्याप्यवश्यं शाब्दोपजनकत्वेन फलयोरप्युपजीव्योपजीवकत्वसंभवः। अथ वा स्वरूप
फलयोरप्यतिदेशवाक्यार्थज्ञानरूपोपमानप्रमाणस्योपमितिद्वारा शाब्दबोधोपजीव्यतादिति। केचित्तु ज्ञापमानं पदं
रणमित्यस्य शक्तत्वेन ज्ञायमानमित्यर्थो लाघवविशेषणोहितदिविनिषेधो विशेषणमुपसंक्रामतः मति विशेष्यबाधादिति न्याये १

न तद्वीधूमलवितिवत्। विशेषणत्वात् तच्छक्तिज्ञानमादायोपमानोपजीवकत्वसंभवेन स्वरूपत उपजीवकत्वमपि संगतिरित्याहुः। अप
दज्ञानस्य शब्दप्रमाणतां गोकर्णे नवीनमते तु उपमितेः शक्तिरूपपदार्थविषयकत्वेनातिदेशवाक्यार्थज्ञानात्मकोपमानप्रमाण
स्योपमित्यात्मकशाब्दप्रमाणोपजीव्यत्वेन स्वरूपत उपजीवकत्वमद्युत्तमेवेति द्रष्टव्यम्। नन्वतिदेशवाक्यरूपशब्दप्र
माणस्यापि अतिदेशवाक्यार्थज्ञानरूपोपमानोपजीव्यत्वात्। उपमानमेवादौ निरूपितं न तु शब्द इत्यत्राकांक्षाविनिगमकमिति
चेन्न। प्रमाणतावच्छेदकरूपमविच्छिन्नोपजीव्यताया निरूपितोपजीवकतायाः संगतित्वात्। प्रमाणतावच्छेदकरूपमिन्द्रि
यत्वादिः। अवच्छिन्नत्वं व्यापकत्वं। एवं चोपमानस्य संकेतमात्रग्राहकतया सर्वस्येवोपमानस्य शब्दप्रमाणोपजीव्यत्व
म्। शब्दप्रमाणस्य तु न सर्वस्यातिदेशवाक्यार्थज्ञानात्मकोपमानोपजीव्यत्वम्। घटमानयेति शब्दे तदभावात्। नन्वपदज्ञान

त०प्रश० त्वेन शाब्दत्वावच्छिन्नं प्रति हेतुत्वाघटमानपेति शब्दनिरूपितशाब्दत्वावच्छिन्नकार्यताया उपमाने सत्वादुक्तदोषतादवस्थ्य
२ मिति वाच्यं प्रमाणविभाजकोपाधिनियतधर्मावच्छिन्नाया उपजीवकताया विवक्षितत्वात् प्रमाणविभाजकोपाधिश्च प्रमा
क्षीरकरणत्वादेः। अवच्छिन्नत्वं च स्वरूपसंबंधविशेषः। इत्थं च शाब्दत्वादेरुपमितिकरणत्वानियतत्वादतिदेशवाक्यस्य पेक्षा
नत्वादेर्वत्त्वात्तेन तत्प्रमाणत्वावच्छेदकशब्दप्रमाणत्वव्यापकोपजीव्यतानिरूपितोपजीवकतानवच्छेदकत्वात्। उक्त
दोषाभावात्। केचित्तु पूर्वकोट्यावयवरतिप्रसङ्गेनं तरं विवक्षितत्वादेव नातिदेशवाक्यजन्यपदर्शनं तन्नातिदेशवाक्यं विनापिमा
नस्वरूपातिदेशवाक्यार्थज्ञानान्मकोपमानोदयेनन्यथासिद्धत्वान्नोपमाने उपजीव्यमिति उपमानेऽप्युपजीवकत्वा प्रमा०
भावान्नाविनिगमरति वदंति तदसत् शाब्दीत्याकांक्षाशब्देनैव प्रत्यक्षत्वेन तिन्यायापातात्तत्पाठः पदम्यवयवरआदिकशब्दक २

पजातत्वावच्छिन्नं प्रति करणत्वं न तत्वेति नातिव्याप्तिरिति भावः। केचित्तु अतीतानागतशब्दात् संबंधानादरेपि शाब्दोदयात् कारणं न
कारणं किंतु शब्दज्ञानं इत्थं च शब्दजन्यप्रमाकरणत्वस्य लक्षणत्वे संभवः शब्दज्ञानजन्यप्रमाकरणत्वस्य लक्षणत्वे तु वि
षयाविषयाशब्दज्ञानजन्यप्रमास्त्वप्रमाकरणो मनस्यतिव्याप्तिरत आह शाब्दत्वं चेतीत्यादिः। शाब्दत्वस्य प्रसक्षान्यत्वकल्पनेऽपि गोपुर
दाह शाब्दत्वं चेतीत्यपि काचित्तु नवलक्षणत्वे स्मृतावच्छेदकयोरभेदः इत्यत आह जन्येति। केचित्तु न दशब्दात् पदं प्रत्येमीति
वाक्यमर्थानन्तु शब्दात्प्रत्येमीति अनुभवविशेषगुणतादृविषयविनिर्मोकेणाभावानुपगमात् तत्तथा च शब्दजन्यप्रत्यक्षादिविषयप
कज्ञानत्वमेवतद्विषयोऽनुवृत्ताविति रिक्तशाब्दत्वजातिरित्यत आह जन्यपदमित्यादिः। तदसत् ताशब्दलिंगकपदान्वामेते
रपि शब्दजन्यपदाविशेषकज्ञानत्वेन तद्ज्ञानमपि शाब्दयामीति प्रतीत्यापत्तेः। शाब्दत्वजातिस्वीकारस्यावश्यकत्वात्। तद

त.च.श. स्वीकारमादाय यद्द्वितीयलक्षणमुक्तं तेन दव्यापकशाब्दत्वस्येत्साध्यमयं यातं गतेश्चेत्सत्वव्येयम्। जन्यपदबीजन्यत्वकानिनारीणी
२ अनुभवत्वाव्यापिका वेद्या जातिः प्रसंसत्वादिलक्षणत्वेसतिपदविषयकत्वाव्यापि वा वैशिष्ट्य। जातिरूपमितितत्वं तद्व्यापी
तामितिलक्षणार्थः। अतिव्याप्तिं वारयति तत्त्वेति। प्रसक्षाउमितिस्मृतिर्थितिरर्थः। ताहशीनां जन्यपदवीजन्यत्वव्याप्तिवा
रि अनुभवत्वाव्यापिकानां। सत्वादेरिति। तथा च तच्छून्यत्वाभावात्वात्तिव्याप्तिरिति भावः। स्मृतित्वस्य जातित्वे अनुभवसामग्र्या प्र
तिबध्यतावच्छेदकत्वेन न त्वप्रत्यक्षादौ वा अतिव्याप्ति वा सामान्यजातिश्च नत्वेसतीतास्मां पारिवशाब्दे। पिज्ञानत्वादिजातिमता
दृष्टं भवतीति विभाव्यते। तदा उभवत्वाव्यापकजातिश्चन्यत्वेसतीति व्याख्येत्स्यत आह जातिश्चन्यत्वमिति। जातिशून्यत्वमात्र राम
मितस्यर्थः। अनुभवत्वेति। अनुभवत्वाव्यापकजातिशून्यत्वमात्रामित्यर्थः। अनुभवत्वादीनामिति। आदिनात्तानत्वगुणत्व ३

त.च.श. गोनिश्चयत्वप्रवेशप्रयोजनाभावादिति विभाव्यते तथापि व्यवहारादिनापि शक्तिग्रहाच्छाब्दबोधोदये न वाक्ये चारात्पद्धशब्दप्रमाणो
२ पि उपमानोपजीवकत्वव्याघातः। कादिको पञ्जीवकत्वस्य शब्दप्रमाणाद्बोधपमानप्रमाणापेक्षत्वादविनिगमतादव
स्थादिति न किंचिदेतत्। न चास्तु। तस्तत्वेऽस्याविनियोगाय पं त्वापागानहंत्वादितिभाय एवं वाविनिगमकः। न तु असंगतिरिति। तस्या
लक्षणत्वेपि न क्षतिरित्याहुरित्यादिके। निरूप्यतरति। लक्षणया स्वरूपप्रामाण्यादिप्रकारकवर्णनानि निरूप्यन्ते वि च यः शब्दः
स पर्यंत। तत्र शब्दे निरूपणीयो व शब्देति। अत्र शाब्द प्रमितिकरणत्वं लक्षणं प्रमाणशब्दपदवाच्यत्वं लक्षणं तद्भेदकं
प्रमितिकरणत्वमात्रं प्रत्यक्षादावति प्रसक्तमतः शब्देति। न च शाब्दत्वं शब्दजन्यत्वं तथा च शब्दजन्यप्रमाकरणत्वं वक्तराणासम०
यपर्यवसानात्। तद्विषयाविषया शब्दजन्यप्रत्यक्षप्रमितिकरणोऽस्यौत्रेन्द्रिये। तिव्याप्तिमतआह शाब्दत्वं चेति तथा च शाब्दत्वं ३

स्मायाआवश्यकत्वात्। शाब्दी आकांक्षा। शाब्दबोधप्रयोजकेच्छा शाब्दे नैव विषयत्वेऽपि इच्छाया निवर्त्तेत रजितद् योतपादेव
यदाप्रवृत्तानमानेच्छा नतु शाब्दबोधेतत्र शब्दकल्पनानवकाशः। तत्र शाब्दबोधप्रयोजकेच्छायाअभावेन तादृशमानपम्।
न्नवतारात्तान्नवातिदेशवाक्यार्थशाब्दत्वेनैवोपमितिकरणतयाशब्दकल्पनमावश्यकम्। पदजन्यपदार्थोपस्थितेरेवशा
ब्दबोधहेतुत्वात्। शाब्दीशाब्दबोधोपयोगिनी। आकांक्षात्र नयप्रतिपाद्यपदार्थयोः शाब्दे नैव प्रसूयते तस्या घतर
मर्थान्नाहशत्वाय स्याप्यवतारादितिवाच्यम्। अतिदेशवाक्यार्थशाब्दत्वेनैवोपमितिकरणत्वमानाभावात्। परित्यज्यैवानि
ग्धितावत्सम्बन्धावगाहिसंस्कारस्मारकत्वेन विशेषकारकाणात्वकल्पनानुचितत्वात्। तन्नव्यनिष्ठपत्वमपेक्ष्यशाब्दत्वमेव घुतया
तन्निवेशस्यवमम्यागीतिवाच्यम्। मादृशपदानोपमानत्ववादिमतरवातिदेशवाक्यार्थस्मृतिरूपव्यापाराभावेनैवानतिप्रसं

सत्तादिपरिग्रहः। तथा वैदृशज्ञातीनां सत्ताज्ञातिमून्यत्वं नवत्वव्यामिति भावः। अन्यथापि ज्ञानत्वादीनामित्येव अनुभवितं
तथापि तद्व्यापकोसत्वत्वत्वेनानुभवत्वपरामर्शीयानुभवत्वादीनामित्यन्तं तद्व्यापकातो। अनुभवत्वव्यापके सर्वः।
अनुभवत्वव्यापकेत्यस्याव्याहतिं माहजन्यमतीति पा। अस्तमवे। तादृशीति। जन्यपदार्थोजन्यत्वव्यावृत्तिवारी सर्थः। ननु अनुभ
वत्ववारणाय अनुभवत्वान्यत्वमनोपादीयतामित्यत आह। आदीनामिति। आदिनाज्ञानत्वपरिग्रहः। अनुभवत्वव्यापकत्वं ग
चानुभवनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वं तेनानुभवत्वादिषु दोषः। ननु अनुभवत्वव्याप्यत्वमेव किं नोपादीयते तत्र अभा
वकत्वघटितत्वेनातिव्याप्तकसामानाधिकरण्यापादकरूपव्याप्यत्वनिवेशगौरवात्। एवमनुभवत्वस्यापि स्वव्याप्यता
नुद्धारणाय भेदघटितत्वव्याप्यत्वस्यावश्यकत्वाच्चेत्यपि गौरवात्। अन्यतः अनुभवनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्याउ

त॰प्र॰शा॰ भवतेर्मते नानुपपन्नभावात् । हक्तावतिव्याप्तिवारणाय चरमपीय दस्माउमवयवत्वं विनानि धीराद्रेति यद्जन्यत्वव्यामिवा
४ रि अनुभवत्वाव्यापकजातिमत्त्वमिति । हेतोः संभवः त्वायमान पदस्य करणात्वासंभवेन शाब्दत्वस्यापि पदजन्यतव्या
मिवारित्वाद् अतः पदस्येति । तदेव जन्यपदस्याहान्तरत आह पदस्येति । नन्वनुमितित्वस्यापि ताद्दशसमत्वात्कथमति
व्याप्तिरत आह अनुमितित्वस्येति । मणिवादेति । अनुमितित्वस्य व्याप्यपदयोजन्यत्वव्याप्यत्वेनात्मत्वादेर्जातेर्वा
धातत्वमनतेवाउमितावपीमति व्याप्तिः जन्यपदोपादाने वानुमितित्वस्यापि तथात्वे न तत्त्वमताभावान्न क्षतिरिति भा
वः । अतः आतिव्याप्त्यादेः । स्मृतित्वाभिति । जन्यपदयोजन्यत्वव्यामिचार्यनुभवत्वाव्यापकजातिमत्त्वं तमितिपदः । अ ताम॰
न्यजन्यत्वव्यामिचारीति जन्यपदोत व्यामिचारीति पदोत्व्यामिचारीति पदजन्यत्वव्यामिचारीति जन्यजन्यत्वव्यामिचारीति वा नोक्तं ४

अनुमितित्वस्य जन्यत्वान्न तज्जन्यव्याप्तित्वान जन्यत्वव्याप्यताततद्यामिचारिजातिमत्त्वस्यानुमितावपि सत्वादतिव्याप्तिः । अज
न्यपदयोतव्यामिचारिजातिमत्त्वमात्रोक्तौ शाब्दत्वस्यापि तथात्वेनासंभवापत्तिरिति विशिष्य पादेपमेवेनतज्जन्यपद
धीजन्यत्वव्यामिचार्यनुभवत्वाव्यापकजातिमत्त्वमेवेन लक्षणमस्तु तं विशेष्य दलेनेत्यत आह उपमितावपीति । उप
मितेः पदविषयकातिदेशवाक्यार्थस्तानजन्यत्वनियमेन जन्यपदधीजन्यत्वव्यामिचारिप्रत्यक्षत्वादेर्जातिमत्त्वादिति भा ब
वः । अन्यो तं पदविषयकत्वाव्यामिचारि जातिमत्त्वमेवं स्पर्धः । पदविषयके शाब्दबोधेपदस्यापि मानात्वपदविषय
कत्वस्मोनाधिकरणशाब्दत्वं सत्वामावादसंभवदतिसमानाधिकरणाति विहाय व्यामिचारीति नन्वेवं तु शाब्दबोधे
स्मरमाने बोधकाभावान्न शाब्दत्वस्यापि पदविषयकत्वाव्यामिचारित्वमेवेति चेन्न इष्टापद्जन्यपदार्थोपस्थितिमात्रैष्टा

त॰प्र॰श॰ नादेरेवशाब्दबोधहेतुत्वाच्छाब्दसामग्र्या च भानेऽभानानावातय त्रामिन्नविषयकानुमितिसामग्रीकाले घटमानुपेतिशा
५ ब्दबोधवत्तशाब्दबोधः तत्र शाब्दविषयकं शाब्दं जायतामितीच्छाविरहविशिष्टानुमितिसामग्र्याः प्रतिबंधकत्वे
न शब्दशाब्दानुपपत्तेः श्रुतशाब्देच्छासत्त्वापि तत्तोत्ते ज कालेऽतत्त्वादिच्छाभावकूटनिवेशे नातिगौरवात्तमिथो विशे
षणाविशेष्यभावे विनिगमनाविरहेणानंतकार्यकारणभावकल्पनापत्तेश्चेति शब्दविषयकशाब्दं प्रति तत्त्वा शाब्द
त्वसपदविषयकत्वाभ्यामेवागत्वाभावे नासंभवामावादिति किंचिद्देतन्नानाविति जातावासिस पंः । तत्रज्ञानसमा
नादीतेभावः । मतान्तरेतत्त्वप्रयोगहेतुमतार्थतत्त्वज्ञानजन्यः शाब्दप्रमाणमितिलक्षणमप्रयोगो वासंतद्धेतुम सामा॰
त्पदार्थतत्त्वज्ञानजन्यशाब्दत्वं प्रमाणशब्दत्वमिति पंः । वाक्यार्थभ्रममादाय वन्हिनास्तिंचतोसादोऽप्रयोगेप्रेति ५

व्याप्तिवारणाय तत्वपदम् । तत्र यापि पदार्थतत्त्वज्ञानमादायापि योग्यंगति व्याप्तेः प्रयोगहेतुमतेति । इत्यंतार्थपदस्य वा सा
र्थपरत्वपर्यवसानान्नपदार्थतत्त्वज्ञानमादायाति व्याप्तिः । न चाहितहेतुपदस्य मानिव्याप्तहेतुमतपदस्य प्रमामाविति
भान्तप्रमादितेरनैरपेक्ष्यसत्वतन्न तथासजातीयैरनपेक्ष्य स्वात्र विवक्षितत्वात्प्रयोगप्रतियाघज्ञानं प्रयोगकर्तृबि
प्रयोगप्रतिपाद्यज्ञानांतरं नापेक्षते ताद्दशार्थतत्त्वज्ञानजन्यत्वेन लक्ष्यो नाहितवाक्यार्थज्ञानवत्त्वे यदार्थज्ञानमपि अर्थज्ञा
लका नानपेक्षं प्रयोगहेतुवाक्यार्थज्ञानार्थतत्त्वज्ञानस्येदा पेक्षणादितिप्रयोगो वाक्ये तथा तत्कालीनतत्स्वरूपोपजन्ज प्रत्र
स्वमित्रन्तनवाचे न्यज्ञानविषयविषयकप्रमात्मकज्ञानं प्रकृतवाक्यजननीयं प्रयोगप्रतिपाद्यज्ञानान्तरं तत्कालीनतत्स्वरूपोपस्
जन्यज्ञानविषयविषयकज्ञानांतरनापेक्षते ताद्दशार्थतत्त्वज्ञानजन्यत्वमर्थः । वाक्यार्थज्ञानेनवाक्यजननोऽपि

प्रमा प्रकृत२ प्रमात्मकं२

त.प्र.शा. तत्र्वैवर्नैपर्यं तार्थे नस्यापेक्षणात्स्वयातत्स्माहेतुत्वापत्तेरितिवोत्तरोक्तत्वमपिस्वजन्यज्ञानविषयविषयकज्ञानांत

६ रविशेषणीयं। तथा च तत्कालीनतत्पुरुषीयस्वजन्यज्ञानविषयविषयकं यत्पदं वाक्यार्थज्ञानं तस्मिन् जननीयतत्का

लीनतत्पुरुषीयस्वजन्यज्ञानविषयाविषयकत्वोत्तरोक्तत्वज्ञानांतरं नापेक्षते तादृशज्ञानजनकशब्दत्वं तत्कालीनतत्पुरु

षीयप्रमाणशब्दत्वमिति फलितम्। स्वनसोत्तरोक्तत्वेसजन्यस्व पदमर्थतत्त्वज्ञानयोः स्वपदं तात्पर्यग्रहतत्वासपद्या

यपदार्थतत्त्वज्ञानेनैवाक्ये जननीयेत्वात्तत्स्मरणमप्रकृतत्वाकजन्यज्ञानविषयविषयकस्य वाक्यार्थज्ञानस्यापेक्षणात

त्पदार्थज्ञानजन्यतमादार्थयोग्यः। तिव्याप्तिरिति। संस्कारादावतिव्याप्तिवारणाय स्वेष्टगोशब्दपदम्। प्रमाणामा राम.

त्रमनन्यस्तेप्रमत्संज्ञा रावव्याप्तेर्नस्यापिशब्दपदमवयं जनीयप्रमितिनस्ततत्कालीनतत्पुरुषीयस्वजन्यज्ञानवि ६

षयविषयकं यत्प्रमात्मकं ज्ञानं तस्मिन् जननीयेतत्कालीनतत्पुरुषीयस्वजन्यज्ञानविषयाविषयकप्रमांतरं नापेक्ष

ते तादृशप्रमाजनकशब्दत्वं तत्कालीनतत्पुरुषीयप्रमाणशब्दत्वमिति फलितम्। प्रमात्वं यथार्थानुभवत्वमभिन्नत्वेनाना

तः आशिकप्रमामादाय तत्प्रसंगः। इत्यत्र वह्निना भिन्नतोल्याद्यर्थतत्त्वज्ञानस्य समानजातीयवाक्यार्थज्ञानां

तरापेक्षतयातदादायातिव्याप्तिमावेयपंक्त्वाभिव्यक्तेवाक्यस्येष्टसाधनताप्रमामादायातिप्रसंगः। वह्निकरणा

कसेकोत्कृष्टत्वज्ञाते भागेनातिप्रकृतवाकानुमज्ञानाविषयकार्यतत्त्वज्ञानत्वात्तेनैववाक्ये जनयितव्ये सजातीय

ज्ञानांतरानपेक्षणादिति। प्रकृतशब्दोस्थमितितावस्यापितादृशवाक्यज्ञानविषयतयातादृशवाक्यजन्यज्ञानविष

यत्वाद्विषयकत्वाकरूपेष्टसाधनताप्रमामादायशब्दोद्भ्रममितितदपोगयवाक्यः। तिव्याप्तिः। व्यापितयपन्करमाक

प्रकृतवाक्यजन्यज्ञानविषयकस्यतातादृशकामामादिभिषयकहेतेष्टसाध्यनताज्ञानस्यापि २

त॰ प्रश॰ सेकान्तुकूलत्वातिमान।।।।अनुव्याप्तिमांशे कश्चमात्मकसमरूपलेन जन्मेपयसमाप्तिं बतीत्यादिवाक्येऽतियाप्तिः । तादृश
८ वाक्यार्थज्ञानस्य प्रमामित्रज्ञानाभावात् । रश्वरीयवाक्यार्थज्ञानस्य स्वसमानजातीयास्मदीयवाक्यार्थज्ञानप्रमापेक्षत
यातदादाय लक्षणगमनात् । अन्यथानदीपयस्यर्थज्ञानमादापायोग्ये ऽतिप्रसक्ते दुर्वारत्वात् तदनिकथमेत
दिति चेन्न पादस्यार्थतत्वज्ञानत्वसमानजातीयज्ञानानंतरम् पेक्षसत्वयोगहेतुत्वज्ञन्यत्वप्रमितित्वलक्षणार्थः
तत्प्रयोगहेतुम्रं तंपद् अर्थतत्वज्ञानप्रकृतवाक्यार्थविषयकंतत्वत्ता न तु जन्यतेऽन्यदशातकालीनतत्स्वरूपयोग्यस्व
जन्यज्ञानंवचास्मशौकयुघाय कारकतावच्छेदकघादिशेष्यताकंतत्वसंसर्गकतत्प्रकारकताकत्वादिशेष्यताक ताम॰
प्रमामित्रज्ञानजन्मशाब्दत्वंतत्कावीनतत्स्वरूपयप्रमाणशब्दत्वमितिपर्यवसितार्थः । वन्हिनासिंचतीत्यादौ वाक्येऽकाााा ८

कातेकाउकूलत्वातिमानितिवोधोद्देपेन तद्विषयकत्वानस्याप्रमत्वान्न तत्रातिव्याप्तिः । अप्रवंशब्दोऽयामीमांसादावपिप्रमाल
कसमरूहालेवनजन्येपयसमाप्तिंचतीत्यादौतद्वेश्वरीयप्रमामादायमतातिः । एवमन्यपरवाक्येमोनिरूढोकादावपीति मुकेठवीदितवा कोर
। अन्यथयत्न वह्निनासिंचतिपयसासिंचतीमादेवाक्यांभावह्निकरणकसेकान्तुकूलत्वातिमानपपःकारणकसेका
नुकूलत्वातिमानितिसमरूहालेवनशाब्दबोधः । तत्रपयसासिंचतीत्यादिवाक्येऽव्याप्तिः । तदाकाजन्यपयपहिशेष ताने
कंतन्नद्विशेष्यकंप्रमामित्रज्ञानानांत्वस्यविवादितत्वात्तत्र माङ्कः । इदं तत्र बोधयिषापर्यंकवाक्यतावच्छिन्नप्रतिवाक्या
र्थज्ञानेहेतोरितिसंप्रदायमतेनवक्तात्पर्यबोधयिषापामन्यथासिद्धत्वात् तत्कारणत्वासंभवेन तदुपेक्षा शा
ब्दप्रमितिकारणशब्दत्वे तिफलबलितमेवलक्षणमत्रकृतमितिध्येयं । प्रमामत्ता ति गिसप्रमाणत्वमानाभावरतिश
प्रसिद्धं विशि॰ मेथे॰ यच्चद्विशेष्यताकत्वोशप्रजन्यज्ञानेनद्विशेष्यताकत्वोशेप्रमभि॰नेहीनइ

त·च·श· व्दस्याप्रमाणान्तराप्र्यमेयत्वात्तद्वेदनमिति वा चीकमतं कदाचित्स्यपक्षशाब्दस्य प्रमाणान्तरमात्रप्यत्ति । सोपं शाब्द इति । शाब्दत्वमिति
८ कारणं शब्द इत्यर्थः । अन्यकाले त्रिशब्देन संयोगमीमांसनुभवविषय इत्यर्थः । इदमपन्हव इति । तादृशप्रसंगस्तत्स्मान विषयत्वकाले
बाधाच्छब्दविषयकत्वमेव पर्यवसाने न शाब्दत्वसिद्धिः प्रतीतेस्तदन्वयबोधकाले पदार्थमात्रोच्छेद इति भावः । अन्वयेन वा शाब्द
एव नास्तीति भ्रमोपि तत्स्यात्तथापि तस्मिन् शाब्दप्रमिति करणत्वमेव नास्तीत्यत आह तज्जनकत्वमपीति । तस्य शाब्दस
जनकत्वमपि शाब्दप्रमितिजनकत्वमपीत्यर्थः । वस्तुतस्तु लोपे श्रीधर इति पाठः शाब्दत्वमीति प्रतीतिसिद्धः शाब्द
बोधस्तस्य पः । तज्जनकत्वमपि शब्दे तादृशशाब्दप्रमितिकारणत्वमपीत्यर्थः । तथा उपपन्नं चेत्तत्राह तु माह । आगोपेति । प्रतीतेरिमाम·
तिवाक्यादनुमयेत्यर्थः मीतिज्ञानस्य प्रत्यक्षविषयकत्वासंभवेन प्रत्यक्षातिरिक्त प्रमितित्वोक्तः ते त्वकरणतो कारणस्थान ८

रूपकरणमिति भावः । अनन्यतु शब्दस्य प्रमाणत्वेत्यासत्तांच तज्जन्यज्ञानस्य प्रत्यक्षातिरिक्तत्वं तथापि अनुमित्यात्मकत्वमेव तज्जन्यज्ञाने
स्यात्तत्तोत्यर्थः । पक्षकतान्येरूपगणे तेषत आह केवलत्वमिति । अनुमानत्वे यथा अनुमानत्वेन । अन्यथा वेति । शब्दविषयावे
त्यर्थः । नन्वत्र प्रत्यक्षातिरिक्तप्रमितिजनकत्वमेव नास्तीति विवादः इत्याह । विप्रतिपद्यत इति । विप्रतिपत्तिश्च शब्दः
अनुमितिन्नामानाधिकरण्यप्रमिति विभाजकोपाध्यवच्छिन्नजन्यतानिरूपितप्रमाणविभाजकोपाध्यनियतधर्मावच्छि
न्नजनकताश्रयो न वेत्याकारा । अनुमितिविषये कोटिद्वयं यथायुक्ता नानिषेधकोटिर्वैशेषिकाणां विधिकोटिः प्राभाकराः प्रमस्य प्र
माणेत्यर्थः यदीप्सितस्य प्रमाणानत्वात्प्रत्यक्षादिप्रतितर्ह इस्थलेन हेतु तथा तादृशजनकताश्रयत्वात्प्रतिषेधमाह इत्थं प्रयोगा
वेत्यवधेयम् । अनुमित्यात्मसमानाधिकरणप्रमिति विभाजकोपाध्यवच्छिन्नतानिवेशः प्रमाणोत्य

त॰प्र॰श॰ यत्वहेतुतयाशब्दस्यापिसाध्याकारतावछिन्नजन्यतादिरूपेणजनकतायांलिंगनांतर्भावात्तथाविभागकोपाचीनैर्यतत्वमान
९ छिन्नत्वस्यनिवेशः। अनुमितिभिन्नशब्दविषयकप्रमितिकरणंनवेतिप्रसङ्गात्प्रमेयस्यतत्वेप्याप्त्यनुमानवनिष्ठजन्यतास्ता
वा मान्यकोनवेसाकांक्षापीति। अनुमितिभिन्नशब्दविषयकप्रमितिकारणमित्यर्थः। अतोनाप्तिध्वानिदिव्यापादनेनुतत्व
मानंनेतिप्रत्यक्षानुमित्यन्यतरत्वव्याप्तोभयवनिष्ठजन्यतासामान्यकं अतोनशब्दलिंगकानुमानमादायवाधः। नन्विदं
घटानयनादिरूपार्थवत्शब्दत्वादितरप्रमाणवत् इत्यत्राहशब्दस्येति। अर्थोपस्थितातात्पर्यजन्यप्रतीतिविषया
र्थेनिरूपितत्वाप्रामाण्यवत्त्वादित्यर्थः। अप्रामाण्यमनेनदर्शयतिनहीति। तदवच्छिन्नतत्तत्कार्यत्वविनातत्तथावाच्य राम
मिवरितसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तेःशब्देनसंभवतीत्यतआहनोवैयधिकरण्यादीतिभावः। नतुघटमानयेतिपदानि ९

तात्पर्यविषयस्मारितपदार्थसंसर्गज्ञानपूर्वकाणि आकांक्षादिमत्पदकदंबत्वात्। अस्मद्वाक्यवदित्येकदेशेनरजतत्वानवान
प्रमितित्वानावच्छिन्नेतिप्रत्यक्षस्यापिजनकत्वात्। यद्रूपावच्छिन्नविशेष्यकैतावच्छेदकप्रकारकज्ञानत्वेनवभ्रमत्वंकतयानतावद्विशे
ष्यत्वावच्छेदकवत्त्वविषयरजतत्वावच्छेदकवैशिष्ट्यावगाहित्वानतत्वेनवभ्रमवत्त्वेकतपासाअस्यज्ञानपदस्यप्रमापरत्वेनप्र
मात्वघटकतपाप्रकांततस्याप्यवच्छिन्नत्वातत्वेनतदनुमितेर्व्यापकताच्छेदकप्रकारकत्वेनियमेनस्मारितपदार्थत्वेनैवस्व
तादिरितिध्येयानतुरजतत्वादिनाप्रमेयत्वादिनातादृशज्ञानस्यप्रवर्तकत्वावारणायरजतत्वादिप्रकारकज्ञानस्येवप्रवर्त
कत्वादितिवाच्यं एवंरजतत्वादिनारजतादेरुपस्थितत्वात्। [illegible] इत्यस्यावश्यकत्वात्तेनरूपेणानुमितौमानसंभवात्‌ अतएव
स्मृतत्वेकत्वानुमानेनावगोपनीतम्‌ एककत्वादिकमापेभासते। लाघवज्ञानेरूपस्याविशेषात्तिरिक्तस्वनएवव्यापकतानवच्छे

न॰ अश॰ कत्वेन गोत्वाभावेनानुमित्युपगमादिति॥ तेषां यथार्थीत्वाभावे विषयामि परामृतगेवं तः आकांक्षादिमत्त्वस्यापि तन्नादि ...त्र
१० मानेन विशिष्याज्ञततादेश्यता ... तावच्छेदकत्वं तथा तस्मिंश्च ॥ नन्वनदोन्न्वमते सागपातयोऽउ व्याप्तिनिरूपितानिर्मानेनानेन धा
:कत्वमहिषस्यांतीति वाकोऽनुमापकेनदीकस्य पदार्थ योग्यमित्याशंकतामपेक्षमभेदसाध्यमितादितवाच्याता सपगमेपरम
रनिरूपिता ... कांक्षादिमत्तामावेनैव ऽनुमिमिवागता ॥ नन्वेतत्पापि हेतुतावच्छेदकावच्छेन्न हेतुमत्तानिश्चयासेव ऽनुमि
तिहेतुत्वापायच्च योग्यतासंशयः तत्र योग्यतामंमेहेतुमत्तानिश्चयाभावादन्यथा चप्रसंगः॥ नन्व योग्यता संशयस्तावप
संशयेप पर्यवसन्नतयासाध्यसंदेहमवश्यमनुमितिस्तुल्येनैव तया पक्षतापक्षकासंशयातिरिक्तासंशयापत्तिमवहेतुमत्ताने राम॰
श्चयत्वमितिवाच्यं॥ ग्रावाता॥ साध्य योग्यसाध्यवान्वेवमाकारकमंशयादनुमितिसामग्रेश्वेति चेन्न॥ अयमालोकोऽभेदोवाउ १०
५२
म पृथापि वाहिव्याप्यरत्न च हेतुतावच्छेदकासंदेहेऽपि नैयायिकैरनुमितेरभ्युपगमात॥ व्याप्यवत्तानिश्चयत्वेनैव ऽनुमिति
हेतुत्वं तत्स्वयोग्यतास्वपहेतुविशेषसंदेहेऽपि संभवात न काप्यनुपपत्तिः॥ न च ह्रदत्वान्वेति॥ नन्वव्याप्तिश्रमादेकत्र
ऽनुमितिसत्त्वेनैव स्मात्मकपरामर्शजन्यतावदनुमितेर्भ्रमत्वापत्तिरिति वा विषयत्वावच्छेदेवद्भ्रमत्वानियामकत्वेनदेषाभा
वादित्त ह्रद इहदहूपते वेतीसापि॥ ... त॥ व्याप्तीति॥ परनिष्ठव्याप्तितानभ्रमानमितसूर्पे॥ नन्वेति नहीसर्थः अयं व्याप्ति
ज्ञानभ्रमकाल्पीनः शाब्दप्रयोजन्यानुमित्वे तत्साध्यानुमितेः नत्विष्टापत्तिज्ञानाजन्याक्लिनदरांवान्तुमितिः नवतत्त्वेनानुमि
तिन्वमतेऽमानाभावः॥ अतमानविषयशाब्दसामग्र्यानन्तर्व्यामात्॥ अनुमितिप्रतिशाब्दसामग्र्याः प्रतिबंधकत्वकल्पनेगौरवं
॥ मन्मतेतत्र शाब्दात्मकानुमितिस्वीकारे तत्र न तदप्रतिबंधकत्वात एवं भिन्नेविषयेऽनुमितिसामग्र्याः शाब्दसामग्र्याश्च

वे·प्र·पा· प्रवेच्छकताद्यपकल्पने गौरवं मानमते अनुमितिसामग्रीप्रतिबंधकतयैवोपपत्तेरित्यत आह प्रतिपत्तिरिति । अनन्तमित
११ मिति । न च व्याप्तिज्ञानादिघटितसामग्रीजन्यानुमितित्वाभावस्य वक्तुं विषय इति वाच्यं । व्याप्यत्वप्रतिसंधानेपि तस्यानुभ-
वासिद्धत्वात् । अत्र सामान्यतः प्रमितिः पापिनो पामितामिति वक्तुमुचितं तथापि उपमितेः शक्तिमात्रविषयकतया घटादि
विषयकत्वानभ्युपगमे संभवेन तन्निराकरणस्य निष्प्रयोजनकत्वात् उपमितामिति शेषः इत्यापि प्राप्तेत्यत आह शाब्दजस्य
तथा ज्ञानेनानुमितित्वाघमात्वेनाविलक्षणा प्रमित्यंगीकरणस्य आवश्यकत्वात् तत्करणस्य प्रमाणांतरत्वमावश्यकमिति भा
वः । स्तुतामिति । नैयायिकशाब्दजन्यशाब्दबोधविषयत्वमर्थः । स्तुधातोर्नार्थत्वेन शाब्दत्वविशिष्टशक्यत्वात् अत एव पा·
आत्मा वारे द्रष्टव्यः श्रोतव्य इत्यादि[illegible] स्तुतोपपद्यते । वेदवटकर्मकानयनादि नैयायिकेष्वदृष्टौ । वैशेषिकास्तु ११

शाब्दोपि न व्याप्त्यलिंगविषयैव तद्बोधकत्वात् नैयायिकेष्वदृष्टत्वं नैयायिकानां शाब्देपि एवमुच्चारणात् । शाब्दतास्वीका
न संभवात् । शाब्दबोधस्य वृत्त्योलीरिति भावः । जात्यामास कौस्तुभे लौकिकवाक्यस्थले शाब्दबोधात्पूर्वं प्रकृतवाक्यार्थगोच
रप्रमापर्यंतानवधृतत्वरूपाप्रामाण्यत्वानुमितिसामग्रीसत्त्वे नाप्रामाण्यानुमितिसंभवाद्दा[illegible] क्यार्थज्ञानस्य [illegible] वशपकत्वा[illegible]
दुक्तं । वेदस्य तु अनुमानशाब्दसामग्र्योः शाब्दोत्पन्नो लौकिकशाब्दोनुवादकः अनुवादकत्वस्य गृहीतग्राहित्वरूपमानत्वे
तत्करूपत्वात् । तत्समानाधिकरणशाब्दस्य व्यवहितपूर्ववृत्तित्वसमानाकारनिश्चयाविषयविषयकत्वाद्विशेष्य कतत्प्रकारकानुभ
वमात्रत्व नूकत्वरूपत्वादित्यपाकृत । तस्यपदं अनुभवपदं वेदस्य न पौरुषेयत्वेन आप्तोक्तत्वानुमानासंभवात्[illegible] नजारके
त्वान्यामाणपाच्य न विगता पौरुषेयत्वकारणात्मत्वे वप्रामाण्यपकल्पनात् । तेन गृहीतग्राहीताकनवकरणत्वसमानाधिकरणा

त·प्र·शा· कत्वाव्यवहितपूर्ववर्त्तिस्वसमानाकारनिश्चयविषयविषयकेतरत्वाद्विशेष्यकत्वतत्प्रकारकानुभवकरणत्वमितियावत्तस्य
१२ समानाकारत्वं च स्वस्मिन्यादृशीतादृशविशेष्यकत्वावच्छिन्नतत्प्रकारितातादृशतद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नतत्प्रकारताशालि
त्वमित्यर्थः। तदसत्। व्याप्तिस्मृतिविलंबेनाप्तोक्तत्वानुमितिसामग्र्यभावेन यथार्थमतएव शाब्दबोधादनन्तरवादकत्वेनाप्र
माणत्वात्। न च लौकिकवाक्ये दृष्टमाप्तोक्तं न वेति संशये न शाब्दबोधानुदयात्तस्य संशयपर्यन्तिरेकानिश्चयोपयत्र प्रतिबंधकत्वे
तन्निश्चयस्तत्र हेतुरस्त्विति तौ आप्तपरिचेति नियमेन [redacted] प्तोक्तत्वानिश्चयसहेतुत्वा [redacted] द्बोधात्पर्यंतसाव्यकतोनिवे
तन्नतात्पर्यनावच्छेदकं शाब्दहेतुत्वं वा लौकिकवाक्यजन्यशाब्दत्वं वा लौकिकत्वेन ज्ञातवाक्यजन्यशाब्दत्वं वा नाद्यः वेदेन राम·
दमावात् नाद्वितीयः आप्तोक्तत्वानिश्चयेपि वेदानुकारेणापद्यमानमन्वादेर्वाक्यार्थबोधरूपे फलाभिमानिनो गौतमीमांस १२

कस्य शाब्दबोधे न व्यभिचारात् नान्त्यः अपि तु तीयः लौकिकत्वेन ज्ञातत्वौदिकवाक्यस्थले ऽन्यत्र शाब्दसामान्यसामग्रीत एव लौकि
कत्वेन ज्ञातवाक्यादपि शाब्दोत्पत्तिसंभवे तत्स्यात्कारणताया नन्वेवं पृथक्संशये स्यादिति नियमेन तद्धेतुत्वानुपपत्तिरूपं बाधकम्। तत्त्वे
न। यद्यपि वाक्यार्थबोधोत्पत्त्यनंतरं संशयस्याप्रतिबंधकत्वात् तद्व्यभिचारः संशयव्यतिरेकनिश्चयप्रतिबंधकत्वेऽपि न्यानेयाभि
चारस्तथापि जन्यत्वे न तादृशनियमाभावादुपपत्ते न शाब्दसामान्ये आप्तोक्तत्वशंकाविरहो हेतुः तत्र लौकिके आप्तोक्तत्वाव
धारणात् वेदे तदयोग्यत्वेऽपि तत्तत्कर्तृज्ञानाभाववच्छेदकपौरुषेयत्वनिश्चयदशायामेव वेदस्यासंभावकत्वे दोषवत्त्वसंभावना तस्यापि नत्व
रूपहेतुत्वात् न च तत्कर्त्तव्यत्वसंशयानुपपत्तिः संभवात् वेदस्याप्यनुवादकत्वाप्रसक्तिः व्याप्तिस्मृतिविलंबेन तद्विलंबादिति
पराक्रान्ता आप्तोक्तत्वसंशये यस्याप्रतिबंधकत्वात् योग्यतासंशयवदिति दिक्। आकांक्षान्तु कथितं शाब्दक्रमः। केचित्तु प्रमे

त॰प्र॰श॰ तिनियमं निर्वाहायशाब्दप्रमातावाछिन्नंमातिकिं विश्वासरागमुपेयं। नन्वनपोग्यता अन्वयप्रयोजकत्वमेवत्स्वप्रयोग्यतायाःकारका
१२ मिप्राप्यप्र...पत्नासिंद्धत्वं तीत्योग्यवाक्येपिसत्वात्। अयथदोषाभावएवतत्पाम्तु दोषाश्चभ्रमप्रमादविप्रलिप्साकरणापा
टवरूपाः तत्रानिश्चाः अथोग्यतापन्नकार्थज्ञानंवाभ्रमः प्रमादोः नववधानता भावेवा वाक्यार्थज्ञान स्वरूपायोग्यस्य वक्तुं
रणीयवाक्यार्थनिश्चय यथातिकेतुः श्रुकीपवाक्यार्थनिश्चयमातिरेक वाररणाय यस्य ... तन्निवेशः अन्यथाप्रतीतस्य तत्र
मथाप्रतिपिपादयिषापन्नतारणा। सैवविप्रलिप्सा। रब्जाविषयीभ्रत एवं वाम्निकूलकंतल्लाभे घाता उत्पादकोवीनय
रवृतापिकूलकं न तान्वाघामे घातःकारणापादवांकरणंकुंठतान्वाघमे घातः तस्मापादवंभ...सामर्थ्यारब्जाविषयीभ्रतव राम॰
णानिनकूलत्वमितिपाववदिति वेन्नाम्नातप्रतारकवाक्ये संवादे नप्रमायोष्ठतारणाकरणदोषसत्वेनव्यभिचारात। अन्यथापनी १२

र याप्रवा?

तस्याविषमानार्थस्यान्यथाप्रतिपिपादयिषोन्नप्रतारणत्वेनोक्तो दोषोह्यारोपितत्वं तस्यावारणादोषत्वस्यैवाभावेन तन्नेदमावश्यक
त्वैकं कारणान्वयभ्रमसत्वेपि भ्रमदोषाभावसत्वात्प्रमायत्तेः। अभावरूपस्य च कारणत्वं नन्वनेनैव ना तथैवं तत्वादेषु कवाक्या
दपि प्रमापत्तेश्च तस्माद्यथार्थतात्पर्यकत्वमेव लौकिकवेदसाधारणं शाब्दप्रमाप्रयोजकं। यथार्थतात्पर्यकत्वं च यथार्थवाक्या
र्थप्रतीतीच्छयोच्चारितत्वं मप्रकृपदार्थं वदपरपदार्थप्रतीतीच्छयोच्चारितत्वमितिपादवत्। उच्चारितत्वेनात्र संबंधा मातं
ते नतन्मते वर्णानां नित्यैकरूप...त्वेपि नाशसंभवः। न वा मौनिश्लोकादावव्याप्तिः वेदे तु पूर्वपूर्वोच्चारणपेक्षामादाय संगतिः। अथ
र्वपद्धमानवेदस्तु यच्छितं...वेदादावेवं वेदस्यानित्यत्वात् नित्यत्वे तु मेयवेदे तु तदर्थतात्पर्यकत्वेन ज्ञानमस्मै नसाम्यान्नीति
नव्यभिचारः। शुकवाक्येपि शिक्षकवाक्यमादायोपपत्तिः वर्णानां तन्मते नित्यैकरूपत्वात् नव रवप्रसंपन्नस्य कवालादिवाक्ये

त.प्र.श गत्समावाऽऽदितिवाच्यंतत्साप्रमाणत्वात्तात्पर्यविहारस्तु प्रसक्षानन्त्यसंसर्गग्रहादेतिकेचित्तुशुककवालादिभिन्नलौकिकवाक्येयथार्थ

१४ वाक्यार्थप्रतीतौयोग्यतारिततत्वेवेदेबेहत्वादिशुककवालादिवाक्येः बाधितार्थकत्वेनानैवशाब्दप्रमाप्रयोजकंप कुशक्तिमत्वे

नैतेवाक्यमात्वमितिनानुगमः। नचसर्वत्र बाधितार्थकत्वमेवप्रयोजकत्वमस्त्विति वाच्यं यत्राप्यपूर्ववाभिप्रायेणामे

हे घटोऽस्तीत्युक्ते घटं तत्रादृष्ट्वात्प्रमानयति तत्रान्यपरत्वेनाप्रमाणोऽपिप्रामाण्यापत्तेः। तदुक्तं यत्प्रश्वाद्धःसशब्दार्थोयतः इती

पृथार्थतात्पर्यक त्याकूपीतिदिक्। तत्रतान्मयप्रज्ञानताः यमानकरणोऽतोनोपयोगित्वमिवाचि वैनमस्यमानस्याभिव्यक्त्वशक्तिवैवाति

तातामितिशाब्दबोधनिरूपितत्वानविष्ठकारणतायांविषयतासंबंधेनावच्छेदकंशाब्दबोधनिरूपितत्वानावच्छिन्नकारणता राम·

प्रपाससशाहमशाब्दबोधेजननीयेउपयोगित्वेमनिमहकारिनेसतियाभिचारिविलक्षणत्वादितितर्षीः। प्रामाणमयुस्तीवया १७

ष्ठि:पतयज्ञाननिरूपितत्वानावच्छिन्नकारणतात्वप्रसज्ञानेजननीयेसहकारि[illegible] व्यभिचारिविलक्षणंभवतीति तज्ज्ञाननि

रूपितत्वाननिष्ठकारणतायांविषयतासंबंधेनावच्छेदकंभवति यथा बाधे शब्दशक्तिमिति। अत्र प्रपोवपवेदपसनिक

पैत्र्यभिचारवारणाय ज्ञायमानकारणत्वेशाब्दबोधंप्रतिज्ञायमानकरणस्यशब्दस्यप्रसक्तेजननीयेउपयोगित्वविशेषणे

ष्टश्चोत्पत्तिभवात्व्यभिचारइतिज्ञानोपयोगीति। तथाच पदज्ञानंप्रतिज्ञायमानंकरणंतज्ज्ञानेजननीयेसहकारित्वसर्थान्तरे

घः। नचमास्तिपरामर्शव्यभिचारः ज्ञायमानकरणस्यज्ञानविशिष्टस्यैवजनकतयापरामर्शस्यज्ञानविशेष[illegible]करणस्यसह लिङ्ग

कारित्वात्तयालिङ्गेस्वात्तेपदज्ञानत्वावच्छिन्नाभावेः तस्यैवतत्सहकारित्वात्तस्यविशिष्टस्यसहकारित्वात्तथाचतज्ज्ञाननिरूपि

तकारणतावच्छेदकज्ञानविशिष्टकारणत्वस्यज्ञायमानत्वघटितधर्मावच्छिन्नकारणताकज्ञानेजननीयेसहकारित्वमपं:

त.प्र.प्रा. पर्यवस्यति परामृश्यमानलिंगत्वेनैवानुमितिकरणतया परामर्शविशिष्टत्वे परामर्शाभावासंभवान्न व्यभिचारः। ननु देव
१५ न्हिमान् ह्रदत्वादित्यादौ परामृश्यमानलिंगसत्वेपि प्रमाभावेन प्रमानुमित्यभावात् व्याप्तिवादेतिरस्कांत संगतिः। व्याप्ति
पक्षधर्मतावल्लिंगत्वेन प्रमानुमितिकरणतायां तत्प्रमानशब्दसत्वे शब्दसमवायाभावसंभवेन नै तादृशस्त हेत्वादित्व
स्यशब्दसमवायेऽभावेपि व्याप्यपक्षधर्मत्वसामान्यलक्षणाजन्यपरामर्शविशिष्टत्वसत्वेपि धूमनिष्ठव्याप्यताभावेन धूम
वान्ह्रदामुदया त्परामृश्यमानधूमस्य प्रत्यक्षजननीयेसहकारित्वे धूमनिष्ठव्याप्त्यादौ व्यभिचारवारणाय ज्ञानोपयोगित्वे
ज्ञायमानत्वघटितधर्मावच्छिन्नकारणताकत्वान्न पूर्वस्मात्तान्न पूर्वस्य विशेषः। अन्ये तु इदं विशेषं परामृश्यमानलिंगसत्वेपि राम.
मल्लिंगपरामर्शाभावसंभवात्तेकथंसल्लिंगपरामर्शव्यभिचारनिरासः। तत्र यज्ज्ञानं प्रति तद्धीपयोगितातत्ज्ञानकारणता १५

वच्छेदकज्ञानविशिष्टकरणोसहकारित्वंविवक्षितंसत्परामृश्यमानलिंगत्वेनप्रमानुमितिहेतुत्वेनसल्लिंगपरामर्शस्यप्रमा
नुमितिप्रसंगोपयोगितयाप्रमानुमितिकरणतावच्छेदकसत्परामर्शविशिष्टलिंगसत्वेसत्परामर्शाभावासंभवर
तिव्याप्तताया स्तिव्याप्तिवादेतिदृष्टांतासंगतेः। व्याप्तिपक्षधर्मतावल्लिंगत्वेनप्रमानुमितिप्रसवोपयोगितयासत्परा
मर्शविशिष्टलिंगसत्वेव्याप्त्यभावासंभवेनतादृशसहकारित्वस्यव्याप्त्यभावादितिव्याप्तिमनोपयोगबाधाभावादित्यार
णायव्यभिचारीतिलक्षणा त्वादिति। तत्रप्रमितिस्यजनकेवास्त्वंप्रमितिस्यजनकज्ञानजनकसामग्र्यप्रविष्टत्वमिति
यावतोनस्तवीडोप्रमाभावेनप्रमितत्वानैकान्त्यानिजनिकासामग्र्येवाप्रमितिद्वाराप्रमितिपदेनअत्रमाभिन्नत्वविवक्षि
तोचतन्मतेप्रमाप्रमित्याप्रमितिरितिवाच्यंसत्यपिकरणताप्रकारकत्वानवच्छिन्नविशेष्यताशाल्यनुभवत्वस्यप्रमि

न॰प्र॰श॰ तिपदेन विवक्षणात् । तादृशी व्याप्तिसामग्र्येव प्रसिद्धा । अथ यत्र भ्रमव्याप्तिकरणतया लिंगपरामर्शे सैन्यैवासोन्ता
१८ न विशिष्टैकहकारित्वे सत्ववत्तान विशिष्टे सत्व वैयर्थ्यमिति चेन्न करणातिरिक्तानां जनकताश्रय कारणांकेनापसैव
ता न जनकतासामग्रीपदेन विवक्षितत्वात् तत्र स्वधात्वात्मकधूमादलिंगकानुमितिस्थानाभिषिक्तसाध्यव्याप्तिमादाय
व्याप्तिसामग्र्यप्रविष्टत्वस्य व्याप्यावप्यसत्वेन दृष्टान्तासिद्ध्यापत्तेः अथ स्वकुमावत्वघटकतावासिद्धिवारकत्वेपि करणातिरि
क्तेत्यस्य न वैयर्थ्यं वस्तुमात्रस्येवस्वात्मककुक्षलिंगकानुमितिस्थानाभिषिक्तसाध्यव्याप्तिजनकतान्वयात् अपसिद्धि
वारकत्वात् । जनकताकरणतोभयसाधारणस्य जनकतात्वस्य कारणतावाद्ध्यवच्छेदकत्वेन विशेषकारणतात्मकजनक राम॰
ताव्यक्तेर्न प्रवेशः न तु कारणतातिरिक्तजनकतात्वेन प्रवेश इति व्यर्थत्वशंकायात्र न व कार्याकारणभावो उद्दीपकव्यावृत्ता १८

व्याप्तिजनकतानिवेशनीया नातः उद्दीपकत्वत याजनकतामादायासिद्धिः प्रागभावस्य तत्त्वात्तेनाधिहेतुता नप्र
मात्वमिति प्रागभावे व्यभिचारितिदिक् । केचित्तु प्रवृत्ति विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वान मेव प्रवृत्ते प्रमिति
शब्दार्थमाहुः अथ व्याप्यायमानकरणत्व पत्वमस्य र्थः तथा च यत्र यज्ज्ञानीयत्वाप्रमानकरणानिष्ठत्वेस
ति यज्ज्ञानोपयोगित्वं स्मृतिव्यभिचारिवृत्त लक्षणं भवति तं ज्ञानं निरूपित ज्ञानानिष्ठकारणतायां विषयतासंबंधेनाव
छेदकं भवतीत्याग्रपदार्थः लिंगपरामर्शस्यानुमानकारणस्मादिनिष्ठः अथ आत्मलिंगकानुमितिप्रतिज्ञायाम् अनवे
ग्राह्यात्मनि तस्य हेतोरक्षारणामिति चेन्न तज्ज्ञानानधिकरणत्वस्य स्मृत्युपमानकरणानिवेशात् । अत एव प्रागभावस्य
ग्राह्यानिले न हेतुत्वेपि न प्रमातृत्वमिति प्रागभावे व्यभिचारः । उपमानेष्टानो पाधिकर्तृदिवारणाय ज्ञानोपयोगित्वेसतीति वा

त॰प्र॰श॰ भावाभावादेवाप्रामाण्यमिवारितैवमसंगत्यपत्त्यादितितदर्थत्वाभासव्याहत्ततं त्वनुभवजनकमिन्द्रियत्वमितिपावेत । तत्त्वमात्रमैव बलि
१७ गाविषयात्मभजनकोऽतयाज्ञायमाननलिंगत्वातिरिक्तस्येराग्रमभजनकामें त्वेनविवक्षणाीयाऽनवतन्मतेतदप्र॰गसिद्धिःविस्तवा
रदिग्रहत्यादिजनकज्ञानमात्रस्यैवतन्मतेतथाभावात । नवाऽवाधितत्वादित पावाप्रमाविपरीतनिर्ण्वयमुत्स्ग्राके नत्वानमा
त्राभावेनतस्मात्वस्य ज्ञानमात्रप्रयोजकत्वादितिनत्तु तन्मते त्वगृहीतं संसर्गकस्य ग्रहणस्यायात्मकज्ञाने दपस्यैव स्वभत्याधि
संवादिप्रवृत्तिजनकत्वेन तस्यवनिर्णीतमिता वच्छेदकतयावाभावावस्यनतत्रहेतुत्वमितिकथमेतत । तत्र कोचितु । विसंवा
दिप्रवृत्तिजनकत्वेन ज्ञानस्यभ्रमवेशः स्वाप्यतुप्रवृत्तिजनकत्वेनतथात्वस्प्रवृत्तिजनकतावच्छेदकावच्छेन्नान्यत्वादितितद राम॰
र्थःजनकतावच्छेदकवाधात्तेनतेनाभासेद्वित्रितित्वसंसर्गाग्रहविशेषत्वादपत्वानवयमातिरेकाभ्यांवाधस्यविशेषेनामि १७

प्यतस्वेत्यपिकाश्चिदितिदिक्कात्रसुत्तार्थसामान्यतः तत्तमदार्थत्वेनरूपेणज्ञानत्वमदार्थघटितंविशेष्यतत्तमदार्थेषु
रितंवतत्तत्वेदमुले घटपदार्थविशिष्टात्र्पदार्थविशेष्यकघटपदार्थप्रकारकप्रतीतौ लोके पोहारितत्वरूपतासपत्राना
हेतुः । नत्वावैशिष्ट्यलौकेऽत्र घटत्ववैशिष्ट्यकमितावशेष्यकघटप्रकारकप्रतीतौ पोह्नारितत्वरूपतापत्रानमेव
हेतुःतत्रसामान्यतः घटपदार्थतादिनातासपत्रहेप्यपदापिलक्षणादिनाघटपदार्थत्वसंभवेन घटत्वविशेष्यकमे
तादृशेष्यकप्रतीतौ पोहारितनवेति विशेष्यत्वसंदेहापेक्षावधारणोः । वैरेतुलक्षणादिनोच्यमार्थतासंभवेनेप्रक
प्रदार्थत्वज्ञानोपादिशेष्यमेदेऽत्राभावात्तापयाकापिजलानालभेतेत्यादौप्रथमोपायात्प्रतत्वरूपनाघवतर्कं निरागीत्वेच

त.प्र.श. नविशिष्टकपिंजलपदार्थं पदं वृक्षं वृक्षांतं कपिंजलपदमिति सामान्यतः कपिंजलपदार्थत्वेन रूपेण तात्पर्यं निर्णयेपि विशिष्य कपिं
१८ जलत्वादिरूपेण तात्पर्यादिसंशयसंभवात् । लोके तु गुरुमते पि अर्थं तात्पर्यसंभवो न नानाघुवतकीनवतारात् । विशिष्यसंदेहः न
भवेन घटविशिष्टकर्मत्वविशेष्यकघटप्रकारकप्रतीतौ छयोग्यमितरमेदमिति तात्पर्यनिर्णयसमागवत्को धामस्वेमवस्यापादित
तथा लौकिकवाक्यमनुवादकं तस्माल्लौकिकं वाक्यं सर्वमेवानुवादकं तात्पर्यमाणावेदकं तदभावान्माना राषामित्यनुवादकस्मतास्व
पदार्थविशिष्टपरपदार्थविशेष्यकप्रतीतौ छयोग्यमितरतत्स्वरूपयथार्थतात्पर्यनिश्चयपदे हेतुत्वे यायाथ्यं निवेशे गौरवात् । किंतु ना न्वय२
नार्थं ज्ञेयेन शाब्दसामान्यस्य कपरपदार्थप्रकारकापरपदार्थविशेष्यकप्रतीतौ छयोग्यमितरत्वरूपतात्पर्यज्ञानस्येव मनसे वंवान्हेन राम.
मिति वर्तीत्यादौ वापि प्रमापत्तिरिष्टत्वमिति वाच्यं सकपदार्थेन्वयस्य स्वरूपं वन्नास्ति योग्यतापमापारमवतंश यत्निश्चयता वाक्यगोचर १८
पदकपदार्थप्रकारक२

कश्यकाभिप्राय प्रयुक्तपदमात्रस्य तीत्ययोग्य वाक्य परिग्रहः

कारणत्वात् । अपि च रदंतावच्छंदमादिविशिष्टज्ञानयोग्यतत्त्वं वाक्यार्थज्ञानजन्यवाक्यत्वात् तत्र च प्रमादेवोचेदर्थं व न्यास्त
प्रसक्तो वाक्यार्थगोचरपदार्थज्ञानवानेप्रमापजन्यवाक्यार्थज्ञानजन्यनाससमयो न्यूनतात् । अहास्त्वेति वन्नरूपयापत्तानानुमानप्र
पत्र वेन एव यथार्थवाक्यार्थप्रतीतिनिश्चयोहेतुर्वोच्यः तत्र नमनमेवतिष्ठांते प्रथमधर्मत्वप्रमापजन्यत्वनिर्णयासंभवात् । सत्त्वादिप्र
हान्निजनकत्वादेषतत्राहकालिंगस्यशाब्दबोधोत्तरकालीनत्वादित्यास्तां वितरः । न तु शाब्दस्य अनुमानेनंतर्गतत्वे घटमानयेतिश
ब्दात्घटादिपदे शक्तिमविदुषो पि शाब्दबोधापत्तिः नमनकुतत्र व्याप्तिज्ञानाभावादेवन रसंभवरत्वाशपेनाशंकतेनन नितिला
तं व्याप्तिशाब्दत्वेनापामाण्याघटादिपदेःगृहीतशक्तिकानांसहकारित्वादिति । रत्नकामयावबत्केसमवाहितकापरशास्येव फलः ।
व्यापकत्वेन केवलशब्दस्य तोपि शक्तिज्ञानेरूपमहकारिविरहाचतत्र फलोपधानमिति भावः । उपोद्घातसंगत्याशक्तिनिरूपयापि तु मा

ते·प्र·श· शंकते अयोतिरर्थो शब्दसहकारि प्रहवि क्वापदार्थातरामितितत्रस्यदार्थेतावच्छेदकाभावकूटवदित्यर्थः तेनास्मिन्नामिति आघा
१९ तः संस्कृतयास्यामिति वेस्य माणोसंकेतजन्यपहविषयदत्यर्थः आवश्यकत्वात् अभिधात्तानेअ वतामप्यपेक्षणीयत्वात् संके
तंनिरूपयतिसवेति आस्मादिति एतस्माद् जन्यत्वप्रकारतानिरूपितस्य तदर्थबोधविशेष्यताशालीदेत्यर्थः इदंतेन मितिः ए
वं इच्छामात्रस्यैव अभिधारूपत्वेपामरादीतिगगरीमादिशब्दादस्यर्थः अभिधायकास्यमिति तथात्वाय थोशीतवेदस्ते छेत
वैदत्वादिस्श्रुतिविरोधः शक्त्याप्रतिपादकत्वस्यापत्रंशानपभ्रंशसाधारणत्वात् अतिरिक्त शक्तिस्वीकारे तु न च संकेतेनापि म
अतिरिक्तायां अभिधायालक्ष्यानंगीकारात् नतादृशश्रुतिविरोधइतिभावः संकेतमात्रं तादृशेच्छामात्रं अपमानितेगार्ग राम·
पादिशब्दे सोस्तिरीश्वरसंकेतोस्ति मानाभावादितिशास्त्रनिर्णीत बुद्धीनांगगर्यादिशब्दावशाब्दरूपपत्नाभावेनापभ्र १९

थेनतादृशेच्छासंकेतइत्यर्थः नायस्रांशितवैदतिश्रुतिविरोधश्चवाचकोऽवसेयः नचशब्दत्वाभावेशक्तित्वानस्य हेतुत
याच्चपर्यवसितेशक्त्यभावकथंशाब्दबोधइतितदस्यः शंकते कथंतहीतिशक्तिभ्रमादितिभ्रमेस्याधारणशक्तिता नस्य हेतु प्रमा२
त्वादितिभावः नतुप्रमेयतादिनाशक्तितानेपिशाब्दबोधापत्तिस्यात शक्तित्वेन तत्वाज्ञानं हेतुः शक्तित्वं तु तादृशेच्छासंकेतत्वं
तथाच पामरगणामोभ्रमात्तानात संकेतस्येश्वरसंकेतत्वेनात्तानात कथंशाब्दबोध इत्याशंकते कथंतहीति ईश्वरमाविदुषःपामरी
पामरादीनांमांसंकेतानांवैदृश्यमयत्राभेवितितथोति संकेतत्वेनेत्यर्थः तेषामपिसंकेतत्वप्रकारकज्ञानमस्त्वादितिभावः वैव
शब्दाद्यमर्थोबोद्धव्य इत्याकारिणेच्छाविषयाणांचैत्रादिशब्दानामशक्तत्वापत्तिः तत्रेश्वरसंकेताभावादित्याशंकतेआ
धुनिकेति कागतेपितितत्वे भ्रोछारूपसंकेततत्त्वनाभावादितिभावः तस्यापि आधुनिकसंकेतितत्वे चैत्रादिशब्दस्यापि

त·प्र·श· ।...ईश्वरोऽस्ति। द्वादशाहकालीनपि...स्तुवीत नामतादिनाम यद्वाच्यः। शिशुरित्याकारकेच्छ्याईश्वरेणात्तत्वाद्वाच्युति प्र
२० माणमनन्ततत्रापीश्वरसंकेतोऽस्तीति भावः। नाईश्वरीयेच्छा नमस्त्रइच्छायाः। क्वेते शक्तेरूपत्वमिति विनिगमनाविरहा... द
तिरिक्तैव शक्तिरिति निरस्ताः। संकेतग्राहकप्रमाणाभावेन संकेतस्य हासंभवात् कथं शक्तिज्ञानं हेतुरिति आशंकते नेमाद
तादिति। कथंप्यायः। केन प्रमाणेन ग्राह्य इत्याशंकते उपमानादीति। तस्यार्थः अतिदेशवाक्यार्थज्ञानरूपोपमानस्य वाक्यादिज्ञा
नेनेति। गोसदृशो गवयपदवाच्य इत्यतिदेशवाक्यार्थज्ञानेनानंदाद्वृद्धं। तच्च गोसदृश इति स्वरूपवाक्यार्थज्ञानेन भातिस्यादि
त्यर्थः। तस्य गोसदृश इति वाक्यार्थज्ञानस्य। शक्तियुह्मलकत्वात्। गोपदं गविशक्तमिति शक्तिज्ञानमनुकूलादित्य याम·
र्थः। तथा च तच्छक्तेरुपमानांतर्भाव इहेच्छानवस्थापात्तिरिति भावः। व्यवहारादीति। प्रयोज्यप्रयोजकव्यवहारादित्यर्थः। २०

२ व्यवहारश्च घटानयनक्रियारूपः केनचित्प्रयोजकवृद्धेनोक्तस्य न प्रयोज्यवृद्धः। तदर्थं प्रयोजकवृद्धवाक्यार्थं घटमा
नयति घटानयनात्पूर्वं चेष्टाज्ञानं भवति। तस्याश्चेष्टायाः घटानयनक्रियायाः प्रयोजकवृद्धस्याभ्यानमिति। इदं यत्क्रि
याप्रयत्नपूर्विका विलक्षणक्रियात्वात् मत्क्रियावत्। इत्यनुमिनोतीत्यर्थः। ज्ञानं घटानयनगोचरज्ञानं। अयं घटान
यनगोचरप्रयत्नः घटानयनज्ञानजन्यः घटानयनगोचरप्रयत्नत्वात्। स्वीयस्तनपानगोचरप्रयत्नवत्। स्वपक्षे वा। प्रयत्न यो
श्च तज्ज्ञानजन्य इति सामान्यस्य खाव्याप्तिः। अतो न दृष्टान्तासंगतिः। दृष्टान्तमेवाह स्वप्रयत्नेष्वेति। स्वीयस्तनपानगोचर
प्रयत्नेनतरत्वयंनैतेनवालेन इति व्याप्तिनिश्चयात्। ज्ञानजन्यत्वनिश्चयात्। तद्धेतुकार्यकोसाया। घटानयनगोचरज्ञानहेतुकानां
यांश्चयमेव। घटमानयेति शब्दमेव आवापोद्वापाभ्यामिति आवापः संग्रहः उद्वापस्त्यागः। यथा घटमानय पटमानयेत्यादि

त॰ प्र॰ श॰ ।ल्कोपि वत्तास्मीति। घटपदे घटबीजनकत्वेऽक्लृप्तेनेत्यर्थः। अतिप्रसंगभंगाय। घटकूपदं घटबीजनकमिव पदबीजनकमपि
२१ स्यादित्यतिप्रसंगभंगायेत्यर्थः। वस्तुतस्तु अतिप्रसंगभंगाय अपरं हीत शक्तिर्नाम विघटशब्दबोधापत्तिरित्यतिप्रसं
गभंगायेत्यर्थः। तज्जननानुकूलं। घटबीजननानुकूलं। किमत्र प्रथमामिति। तदर्थं निश्चयकृपात् इत्वावाच्चित्वं प्रतीतेराह
माने तत्क्लृप्तेपदत्वेनकार्यतानातिप्रसंग इति भावः। ननु वं व्यवहार एव शक्तिग्राहकस्त्वायंतारद्यं व शक्तिग्राहकं व्याकरणोप
पमानकोशाप्तवाक्याद्व्यवहारतश्च। वाक्यस्य शेषाद्विवृतेर्वदंति सान्निध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धाः इति प्राचीनगाथाविरोध
इत्यत आह तत्त्वमिति। आद्यव्युत्पत्तौ व्यवहारेणैवेत्यर्थः। व्यवहारात्तु गवानयनगोचरप्रयोज्यप्रयोजकवृद्धव्यवहारात् राम॰
प्रवृत्तिघटयोर्न्वयग्रहो व्यवहार उक्त इति नाभेदः। अनवस्थामिया प्रथमव्यवहार एव शक्तिग्राहकः ततश्च व्यवहारेणोपमा २१

नेनवाशक्तिग्रहो जायतामित्यत्र नास्माकमाग्रह इति न प्राचीनगाथाविरोध इति भावः। उपमानादिति। गोसदृशो गवयपदवाच्य
इत्युपमानात् गवयो गवयपदवाच्य इति शक्तिग्रहो दृश्यत इत्यर्थः। शब्दादिति। आप्तवाक्यादित्यर्थः। कोकिलः पिकपदवाच्य
स्यकोकिलेत इत्याप्तवाक्यात् तत्रापि कथं इति विशिष्टे कोकिले शक्तिग्रहादिति भावः। व्याकरणादिति। प्रकृतिप्रत्ययादीनां शक्तिग्रहो व्या
करणादित्यर्थः। कोशादेरिति। अप्येकदंतहेरंबलंबोदरगजाननेत्यत्र गणेशत्वविशिष्टे शक्तिग्रहादित्यर्थः। अत्र च गौ
णत्वविशिष्टस्य पदार्थतयापदार्थत्वस्य पर्यायानवच्छेदकस्य वा भेदाभावात् कथं पंकजपदं इति चेन्न। कोशस्य शक्तिग्राहकत्वात्
दं पदमनेकार्थमिति शक्तिग्रहस्यैव तस्मादुदयेन तत्र पदानामनेकपदार्थत्वेनापातदृष्टत्वात्। आदियुदाहार्कस्य गोपविवर
णात्मकोद्धि परतामानानात्विकल्पापत्तिरिति ग्रहः। वाक्यशेषाद्यथा। यवमयश्चरुर्भवतीत्यत्र यवशब्दः म्लेच्छप्रसिद्धिवशात् कंगौ वा

त॰प्र॰श॰ चकः। आर्यव्यवहारदर्शनात्तदीयेषु कविशिष्टव्यवहारस्तोभयत्राविशेषादिति। संदेहे व्यक्तेतेमचैमस्यानां जायते यत्र शा
२२ तनं। मोक्षमानाश्रुदृश्यं ते यथाः कश्चीशशाखिनरतिवा काशेषादौ चैषु कविशिष्टे शक्तिनिर्णयः। नन्वनवच्छेदेन दीर्घदुःकाति
मे शिष्टे शक्तिबोधोपयिकं गत्वा दौशक्तिसत्वे बाधकाभावः। नानार्थत्वे नापि वेदोपपत्तेरिति वाच्यं। अर्थमेयं अनेकार्थत्वमिति
न्यायेन वेदस्य बलवत्वात्तत्रैव परिच्छेदात्। एवं यन्नदुःखेन संमिश्रं न च ग्रस्तमनन्तरं। अभिलाषोपनीतं यत्तत्सुखं स्वःपद
दास्पदं मिति न वेदादेव शक्तिग्रहः। नित्यदुःखासंभिन्नत्वं न दुःखासमानाधिकरणत्वं। आद्ये वर्तमानदुःखसत्वेनासंभवात्। ना
पि दुःखासमानकालीनत्वं। अस्मदादि सुखे तथात्वात्। [illegible] नंतराभिमस्याविरलत्वयप्रवाहीमर्थं कृतपान्त्रविलक्षण राम॰
यस्य वाहस्य दुःखासंभिन्नत्वमप्रामाणिकत्वमिति वाच्यं। अस्मदादि सुखतुल्यापि कतिपयकालावच्छेदेन तथात्वसंभवात्। २२

विर

कर्वर्तिसुखे तथात्वसंभवेन अभिलाषोपनीतमित्यनेनापि तन्निरासासंभवात्। अन्यथा विशेषणांतरवैयर्थ्यापाताद
ति वेतस्य च बोधितं। एकजातीयावच्छेदेन दुःखासंभिन्नत्वं नानैवशक्यमनावच्छेदकमित्याद्युक्तं [illegible]। नानार्थकत्वेनगौरवा
त्। तथात्वस्य याग्राहकस्याभावात्। सुखत्वावच्छिन्नाववातेन वैयर्थ्यं तदेवमकानावच्छेदक [illegible] मित्याद्युः। अपरे तु दुःखासंभिन्नत्वादि
कंन शक्यता वच्छेदकं किंतु चर्मोज न्यशरीरजन्यसुखत्वोपलक्षितकर्मि दैवोत्पन्नानां नाचर्मोजन्यशरीरंतन्न दुःखो मन्त्रेरथे
मं जन्यत्वात्। स्वर्गमात्रावच्छेदकत्वं श्रीरेमा नामावात्। अथ मरणास्य दुःखवन्निपतनत्वात्तस्य गोशरीरेपि मरणजन्यदुःखसं
भवात्संभवः। न च तेनैव सुखत्वस्य परत्वेनेनाविशेषः। तस्य दुःखान्यपरत्वादिति चेन्न अनुकूलतर्काभावेन मरणास्य दुः
खवन्निपतनत्वेमानाभावात्। मावेवायरणा दुःख [illegible] जनकाचर्मोन्यायचर्मोजन्यशरीरत्वावच्छेदेन स्वपरत्वेनि मितिनत्वानारनेमात रीरजन्य

वि२

त·प्र·श गोत्वपिपासीतसेविष्यवणात्वत्वगोविभागपक्षपक्षं कयापस्तगे दुःखोत्पन्नेःसंभवद्रतीति निरस्तां तद्दमतेनाप्यधर्मेस्यतिर्य
२२ षणोपन्नात्। स्वर्गी शरीरस्यसुखमानावच्छेदकत्वेनतत्रेदुःखधीर्ध्यांते वच्छतएव तच्छ्रीमान्नजन्यमे वोति तदन्निष्ठे ष
णोपिसतिविरहाच्चे माहुः। आविरनन्तप्रवाहविरह्यापीच्छामात्रपोनि दुःखासंभित्रसुखत्वस्यशब्दातावच्छेदकेतत्यकारक
बोधस्याप्यनुभवसिद्धतादित्यपाहुः। नचत्तामेति यत्नत्वं। विस्यापितं प्रवाहस्सेतिबोध्यं। विवरणायथाप्यचनिपात्
करोतीतिविपन्नार्थककरोतिनामत्वदिबात विवरणात्। आख्यातस्यप्रत्ययविशिष्टशक्तिः। यथापि प्रत्यर्थाविरेतवाचकत्व
त्वसमानार्थकोत्रयोद्यरितेवासेनार्थकयत्नरूपविवरणास्यशक्तिग्राहकत्वान्नशब्दविधया उदयस्पद्भवनशक्तिमितिचोक्ते। नाम
बोधकमपदमाबाधात्तथाप्याख्यातपदं यत्नत्वविशिष्टशक्तं यत्नत्वविशिष्टशक्तं करोतीति धातुप्रतिपादितार्थकत्वात्। पा २२

कत्वविशिष्टशक्तयाख्यपदप्रतिपादितार्थकपचधातुपचनपत्यर्थे विशिष्टशक्तप्रतिपादितार्थकं भवति तत्रद्दमेविशिष्येश
नी क्तं भवेति सामान्यमुखीव्याप्तिश्चात्रा भिमता। तद्धस्तहकारणगौमसुखंपि कोगौतीत्यत्रसहकारतत्कृत्सपासिद्धपदसमभिव्या
हारेणापिकयपदं कोकिन्नेशक्तमितिमतिद्धपदसमभिव्याहारेणाशक्तिग्रह इति घ्येयं। नचकोशस्यशक्तिग्राहकत्वेस
तोष्णुत्वादयःसंशित्राणि लिंगास्तत्र दर्शितानेनोन्मुक्तादेपयनाग्रहणगुणविशिष्टेचशक्तिप्रतिपादनात् गुणविशिष्टे
शक्तिःस्यादिति चेन्न। व्यवन्नमलम्भस्यैव शब्दार्थं तथाप्युक्तादेयद्रव्यगुणविशिष्टेन लक्षणापेबोधपत्तौनतत्रशक्तिः। कल्प
ते। व्यवतिवाधकएवेकोशस्यशक्तिग्राहकत्वात्। अतएवव्याकरणेन आख्यातस्य कर्तरि शक्तिप्रतिपादनेपि नाधचाल्यत्वा
वेव शक्तिमितिवदसातरतिरिदत्रानयोः। प्रयोज्यप्रयोजकेवद्वयोः। पक्षप्रतावत्वेन। आत्मयोः। स्वत्वकालीनप्रयोज्यप्रयोज

त॰प्र॰शा॰ रूतद्वयोः। अनवस्थेति। तयोर्व्यवहारोऽप्यनाम स्य व्यवहार पूर्वकत्वे सनवस्थापत्तेरित्यर्थः। इयं चानवस्था बीजांकुरवत्तत्प्र
२४ माणकत्वेऽप्यानदोषावहा प्रामाणिकत्वादिति भावः। गतस्वभावादिति। तन्नाघोषनववानसस्तर्देकालीनप्रयोगप्रयोजकोव्य
वहारादर्शनाद्व्यक्तिव्यवहारासंभवादित्यर्थः। नतु संभावस्थानादिनाबद्धं उत्पन्न याच्ञाभावेन समर्गोपकालत्वात्वं तत्स्मानस्य
शंकते। प्रलयेति। खंडप्रलये यद्यर्थः। कार्येत्यस्येति। सृष्टिकालेऽवश्यं साप्रकार्यद्रव्यानाधिकरणेति। कालिकसंबंधे
नानधिकरणानां बोध्या कार्यानधिकरणोऽत्रकालवसंभवः। खंडप्रलयेऽपि यावन्मातवादौ रूपक्रियादिसत्वादतः कार्यद्रव्ये
तिद्रव्यानधिकरणोक्तावपि तयापद्यमानत्वादेः सत्वादतः कार्येति। कार्यद्रव्यानधिकरणोऽस्त्यतो महाप्रलयेऽगतिव्याप्तिरतम॰ राम॰
तः कार्यानधिकरणेति। कार्यत्वेनावच्छिन्नस्य प्रतियोगित्वेन महाप्रलये च समस्तरूपकार्यानधिकरणत्वापि नातिव्याप्तिः। अत्र मात्र २४

तिरिक्तकार्येषु परंकार्येषु परदंसामान्ययद्रव्यविशेषपरत्वादेस्तपि कार्यस्थितत्वमहाप्रलयस्यतात्रमदुःखध्वंसादिसत्वमतयातिव्याप्तिपो
गीतासंवंधपकार्यानधिकरणत्वात्। काले इति। कालिकसंबंधेन वृत्तिं अधिकरणतायामिप्रायकामे नेकानीनेन यानीयागादेयमावद
विभावः। वस्तुतस्तु शब्दादिरूपकार्यानधिकरणत्वात्तादृग्गणेऽतिव्याप्तिरतः कालेति। आगमेति। प्रातःसंध्यादिपूर्वमनुष्ठेयत्वेनरिति
वेदा इत्यादेरर्थः। तथाच संसारस्य प्रवाहानादित्वेन नवमादित्वमेवेतिभावः। कालकल्पना प्रागुक्तेति घटप्रागभावेनका
र्यद्रव्यानधिकरणकार्यानधिकरणत्वाभाववत्त्वं ग्रन्थान्तरे घटस्यतामावबत्वपक्षेऽपि मतावलाघवात् घटप्रागभाववेदहश
कालेऽतिव्याप्तिश्चेत्। खंडप्रलयपक्षे तत्समारायपर्यवसानीत्यनुमानमापतत्वाधकबोध्यम्। शरीरद्वयप्रयोजकप्रयोजकचरह्म
रिरद्वंपात्तथापरं च चरमंकितं घटस्यादिपरसंकेतानन्वेचं संभवतीत्याश्रमानसत्वेतदेवखंडनेमाशंकते इत्याहुरेवेति। व्यवहारेति

त.कौ.टी. तिशक्तिर्याहरकामा वाच्छन्नामूहे घटादिस्वरूपमनुपपन्नमितिरेवैम्य रेमा नामेतत्पूर्वः। यच्चप्यषी पन्नेनोत्पन्नमतेप्रमाणांतरत्वं तथा
२५ पिसर्गोपकालीन शक्तिग्रहः प्रयोज्यप्रयोजकवृद्धव्यवहारप्रयोज्यः। प्रयोज्यप्रयोजकवृद्धव्यवहारस्य प्रयोज्यत्वेमाति प्रयोज्य
त्वात् एवं तस्यैवं यथा गगनादौ विप्रतिपत्तेरेवमानमेव तत्र तदानीमप्युद्धा संभवान्नरेश्वर साधकमिति हृदयं। मन्वादय
इति। तथा च नेश्वरसिद्धिरिति भावः। यद्यप्येतावतापि न संकेतग्रहाद्युपपत्तिस्तथापि समयादीश्वरोपि सिद्ध्यतेत्यतिशय
इत्याशयेनाह कापिलमन्वादीनां सर्वज्ञत्वे न भवत्येव व्यवहारहेतुत्वं परंतु तेषां तत्त्वमेव विवादास्पदमिति भावः। ननु व्यवहारस्य प्रा
यपत्तिर्भवन्मते ईश्वरदृष्टमतेपि तेषु सर्वज्ञत्वेरदृष्टवैमानं स्यात्सर्गादौ कल्पना तो धर्मे कल्पनापालयोपपत्तेवेत्याह व्यव राम:
हारोत्तिर वमापि पूर्वसर्गसिद्धसर्वज्ञतत्कमन्वादिसंस्कारेणोपपन्नमिति पूर्वसर्गीनत्पूर्वसर्गसिद्धसर्वज्ञत्वकः। इ २५

त्यादेस्मात्तदा ततः स्वव्यवहारप्रवर्त्तनासामस्तएवतुनास्तीति भावः। नन्वपि पूर्वसर्गेपि। अन्यस्यैवेति। पूर्वसर्गोपि इत्सर्वेत्तत
केः च्यम्यस्य वेसर्गैः तथाभाव्यव्यवहारप्रवर्त्तनं इत्यं नन्तुमतं वेदास्तर्व्यस्य रिशानोस्यकोमन्तेवसर्वज्ञमहामित्याशंकतेय
स्येवकस्यवेति। समप्येति। सर्वेत्यादि शास्त्रेमज्ञत्वेनमवदामिमतस्त्वंर्थः। तथा चनाम्नेवमे दोनन्तुनामवती तिभावः। नादि
गीदे। साापादनगोवानन्यापौ स्वयानविकोर्षां प्रजन्यानेजमानिसकर्तृकारिका पैत्राहृदवताररूपनुमानमा
देश्वरसाधकमवसे पौरुषेयशब्दबोधशक्तिज्ञानस्यहेतुत्वेपि घटपदं घट इत्युत्कृष्ट शक्तिमितिशक्तिज्ञानकालेपदशब्द बोधा
पत्तिः ननु तदा घटशाब्दबोधोत्पत्त्याशाब्दत्वावच्छिन्नं तस्य जायत एव घटशाब्दत्वावच्छिन्नस्य चापारकामावच्छिन्नवि तिवा
चा। योगवातानास्त्वेवतत्त्वच्छिन्नापादकत्वादित्याघाकतेस्मादेतादिति। ननु तदर्थविषयकशाब्दत्वावच्छिन्नप्रति

त॰च॰शृ॰ तद्व्यक्तेपरत्तानेतेनहेतुत्वकल्पनानोक्तापत्तिरित्याशंकते अथेति। तस्य देशांतरस्थपुंसः तत्साम्यकाशीस्थगोरेवा अस
२६ तीतेरिति। असंनिकृष्टत्वादिति भावः। गोः काशीवृत्तिरिति वाक्यजन्यशाब्दबोधे काशीस्थगोरेव विशेष्यत्वा। एवं देशांतर
स्थपुंसः तादृशगोरसंनिकृष्टत्वेन तत्र शक्तेरग्रहाच्छाब्दबोधानुपपत्तिरिति तद्विशेष्यकशाब्दत्वावच्छिन्नं प्रति तद्व्यक्ति
कशक्तिग्रहत्वेन कारणताद्वयं चेति शाब्दत्वस्य शक्तिज्ञानताभ्यामेव कार्यकारणभावो वाच्यः। योग्यतावत्त्वाग्रहादहो तेष
क्तिभ्रमेणापि मानसप्रये। एवं च घटपदात्पटशाब्दबोधापत्तिर्जागरूकैवेत्समूहपत्वाशाब्दप्रमितिरुभयमित्यत्र गौते वाप
वं च घटपदात्पटशाब्दबोधापत्तिः। तन्निरूपितत्वापत्तेत्तानादेसमामासा तत्स्मात्स्वरूपसंबन्धाभावाद्योग्यवस्थ्यः। अत्र शाब्दत्वा रामः
क्तिज्ञानताभ्यां कार्यकारणभावविचारे। गोत्वरूपेति। गोत्वविशिष्टशक्तिस्वीकारेऽप्यावश्यकत्वात् तावतापि नागृहीतविशेषणा २६

न्यायेनगोत्वस्यैव शक्तिः विशिष्टशक्तिस्वीकारमपेक्ष्य विशेषणशक्तिस्वीकारेऽनाघवात् तादृशसूक्तं। विशेष्यं नाभिधागच्छेदक्षी
णशक्तिर्विशेषणे इति। अयं तं हीतिव्यक्तेः शक्यत्वे इत्यर्थः। लाभो वा विशेष्ये पता आशंकस्यापि शाब्दबोधविषयतोपगमे
पदार्थे गाणि बोधोपपत्तेरिति भावः। ननु आक्षेपानुमानेन तत्र न स्वयं भवति साध्यहेतुप्रयोगास्तेन वाता तथाहि। इयं गौः गोत्वादिति
तावदनुमानेन न स्वयं भवति शक्यता तत्पक्षतावानात्मापि गोत्वग वाम्येते गोत्वत्वादिपक्षतावच्छेदकहेतोरैक्येन साध्यसाधनतान्नप्राप्तेत्व
प्रत्याशितत्यातितादित्यनुमानेन पक्षधर्मतावलात्तमोनाभूयव्यक्तिसिद्धिरितिचेन्न जातित्वादेर्लिंगस्य पदाद्भवपारस्येते।
व्याप्त्यादिप्रतिसंधानमंतरापि व्यक्तिबोधस्यानुभवसिद्धत्वात् तत्कथमाक्षेपाद्व्यक्तिलाभ इत्याशयेनाशंकते ननु कोपमितिस
माध्येनैतस्यातिगमनादिधर्मेणाऽर्थः। अर्थापत्तिमवाह गोत्वं हीति। अनुपपद्यमानमिति। अनुपपत्त्यानाधन्यो अन्वयमपन्नेमित

त·च·श· पेः तत्ताश्रयं आक्षिपतीति। अनुपपत्तिज्ञानजन्मार्थापत्त्यात्मकज्ञानेन स्मारितानामुपपादकत्वात्। तच्चातएव ज्ञानत्वेनैवि
२७ नोपदेशभावः बहिःसत्त्वं विना अनुपपन्नस्य पीनत्वस्य नातस्यापि कस्यापि शास्त्रसिद्धत्वजीवित्वदेवदत्तस्य बहिःसत्त्वसिद्धिरि
तिभावः तथा च गोशब्दात् ... व्यक्तेः शुक्लरूपत्वेनाप्यनुमितिविषयत्वं व्याप्यत्वविषयत्वं वानन्यलभ्यशब्दो चेतस्यान्नये शा
ब्दप्रमेतयोपस्थितात् शाब्दबोधे मतत्वेपपागामानपेक्षत्वादोपदानुपस्थिताववायश्चतः ... पदे शाब्दबोध
तः शाब्दविषयश्चैव शक्तितोऽन्यो शब्दतीतिवीरिसवपदानुपस्थितानामेव शाब्दबोधविषयता। तत्रैव शाब्दबोधानुभवाप्रामा
णुकेविसरोपस्थिताः केचित्सदाप्रस्थिताइति। अर्हतिमायस्मदेहंगंगोकारात्। नव गौरिति पदात्तथा पदेन जाति राम:
मात्रोपस्थितिः व्याहन्येत एवं गोपदाद्रोत्तीः ततः अनुपपत्तिज्ञानं तत्र व्यक्तिबोधिरिति हानावाक्यस्य वचेति गौरित्यमिति २७

बोधं गोपदस्य जातिमात्रवाचकत्वेसिद्धे गुणपत्नीतीत्यसिद्धेः ज्ञानवार्तकल्पनस्यव फलमुखत्वेनादोषकत्वात्तात पा
पवृत्तौ सत्त्वे ज्ञानितामात्रशक्त्याख्यातेन कृतिमात्रप्रतीतिः कर्तृत्वेनोन्मस्तु आक्षेपादिनः अन्यथा सकर्तृकत्वेपि नाम्वागतेः तत्रापि
कृतौ मे शक्तिः प्रसज्जेत। अन्यलभ्यत्वात्तत्र पदे न शक्तिरिति चेत्। अत्रापि तत्त्वलभ्यत्वादिति ध्येयं। अनुपपत्तीति गामानये त्या
दौ गोत्वस्यानयनेऽन्वयानुपपत्त्या व्यक्तेराक्षेपत्वसंभवेपि गोरित्यस्य गोत्वस्यानयनेऽन्वयसंभवेन अनुपपत्तिज्ञाने
वैसम्भवितया नतेन व्यक्तेर्लाभसंभवः स्वरूपसन्नेवेति अनुपपत्तिज्ञानं विनापि व्यक्तेर्बोधसामग्रीत कृतपात्र एव पपत्तेरिति प
तथा सति पक्षेतौ सत्राप्याक्षेपात्व्यक्तेर्गोपाद्भाषाप्रक्षेपः अत्र तुभवस्तत्त्वन्नात्। अतएव गामानयेतिविहायगोस्तौ सेवा
क्रमिति। नित्यप्रकृतत्तद्व्यक्तेः पदान्तविषयत्वसंभवादीनां तत्रानपासंभवः स्वाभिमतानां प्रक्रमपीनितत्वार्थं बोध

त॰प्र॰प्रा॰ निपततत्वान्नातेऽर्थे संख्यादीनां कर्त्रे पैवान्याप्यातत्सूलनिवेशः।जातावेवशक्तिस्वीकारेपिपुमादिपदेउपाधिविशिष्टव्यक्तौ
२८ तैरपिशक्तिस्वीकारेणातन्नैवतत्त्वेयमाव्यारणानन्तव्यक्तिपदनात्स्यविषयपएवतदन्वयप्रतिनियमः।नन्वगाछेदा
पत्तेःगोरवाच्चनतुपवृत्तोसत्वपयाख्याक्षेपनम्पेनेकत्रैस्तेभ्यानयः।तथाक्षेपलभ्यमन्ताप्यपितदन्वपःस्यातत्ताहेतु
मस्थवतत्तेवअन्नापिसंकोवादितिवेन्नातन्नापिवैवत्वतिथदमध्याहृत्यैवान्वयबोधसंभवात्ततद्दिरुक्तात्व्यथमेत श्या
क्षेपयात्मभ्रमातयदोयस्याप्यतंनामेतिाश्रमेकोवेनोपपत्तोस्मृत्तिसंकोवेमानाभावात्नचेकत्वसंकोवरस्यप्रव्यापित्
सुसत्त्विमात्रोछेदापत्तौरितियत्नगोपदस्यगोत्वेशक्तिःव्यक्तौलक्षणेतिमंडनमिश्राः।तदुक्तं।जातावस्तित्वनास्तित्वेनहि राम॰
काश्चिद्विवक्षति।नित्यत्वाल्लक्षणीयायामव्यक्तौहिविशेषणारति।अस्तित्वनास्तित्वेऽनवियानुज्ञोगोरूपत्वन्यायोनेष्टारत्। २८

रौगोत्वस्यानित्यत्वेनोत्पादविनाशयोरसंभवाद्व्यक्तौलक्षणा।तासर्वेज्ञानसत्वेगंगायांघोषइत्यत्रइत्संवेवयुगपद्वृत्ति
द्वयविरोधेमानाभावादितितन्नाशब्दार्थेनकुर्याणाज्ञानेभवतिलक्षणायथागंगायांघोषइत्यत्रगंगापदेननागीतेनतच्चत्वय
त्वेःगोत्वातिरिक्तेनरूपेणाज्ञातात्व्यक्तित्वेनसाद्रव्यादिमत्वेनज्ञानेनवतैनैवशाब्दबोधापत्तेर्लक्षणात्तावच्छेदकरूपेणोवाल
क्षणस्यनानुपपत्तमावात्केवलजातिमात्रेशक्तिःव्यक्तौलक्षणेतितदाम्याष्टिर्जातिमात्रेवसाश्रयपोगाःनवैवंकिंनामपद
गोरक्तोमरोत्सुलोयोनपुराणवपपदस्यावेवलक्षणायामानानामाव्यक्तिवोधानुपपत्तिरितिच्येयं।तस्मादिति।अन्व
यिवाद्वेयस्तुंडुवन्नतादस्यपदः।सामानाधिकरण्येज्ञानविषयत्वमुवेतपदः।एवमेवविशेषणपतिभ्याववतीदीतिव्यक्तिप्रसक्ते
विनाजातिप्रत्यक्षस्याभावेनतत्त्वेवतात्वियमाव्यवाणामसपदेः।नतुपसक्तेव्यतेसंयुक्तसमवायादिरूपजातिप्रत्य

त.प्र.श स्त्वात्मग्रीमत्वेसंयोगादिरूपव्यक्तिमात्रकस्यसमत्वादस्तु तथापि व्देलक्षण्यमेवमित्याशंक्य ते दूषयेनेति समानवित्तिवेद्य
२९ त्वमेवेत्यर्थः। जातिमानेति। जातिविषयकशाब्दबोधे जातिशक्तिज्ञानस्य हेतुत्वपातदला ज्जातिशाब्दबोधेतु नात्पमानेयप्रति
रापिमानतेतत्समदशकाविषयकशाब्दबोधेतत्सदनिरूपितजातिशक्तिज्ञानस्यहेतुत्वादित्यर्थः। रदंतगुरुमतेऊअशक्तिस्वी
कारेबोध्यं। तथाहितन्मतेजातौव्यक्तौचशक्तिः। परंतुजातिविषयकशक्तिज्ञानमेवजातिविशिष्टव्यक्तिविषयकशाब्दबोधेका
णंव्यक्तिशक्तिस्तुस्वरूपसत्युपयुज्यतेतेनजातिविशिष्टव्यक्तिशाब्दबोधेव्यक्तिशक्तिज्ञानमेवकारणंजातिशक्तिस्तुस्वरूप
सदुपयुज्यतेइत्येवंरीत्यनुमादितिवाच्यं। तथासतिदेशांतरस्थयोर्विशेष्यकशक्तिज्ञानाभावेनतद्बोधानापत्तेः। एवंचपीताम्
त्यादिबोधापत्तिरपिनतत्सदृशकाविषयकशाब्दबोधंप्रतितत्सदनिरूपितजातिशक्तिज्ञानत्वेनकारणत्वादितिऊअशक्ति २९

वादिमतनिष्कर्षः। ननुऊअशक्तिवादिमतेव्यक्तिशक्तिज्ञानस्यैवहेतुतयातत्स्वीकारेप्रयोजनाभावः। नचतथासतिजाति
विषयकशाब्दत्वमेवजातिशक्तिज्ञानस्यकार्यतावच्छेदकंयोग्यतावच्छिन्नत्वाद्व्यक्तिरूपिमात्मनेइत्येवोपेयंतथाचघटा
देरपिभानापत्तेः। आश्रयत्वाविशेषात्। मन्मतेचतत्सदृशकाविषयकशाब्दत्वस्यैवकार्यतावच्छेदकत्वेचनपप
त्तिभावादितिवाच्यंजातिप्रकारकव्यक्तिविशेष्यकशाब्दबोधंप्रतिजातिविषयकशक्तिज्ञानत्वेनकारणत्वेनैवोपस्थितावहारि
सत्वेऊअशक्तिवादिमतेनेत्यतआह। यद्वेति। तथानेष्टापत्तिः। ऊअशक्तिवादिरूपत्वेकदाशिमतेनेतिनतद्दोषीकारनैया
यिकसिद्धान्ताविरोधइतिभावः। जातिशक्तेरेनैवंवैचैवकारणायत्नोऊअशक्तेःस्वरूपसदुपयोगित्वमपच्छेदः। अन्यशक्तानां
तिशक्ता। अन्यबोधनेतत्सदृशकाव्यक्तिबोधनेजातिमसंगः। घटादिबोधनप्रसंगः। तत्सदृशकातिविशेषातामन्यौ

त॰प्र॰श॰ व्यक्तेरपितत्पदशक्यतया न व्याप्तिर्वा नेकापि सातिप्रसृतिभावः उन्नयति । गोत्वशक्यमिति गोत्वप्रकारकगोविशेष्यकशाब्द
३० बोधं प्रति गोत्वशक्तिज्ञानं नेकस्मात् तथा न घटादिबोधापत्तिरिति वाच्यं । ननु गोत्वप्रकारकगोविशेष्यकशाब्दबोधं प्रत्येव गो
त्वशक्तिज्ञानस्य कारणत्वमुपेयते घटत्वविशिष्टशाब्दबोधं प्रति

न·प्र·श· त्वेन तद्विनिगमकाभावः। अश्वशक्तताविशेषादित्यत आह। अन्यथानुपपन्नेति। गोपदात् गोत्वविशिष्टस्यैव बोधः नतु घ
३१ दता सविशिष्टस्येति फलानुपपत्तेरर्थः तथैव गोत्वविशिष्टशाब्दबोधं प्रत्येव कल्पनात्। गोत्वशक्तितानभ्युपगमे हेतुत्वकल्प
नात्तत्प्रकारकत्वेन घटादिशाब्दबोधं प्रति किंतु न तया हेतुत्वकल्पने फलाभावादित्यस्य विवेकः। अथवा यद्वीनां कजशक्तेर्नारस
तेऽस्वरसं प्रकाशयति अन्यथेति। अन्यथा कजशक्तिस्वीकृतस्य व्यक्तिबोधोपपादने अनुपपत्त्या उपपत्त्यभावेन व्यक्तौ
अशक्तिस्वीकारे प्रयोजनविरहात् तन्मते प्रमाणाभावेनेति यावत्। तथैव गोत्वविशिष्टबोधं प्रत्येव कल्पनात् गोत्वश
क्तितानभ्युपगमे हेतुत्वकल्पनादित्यर्थ इति वक्तव्यं जातिभासकसामग्र्या एव व्यक्तिभासकत्वादिति अन्ये तु जातिशक्तिरे राम·
व व्यक्तिबोधे केतियं पर्यालोचनया कुज शक्तिवादमाराय यद्वा एवं ग्रंथसंगमने गोत्वपदस्य व्यक्तौ शक्त्यभावे न तयास ३१

तोत्पत्तिप्रदूषणादानस्य तदा एवं कल्पे संभवति यदि नैवं स्यादेवेयं न वचनद्वैतिनि कृष्टमतेरवृत्तपातसतीति दूषणादानाभि
निवाचं यं अस्य देशाभिघृतदेशस्य हारात्। किं तु अस्यैव तथा हि जातिमानेति जातिशब्दस्तमेव जातिशक्तिज्ञानकार्यतावच्छेद
कं जातिमाने वृत्त्यायमाने व्यक्ताविषयकसत्त्वाभासा वा तत् व्यक्तिरपि भासते यत्रेन विना न भासते न तद्बोधकसतद्बोधक
त्वनियमात्। जातिभासकसामग्र्या एव तद्बोधकत्वादेरर्थः अनन्तजातिविषयतां विना पि व्यक्तिभासहोरस्यात्। जातिभास
कसामग्र्यातिरिक्ता व्यक्तिभासकसामग्री अवश्यमुपेया अन्तर्शदस्पनेन यानियमात्तथापि जातिभासकसामग्र्या व्यक्ति
बोधायविषयकुतेनतनो घटादेरपि नकुतो बोधः नव व्यक्तिबोधसमानवित्तिवेद्यतमेव नियामकमिति वाच्यं। नाहं व्यक्ति
बोधसमानवित्तिवेद्यत्वनकारणता। तथात्व व्यक्तिविषयतायांकारणानियम्यत्वावश्यकत्वे व्यक्तिशक्तिज्ञानमेव का

त·प्र·श रणांस्यादित्यं त्वसादाह यद्वेति। जातिशक्तेरेवेमेवकारेणाव्यक्तिशक्तित्वावच्छेदः तथा च व्यक्तिविषयतायाः जातिस
३२ क्तिज्ञानकार्यतावच्छेदकत्वे यौनिवेशात्तस्याः कारणनियम्यत्वमिति भावः। गोत्वशक्तिज्ञानस्य घटबोधं प्रत्येव हेतु
त्वमास्तामित्यत आह अन्यथेति। गोपदाज्जनको बोधो न तु घटादेरतो गोशाब्दं प्रत्येव हेतुत्वकल्पनादित्यर्थः। पक्षान्त
तु व्यक्तिशक्तिरेव जातिविशिष्टबोधिका सैव किं न स्यात्तस्य वन्मते तत्सर्दत्राव्याप्यव्यक्तेरिव मन्मतेपि जातेर्भानेवा तस्य का भा
वादित्यत आह अन्यथेति। अन्यथा वा न तु तन्मते शक्यबोधनेऽतिप्रसंगात् जातिविशिष्टशक्तेरेव व्यक्तिबोधकत्वेना
मित्यत आह अन्यथेति। व्यक्तिशक्तिज्ञानस्य कारणत्वे दर्शितरूपगोबोधानुपपत्त्या जातिशक्तिज्ञानत्वेनैव हेतुत्वक एम·
नादित्युक्ते यत्तेपास्तमिति। जातावेव शक्तिस्वीकारेण गोत्वविशिष्टविषयकशाब्दं प्रति गोत्वविषयकशक्तिज्ञानत्वेन हे ३२

तुत्वस्वीकारे इत्यर्थः। गोत्वमस्तीति गोत्वयद्वस्याप्ये गोत्वशक्तत्वेन गोपदगोत्वपदयोरविशेषात् गोत्वविशिष्टशाब्दबो
धापत्तिरित्यर्थः। न च गोत्वं गोपदशक्यमिति निर्धर्मितावच्छेदकगोपदशक्तिज्ञानं गोत्वविशिष्टे हेतुः शाब्दबोधे गो
त्वधर्मितावच्छेदकगोत्वपदशक्तिज्ञानं गोत्वत्वरूपेण गोत्वशाब्दबोधे हेतुरिति नातिप्रसङ्ग इति वाच्यं। गोत्वं न गो
पदशक्यमिति बाधकालेऽपि निर्धर्मितावच्छेदककशक्तिज्ञानसंभवेन गोत्वविशिष्टशाब्दबोधापत्तिरिति गोत्व
धर्मितावच्छेदककशक्तिज्ञानहेतुतायामावश्यकत्वात्। एवं च गोत्वत्वस्य शक्यतावच्छेदकत्वावश्यकत्वात्तदपेक्ष
गोत्वजातेरेव तथात्वमुचितमित्यपि न। घटत्वमवसेयं। अथ गोत्वेनिरवच्छिन्नैव शक्तिः गोपदं गौरित्याकारकशक्तिसं
बंधेन स्वीक्रियते गोत्वप्रकारकगोपदतावच्छेदकविशेष्यताकशक्तिज्ञानं गोत्वविशिष्टे हेतुरिति न बाधकाले शाब्दबो

शाब्दबोधे

व.प्र.श. घायत्तिः।गोत्वस्यैगोत्ववादितिगोत्वत्वेनरूपेणगोत्वप्रकारकशक्तिज्ञानेनगोत्वशाब्दबोधेहेतुरितितेनगोत्वमात्रस
३३ तोगोत्वविशिष्टबोधापत्तिरितिचेन्नतथापिगोपदात्कदाचित्समवायेनगोत्वविशिष्टबोधःकदाचित्स्यानिका
त्वविशिष्टबोधस्यैवतद्विशिष्टबोधेहेतुतानियमानुपपत्तिः।गोत्वविषयकशक्तिज्ञानस्याविशिष्टत्वात्तत्रास्मिन्नमतेतु
समवायेनगोत्वविशिष्टशाब्दबोधंप्रतिसमवायेनगोत्वविशिष्टशक्तिज्ञानंहेतुस्तेनानुपपत्तिःसमवायेतत्त्वज्ञानस्य
ज्ञाननियमात्तथानियमःतथासतिज्ञानावापिशक्तिस्वीकारेप्रयोजनाविरहात्।एवंचगोत्वंगोपदशक्यमितानव
रकस्यैवशक्तिज्ञानस्यतैर्हेतुत्वोपगमेनतादृशहेतुतानिर्वाहेगोत्वेतिएवमुपाधेमवह्नितिनिर्मिन्नस्यत्वेनतेरुपाधिविशिष्टश
ष्टशक्तिस्वीकारात्यथायथमुपरस्यलोमवत्त्वेगत्वविशिष्टशक्तिःतथाजातिविशेषेपिचत्वमवस्यवत्वान्नातत ३३

गोपदं गोरिति

स्यजातेर्व्यक्तितिद्विविषयत्वनियमात्त्वमतेऽभावोभ्रमः।उपाधौतुतादृशनियमाभावात्व्यक्तिबोधार्थंउपाधिविशिष्टशक्तिरिति
वाच्यं।नहिनियमबलादेवव्यक्तौमानंकारणानियमस्यानतकायेस्यनथानुपाधिविशिष्टबोधेउपाधिज्ञानस्यकारणा
त्वकल्पनजातिविशिष्टबोधेजातिशक्तिज्ञानस्याप्यकारणत्वसम्भवत्वादितिदिक्।जात्यंशशक्तिवादेनजातौव्यक्तौचश
क्तिःपरंतुजातिविषयकत्वेनैवशाब्दशक्तिर्व्यक्तिविषयकशाब्दबोधेकारणंव्यक्तिशक्तिस्तुरूपेणउपलक्ष्यतेन
वैवंव्यक्तिस्वीकारेवैयर्थ्यमितिवाच्यं।तस्याःशक्यताप्रमानेघटादेरप्रमाणप्रसंगेनव्यक्तिस्वीकारस्यावश्यकत्वा
त्।तथाचगोत्वप्रकारकगोविशेष्यकशाब्दबोधंप्रतिगोत्वविषयकगोपदशक्तिमतोगोरित्याकारकशक्तिज्ञानंहेतुः
नतुगोत्वविशिष्टविषयकगोत्वस्यशक्तिमतीगौरित्याकारकंगोत्वमत्त्वमातादृशगोत्वप्रकारकशक्तिज्ञानाभा

म॰भा॰ वाच्यगोत्वविशिष्टबोधापत्तिरित्याहुः। तत्र स्वतन्त्रगोत्वविषयकगोपदशक्तिमती गौरित्याकारकस्य गोत्वविषयकप्र
३४ क्तिज्ञानस्य हेतुत्वे गोत्वविषयकत्वस्य कारणतावच्छेदककोटौ निवेशगौरवात्। अथ प्रथमस्य गोत्वविषयकत्वानि
वेशः। तथापि गोपदशक्तिमती गौरिति गोत्वप्रकारकशक्तिज्ञानत्वेनैव गोत्वविशिष्टशाब्दबोधं प्रति हेतुतानन्तर
मविवाद इति वाच्यं व्यक्तिविषयतायाः कारणतावच्छेदककोटौ ननिवेशस्तथैव तन्मतनिष्कर्षानारेशान्तरमन्तु एव
सत्त्वात्समानविशेष्यकत्वेन कार्यकारणभावासंभवेन लाघवेन समानप्रकारकत्वेन कार्यकारणभावो यागमादितिचे
न्न व्यक्तिविषयतायाः कारणतावच्छेदककोटौ अनिवेशे व्यक्तौ शक्तिसीकारवैयर्थ्यात्। तन्न तत्र स्वतो कारे गोत्वम्
कारकशक्तिज्ञानत्वेन हेतुतासंभवः व्यक्तौ शक्त्यभावेन शक्तिज्ञानस्य भ्रमत्वापत्तिरिति वाच्यं शक्तित्वस्य रूपसतोशा ३४

च्छेदकः। अपभ्रंशादपि शाब्दबोधोदयात्। किंतु ज्ञानाज्ञातयावत्पदांशे शक्तिज्ञानं हेतुः। तदेव शक्यमिति ज्ञातिवत्यानन्तरेवैवि
शिष्टं वश्यकामेन अन्यथाप्यन्नानेवशक्तिः शक्तिज्ञानेन ज्ञाते ऽपि प्रकारत्वात् समानप्रकारत्वेनैव कार्यकारणभाव इ
ति ज्ञातावपि शक्तिर्नाधिकताप्येनवशाद्विषयकत्वेनशक्तिज्ञानं हेतुः। तदेशावशेषशक्यमिति नियमात् ज्ञातावपि शक्ति
रितिवाच्यं तर्हि यद्विषयकत्वेन शक्तिज्ञानस्य हेतुता तदेव शक्यमिति नियमेन व्यक्तिविषयकत्वेन शक्तिज्ञानस्य हेतु
त्वेन व्यक्तौ शक्तिज्ञानस्यावश्यकत्वादिति रिक्तानैयायिकमतं दर्शयति। तस्मादिति। गोत्वविशिष्ट इति। जातौ व्यक्तौ वैशि
ष्ट्ये च शक्तिरित्यर्थः। तृतीयोपस्थापकतानैकत्वयोरभिविशेषवैज्ञानो व्यक्तौ चविशकलितयाशक्तौ गोत्वव्यक्ति स्व
तिरोधप्रसंगात्। न तु गौरिति तथा न वेवाशिष्ट्योपि शक्तिः। एवं च अवयवसंयोगविशेषरूपाकृतौ तद्विशिष्टेऽवगोपदशक्तेः

न॰प्र॰श॰ गोपदातज्ञात्पाद्यतिविशेष्टस्यैवप्रतीतेः तथा च तदुक्तं ज्ञात्वाद्यतिव्यक्ता पः पदार्थं इति एकशक्तिस्व नापपदार्थे र
३५ तिएकवचनं नतत्प्रकारकताद्दशे ष्यकशाब्दबोधं प्रतितत्प्रकारक तद्दिशे ष्यकशक्तितो नत्वेन हेतुतामिसापातं तत्सका
शीत्पगविशक्त ग्रहात त्वेबाधानापत्तिरूपबाधकग्रस्तामि शंकते नत्विति उक्तदोषः शक्तिग्रहाविषयीभूतं बोधमाप व्याप्ति
त्तिरूपदोषः समाधत्ते गोत्वेति तथा च सर्वत्रापि शक्तिग्रहात्वात्किंमहाविषय धर्मेत्तरनीकतयानतद्दोषाउपपत्तिरि
तिभावः साभाभत्तलक्षणानंगीकारे प्याह अत्तत्त्वेति एकत्वैव लौकिकसास्नाकारीविषयस्य च अन्यगामीति शक्ते यदा
विषयाविरुद्धर्थः नन्वेवोपपत्तावन्नात शक्तेर्ग्रहाविषयकधर्मेत्तरभाने बाधकाभाव इत्यत आह अन्येति अतिप्र राम
संगात् इति गोपदात् घटादरापिबोधापत्तिः शक्तिग्रहाविषयत्वस्याविशेषादितिभावः प्रमाय करणेति गोत्वप्रकारकगोवि ३५

घोष्यकशाब्दत्वावच्छिन्नं प्रति गोत्वप्रकारकगोविशेष्यकशक्तिज्ञानत्वेन हेतुत्वपानघटादिबोधापत्तिः एवं तत्तत्त्वाने
तेनापि गोत्वेत्र्यमिति चेतेशः इहहेतु गोत्वेनैव ति रुद्धयं न र एकस्यकस्याहसतत्वस्यतो र न तो यो स्मा वा तत्त्व न संवंत्तरूपा या लक्ष्
णायाः एकसेनत्वसता वच्छेदकत्वस्यपोस्तंभवित याल्लक्षणावच्छेदकविशिष्टत्वलक्षणाया अनंगीकारेणगणपाघो
षइत्यादौ लक्षणमात्र यस्यापि तस्यापि तीरत्वस्य शाब्दबोधेभूमानवतस्तकत्वावच्छेदकेशत्वभावापित्ता दत्र कार्पकारणभा
वव्यबोरे घ्यातत्वमानविना हे अनंतत्वशक्तिकल्पने नेतिसप्रदीप्रमते ग्रहरसंग्रकायन न च मतमाधाव्ये नातेगो
रवात्तत्केवलत्वव्यक्तिशक्ता अन्यकारणेबाधयत्वाज्जातिविशिष्टव्यक्तौ शक्तिकल्पने गौरवादस्यर्थः न चैवमिति एवं गो
त्वशक्तिस्वीकारे घटादरापिबोधापत्तिः श्वकास्वशाब्दे विषयतयागोत्वबोधानायत्तिरितिसर्थः गोत्वेति गोत्वावे

न·प्रश· शिष्टत्वाद्बोधं प्रति गोत्वधर्मितावच्छेदकशक्तेर्यत्र सहेतुत्वेनानतिप्रसंगादित्यर्थः। गोत्वे एव शक्तेः स्वीकारे च गोत्वत्व
३८ धर्मितावच्छेदकशक्तेर्यत्र सहेतुतया गोत्वाद्यन्तावेव शक्तिरिति ध्येयं। ननु जातिविशिष्टे शक्तेः स्वीकारे गौरवात् शाब्दव्य
क्तिमानोपपन्नावपि वा सार्थक्यं पुनः यस्यापि शाब्दविषयतया तत्रापि शक्तिरायाता न चेष्टापत्तिः जात्याकृतिव्यक्तयः प
दार्थ इति सूत्रस्वारस्यविरोध इति संप्रदायमते शंकते। स्यादेतत् इति ननु भेदेपि शक्त्यभ्युपगमे तत्र आह तस्येति जा
तिविशिष्ट एव शक्तिस्वीकारादिति भावः। ननु योगपतादिवत् तस्यापि भासमानत्वादाह न चेति अतिप्रसंगात् घटादेरपि
बोधप्रसंगात् गोशक्तेः हीनतापुरस्सरमभिव्याहृतगोपदमित्यर्थः। गवान्वयेति न च गोः शुक्लत्वस्वत्वाभेदः गामानयेत्स राम·
त्राप्यविशेषः संसर्गाभासतः इत्यत्राह किंचित् प्रामाण्यमिति वाच्यं। अभेदान्वयबोधे तुल्यमानत्वे विवक्षितेनेन इत्समभिव्याहाररूपा ३८

न्वयबोधनस्य अन्यत्र च तत्तदात्पर्यबोधनस्य हेतुत्वादिति भावः। यादृशानां जातावभिधारूपा शक्तिरादेपेयात्स्यात्ते
नीभिः अन्वयस्थलाक्षेपेण लाभसंभवात् शक्तावैधने चातिप्रसंगात्। अन्वयेपि शक्तिः इत्थं च जातौ अन्वये चाभिधा
रूपा शक्तिरिति महमंतरवर्षीयानि मतमित्याह अन्वयविशिष्टे शक्तिग्रहात् अभिधारूपशक्तियहात्। अन्वयेपि
वाच्यार्थरूपेः अन्वयेपि शक्तिरेव अभिधारूपा शक्तिरेव अन्वयस्येति गोः शुक्लत्वरसत्वबोधकार्यरूपान्वयस्येत्यर्थः। अ
लभ्यतात्। अन्वयविषयकशाब्दबोधे तत्तदात्पर्यबोधनत्वे न हेतुतया तद्द्वारैवान्वयभानोपपत्तिरित्यर्थः। अन्यपादि
शेषभानोपपत्तेः तदुपर्यवबोधनहेतुतायास्तत्रापि आवश्यकत्वादिति भावः। ननु अन्यलभ्यत्वेपि शक्तेः बाधकाभावर तत्
आह अनन्यतः शाब्दार्थतावच्छेदकावत्त्वादित्यर्थः। ननु शक्यस्यैव शाब्दविषयत्वमिति नियमात् अन्यलभ्यत्वेपि तत्रश

त॰प्र॰श क्तिर वृक्षकीत्यत आह त्वमथेति शक्यस्यैव शाब्दविषयत्वमिति नियमात्तत्र शक्तिकल्पने लक्षणोपत्ति। लक्षणायां तीरत्वो

३७ पोपस्थितिरित्यस्य लभ्यतानन्तत्र शक्तिः शक्यस्यैव शाब्दविषयत्वनियमे तु तीरेपि गंगापदशक्यत्वप्रसंगेन लक्षणाच्छेद्य

पत्तेरित्यर्थः। रद्दस्युपलक्षणं। अन्विते शक्तिस्वीकारे अन्वितत्वेन पदार्थोपस्थितिः अन्वयप्रकारकशाब्दबोधः स्यात्तत्रा न

ननु त्वेतरद्रुमवामेदं। अन्विते शक्तिस्वरूपमन्वयघुज्यते नद्वाता जातौ तज्ज्ञानेवोपयुज्यत इति निष्कर्षः इति वेद्या

षयकत्वे नैवक्ता तो शक्तिरनुभवहेतुं तत्रैव शक्तिरित्यन्वये शक्तिस्वीकारे वैयर्थ्यात् शक्यस्यैव शाब्दविषयत्वमिति

नियमस्य वन्हस्य व्याभिचारादितिरहस्यमनुसंधेयं। केचित्तु भट्टमते ज्ञातांवेवाभिधास्या शक्तिः अन्वितविषयकस्या राम॰

ब्दत्वावच्छिन्नं प्रतिघटपदशक्तिज्ञानत्वेन कारणतेति घटपदादौ अन्विते आनुभाविकाशक्तिः नैयायिकमते त्वात ३७

पूर्वीज्ञानस्यैवान्वितशाब्दत्वं कार्यतावच्छेदकं भट्टमते घटपदशक्तिज्ञानस्येतिमतभेदः। अन्यविशेषे शक्तिर्गृहीतत्वा

त्वेन घटपदस्यानुभाविकशक्तिरगृहीतशक्तिकस्य आनुभाविकशक्तेरन्वितविषयशाब्दत्वं घटपदशक्तिज्ञानकार्य

तावच्छेदकमित्यर्थः। अन्यलभ्यतया। अन्वितशाब्दत्वस्यानुपूर्वीज्ञानकार्यतावच्छेदकत्वे तथा नत्कोटिप्रविष्टत्वादित्यर्थः।

अनन्यलभ्यस्यैवानुपूर्वीज्ञानादेः कार्यतावच्छेदकान्तरालभ्यस्य शब्दार्थत्वात् घटपदशक्तिज्ञानकार्यतावच्छेदकतावि

र्थः। तथा चान्यविशेषशाब्दत्वस्यानुपूर्वीज्ञानकार्यतावच्छेदकत्वावश्यकत्वे अन्यविषयकशाब्दत्वस्य घटपदश

क्तिज्ञानकार्यतावच्छेदकत्वमानाभावादितिभावः। ननु शक्तिज्ञानकार्यतावच्छेदककोटिप्रविष्टस्यैव शाब्दविषयकत्वमि

तिनियमात्तत्र कथमत आह त्वमथेति। तादृशनियमस्यापसिद्धतया कल्पने। लक्षणाति तादृशनियमास्य पामेतीत विषयत

त.प्र.श. यापिगंगायदस्यात्किज्ञानकार्यतावच्छेदककोटिनिवेशेन तस्यवतीरुप्यानोपपत्तेः तत्र न लक्षणगामनोकारोप्यर्थः। व्याप्तिहिनिलक
३८ यमस्तद्वयमुप्यते। किंतु ज्ञातेवेति आवश्रुः। तत्त्वेदमीविरोधादुपेक्षणीयं भ्रमाकारान्वितेति। कार्यान्वितेति। कृतिसाध्यान
यनायान्वितेइत्यर्थः। तत्प्रयोजकतया प्रवृत्तिप्रयोजकतया कार्यताविशिष्टज्ञानमिति। कार्यताकृतिसाध्यता तद्विशि
ष्टविषयकं ज्ञानमित्यर्थः। अनुमिनोति। प्रयोजकस्येति शेषः। अयं घटानयनगोचरकार्यताविशिष्टज्ञानवान् घटा.. ने
गोचरप्रवृत्तिमत्त्वात् स्तनपानगोचरप्रवृत्तिविशिष्टमद्बालवदित्यनुमानाकारो बोध्यः। अप्रयोजकत्वमाशंक्याह स्वप्रवृ
त्ताविति। स्वप्रवृत्तौ स्वीयस्तनपानगोचरप्रवृत्तौ तेन बालेन कार्यत्वविशिष्टज्ञानस्य कृतिसाध्यत्वविशिष्टज्ञानस्य हेतुताव राम.
धारणादित्यर्थः कार्यकारणभावग्रहादित्यनुकूलतर्कसहितभावः। तदेतत्कांक्षायां कार्यताविशिष्टज्ञानकारणतानिश्चायाश ३८

ब्देवा घटमानयेति शब्दे व तथाकार्यत्वविशिष्टज्ञानहेतुत्वेन तत्रैवोहित्वांश शब्दकार्यत्वविशिष्टविषयकज्ञानोपयोग्यकत्व
निर्वाहिकां कार्यान्वितेति। यद्यपि घटानयनगोचरप्रवृत्तौ घटानयनगोचरकार्यताविशिष्टज्ञानत्वेन हेतुत्वेन तु कार्यान्वि
तज्ञानत्वेनेति कार्यान्विते शक्तौ बीजाभावः तथापि न केवलं कार्यमिति ज्ञानान्न प्रवृत्तिः किंतु घटानयनं कार्यमिति ज्ञाना
त्तत्त्व कार्यताविशिष्टज्ञानं कार्यान्वितज्ञानमेवेति तत्र शक्तिः। एवमनाकांक्षितपदविभागस्य घटमानयेति वाक्यस्य कार्यता
विशिष्टज्ञानजनकत्वं कार्यान्वितशक्त्यैव निर्वहतीत्यर्थः एकपदस्यैव कार्यत्वविशिष्टे शक्तौ इतरपदस्य वैयर्थ्यात् कार्यान्वि
ते शक्तौ सर्वेषामपि कार्यताविशिष्टज्ञानजनकत्वं संभवति कार्यताविशिष्टज्ञानस्य प्रयोजकत्वेन कार्यान्वितज्ञानस्यापि
प्रवृत्तिप्रयोजकज्ञानपर्याप्तत्वात् कार्यान्वित एव शक्तिः न तु कार्यतावच्छेदकलिङ्गादीनां कार्यान्वितशक्तौ तत्संभवादितिवाच्यं

गोभर

न·प्र·श· सर्वपदानां कार्यान्वयशालित्वेन ज्ञानजनकत्वात्॥ तत्र कार्यान्वितस्वार्थमुक्तियाः स्वतया इतरान्वितस्वार्थप्रतिपादकत्वाभावे
३९ तिन्न पावकार्यान्वयशालित्वं कार्यतद्भिन्नविशिष्टमिति स वेन्न कार्यान्वितत्व शक्तिरित्यस्वरूपत्वार्थः आनायोद्धाया
भ्यासं यह त्याग्याभ्यां अधमेति। शब्दसामान्ये कार्यान्वितत्वानजनननानिर्वाहे कशक्तिकल्पनानुपपत्ता दित्यर्थः। नानुपवाधु
बान्न घात्तिस्यतत्राह आधेति। शब्दसामान्ये कार्यान्वितशक्तिकल्पनयाः गौरवायन्नेतिसर्थः। शब्दसामान्यस्य कार्यान्वि
तत्र वशक्ततेत्र वह्नजवोने वृषामारणं न तत्र यो वारस्येति दर्शयति। अव्ययवेति। शब्दसामान्यस्य कार्यान्वितशक्तत्वेनेत्यर्थ
ः पत्तेरतत्वेघदोनास्तोसाहे कार्यतावाचकेति। कार्यतावाचकं कालिङ्लोदतव्यप्रत्ययप्रयंवमनकार्यः इत्यस्योतिविच्यय राम·
स्यपाल्तत्तमामिव्यहारो नास्तीत्यर्थः। विभमसमभिव्याहृतं वेदिकवाक्य त्रेषां वादः मकमेवशाब्दबोधाद्वपपापकामेन नेव ३९

१५८

तर्हि प्रवृत्तेर्ज्ञानाभावात् व्यवहारानुपपत्तिरत आह भवतु आप्तेति। प्रवृत्तिरित्यर्थः। असंसर्गेति। असंसर्गाग्रहाभावात्
बाधाभाववृत्त्यादितिया वतातन्मु तेस वर्णं त्र प्रवृत्तेः प्रतिविशिष्टज्ञानस्य हेतुत्वानभ्युपगमात् इति भावः। ननु शब्दसामान्यस्य
व कार्यान्वितशक्तत्वात् कार्यान्वितशक्तिज्ञानस्यैव शाब्दबोधहेतुतया विधेरिव शब्दसामान्यस्यैव कार्यतावाचकपद
त्वात् कथं मुद्राये कार्यं वा दानामप्रामाण्यमाशंकते तन्नेति। कार्यान्वितेति कार्यतावैशिष्ट्यान्वितत्वमर्थः। कार्यान्वि
तत्वाच्च कत्वादि तिपावता तत्र कोति। कार्यतावाचकपदस्यार्थः। विधेरिव पदसामान्यस्यैव कार्यतावाचकपदत्वादितिभा
वः। असंगतेरिति। सर्वस्यापि कार्यतावाचकपदत्वात् कार्यतावाचकपदसमभिव्याहारप्रयुक्तमप्रामाण्यं कथमपि पमर्थवा
दस्येत्यर्थः। अन्यपरानां कार्यान्वितत्वाभिधानेऽपि एव शक्तेः स्वार्थे यथान्तकार्यान्वितघटत्वादेरेवपरत्वाभावादिति।

यद्यपि

न॰ग्र॰शा॰ घटादिपदेन कार्यान्वितविषयकशाब्दबोधे जननीये इत्यविशेषणतया कार्यतोपस्थापकलिङादिपदसमभिहकारि
५० त्वाच्च नासिद्धापि पूर्वं कदाचित्समभिव्याहारमिति कार्यान्वितत्वाभिधानरूपशक्तिमादाय पूर्वं न दस्याप्रामाण्यप्रसङ्ग पादरुषितेपि
कार्यतत्वापि कार्यत्वोपस्थितस्य पुंहि घटादिपदानां कार्यान्वितेशक्तिः। सा चावश्यापेक्षणीया पूर्वं लिङादिपदावरुद्ध
जातत्वेपि घटादिपदानां कार्यान्वितत्वाभिधानरूपशक्तिकल्पनेन एवं कार्यान्वितत्वेन शाब्दबोधे अनुभवत्वावच्छ
न्नतत्वाभिधानरूपशक्तेः सुपेक्षत्वात् विना शक्तिमादाय समाधाने स्वीक्रियत इति। अनुमानिका। शाब्दानुभव
जनिका। स्मारिकास्मृतिजनिका। तन्नेति। कार्यान्वितविषयकशाब्दत्वावच्छिन्ने शक्तिघटपदज्ञानत्वेन कारणात् राम॰
इत्यर्थः स्वाभिकाचेति। जातिशक्तिज्ञानात् केवलं घटत्वजातिस्मृतिः। शक्तिज्ञानस्योद्बोधकाविषयापदार्थस्मृतिहेतु ५

नञ्वादार्थ

त्वादिति भावः। ननु कार्यान्वितबोधे घटादिपदस्तावन्मते हेतुतया तत्तल्लेकस्य नानुभवजनकत्वं स्यात् आह कार्यतान्वय
बोधेति। घटादिपदेन कार्यतान्वयविषयकशाब्दबोधे जननीये कार्यतावाचकलिङादिपदजन्योपस्थितेः सहकारि
त्वादिसर्थः। नार्थवादस्येति। विशेषसामग्र्यामित्यन्तः तायाएवसामान्यसामग्र्याः फलोपधानेतत्त्वात् तथा कार्योपस्था
पकलिङादिपदाभावेन तज्जन्यकार्यतोपस्थितेः सहकारिणो भावात् न शाब्दानुभवजनकत्वरूपप्रामाण्यम्
र्थवादानामित्यर्थः। लाघवात् कार्यान्वितघटविषयकशाब्दत्वापेक्षया लाघवात्। घटादिमात्रेति। घटविषय
कशाब्दत्वावच्छिन्नं प्रति घटपदज्ञानत्वेन कारणत्वम् इत्यर्थः इति भावः। नत्विति ननु घटपदादेः कार्यान्वितघटविषयक
शाब्दत्वं कार्यतावच्छेदकमित्यर्थः। अन्यलभ्यत्वादिति। कार्यताबोधकपदजन्यबोधविषयत्वादित्यर्थः। घटविषयक

त·ग्र·प्र शाब्दत्वावच्छिन्नं प्रति घटपदज्ञानत्वेन कार्यताविषयकशाब्दत्वावच्छिन्नं प्रति लिङादिपदज्ञानत्वेन हेतुतापत्तेश्च लिङादि
४१ पदसमभिव्याहारः तत्तादृशसमभिव्याहारादेव कार्यान्वयबोधः पत्रे तु न तत्समभिव्याहारस्तत्र केवलं घटादेर्बोध
इति अर्थवादस्याप्रामाण्यमिति भावः। ननु तत्र मन्त्रमते न तत्स्वरूपसत्त्वस्यैव हेतुत्वं किं तु ज्ञातस्य तादृशकार्यस्यात
तर्हि स्वरूपसत्त्वं न स्यादिति न केवलसत्त्वेनोपस्थितानां तथा च पत्रे तन्नोपस्थितं तत्र कार्यान्विते शक्तिग्रहे बाधकाभावद
त्याशंक्याह। प्रथममिति। प्रथमं लिङादिपदस्य कार्ये शक्तिग्रहात्तदर्थे कार्यान्विते शक्तिग्रहोत्तरं घटपदज्ञानस्य
कार्यान्वितविषयकशाब्दत्वं कार्यतावच्छेदकमित्यर्थः। ततश्च अनन्तमते। घटमानयेति। घटादिविषयकशाब्दत्वे साम
न्यतावच्छेदकमित्यर्थः। कार्यान्विते शक्तिकल्पनाबाधिता। अप्रामाण्यग्रहविषयीक्रियतां। गौरवादिति। घटमात्रेश ४१

क्तिकल्पनापेक्षया गौरवात्। तत्र सामान्यतः प्रथमप्रवृत्तकल्पनायावत्त्वन्वत्वेन कथं तद्बोधस्तत्राह अर्थे चेमिति। ननु
प्रथमप्रवृत्तत्वेऽपि केवलत्वप्रयोजकतया कथं न केवले तन्मतत्राह। न हीति। शास्त्रादेरिति। शक्तयोजनेन शृङ्ग इति वं द्रप
रिमाणबोधकत्वज्योतिःशास्त्रादिरित्यर्थः। तथा च तत्र वृद्धादिना ज्ञाततत्कल्पनापात्राप्रामाण्यज्ञानवद्वत्रापि घटपदादेः
कार्यान्वितघटादौ शक्तिज्ञानेऽप्रामाण्यं कल्प्यतामिति भावः। ननु वृद्धादौ शास्त्रजन्यमहत्त्वपरिमाणज्ञाने बाधात् तत्र तस्य
पारिमाण्यज्ञाने अप्रामाण्यं कल्प्यतां प्रकृते च प्रथमं कार्यान्वितघटादिपदशक्तिकल्पने बाधकाभावात् तद्बोध
असति बाधके प्रथमप्रवृत्तत्वेन बलवत्त्वे तत्र तत्त्वादेस्तत्राह। हीनेति। हीनचरमकल्पनाया इति। लाघवेति। कार्यान्वितघटादे
शक्तेर्बाधापेक्षया कार्यान्वितत्वविशिष्टघटत्वस्य घटत्वापेक्षया गुरुतया शक्यतावच्छेदकत्वासंभवेन कार्यान्वितघट

त॰प्र॰शा
४२

न्नावच्छेदेन शक्तभावेन तेन रूपेणा तत्र शक्तौ कल्पनेनाधः स्यादेवं तद्धर्मावच्छिन्नाभाववति तद्धर्मावच्छिन्नप्रकारकज्ञान
त्वमेवाहेत्वमतामितिभावः ।ननु केवलयोगार्थे मलघटनापेक्षया पूर्वं तिर्गौरवज्ञानमस्तेऽपि केवलयौगी वादेमात्रास्तोऽपि
प्रतीत्यस्याप्यायाग्रूढत्वमस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वमुपपत्तेन यागो रूढोऽपि प्रथमप्रवृत्ततात्कायोन्मत्ता सर्वेशक्तिः स्या
देवेत्यतः तत्प्रत्यद्वज्जेन न्यायेनाह किं वेत्यामिति । एवं कार्यान्वितघटादौ शक्तिकल्पनेन शक्तिज्ञानेन च शाब्दसामान्येन
ननीयेकार्यतावाचकपदज्ञानोपस्थितेः सहकारित्वे चेत्यर्थः । अनुभववासिद्धरतानेनदृष्टपन्हवलं सत्येव तानस्याद
ति । लिङ्गादिपदरूपकारणाभावादितिभावः ननु चेति । यद्वापोर्यस्थितिवाभावमावादेवं व्यवहारादितिभावः । भ
रापत्तेः । अतं संसर्गग्रहापत्तेः कार्यादौ च अनुभवासिद्धस्यापेक्षसंसर्गोऽनुभवस्यापलायेनेरूपसमभिव्याहारेऽपि अपना

राम
४२

पत्तेवत्स्यादितिभावः । ननु निष्पन्नेत्यन्याहतथा चेति । ननु प्रथमं कार्यान्वित एव शक्तावधारणात् तत्र सहकारिका यत्ता
वाचकपदरूपकारणाभावात् विशिष्टसमभिव्याहारस्य नेऽत्र संसर्गाग्रह एवोपेयते कारणाभावे कार्याभावस्याव
श्यकत्वात् । विशिष्टसमभिव्याहारस्य ने तु वाचकाभावेन शाब्दानुभव एवोपेयते अत्र तस्य शब्दप्रमाणं यमपीताद्रुशेति
वामिति । एवं कार्यतावाचकपदसमभिव्याहारस्य ने एव शाब्दानुभवस्तोकारे स्यादिति । तादृशपदसमभिव्याहाराभा
वादितिभावः । ननु वाचादित्यामाभापेऽपि लिङ्गसमभिव्याहृतपदमात्रे न शब्दप्रमाणप्रसादेवेति ते प्रामाण्यमापद्यते इत्या
पत्तेरित्यत आह तथा चेति । प्रामाण्यादीनाम प्रमाणान्तरागीकारवैयर्थ्यः । मित्यैः नावस्थाते मित्यैः । अवच्छेदे विप्रीति । व द्वैते
कस्यापि शब्दस्य प्रामाण्यापत्तेर्यतो यामाकौ रेखन्त स्वानिच्छेदस्य प्रमाणत्वागीकारात्तन तद्रेतेन तत्त्वामिमत अर्थे बचारे

त॰प्र॰श॰ ४३

प

त्तिं यातै रत्नुभव सिद्धो प्यनुभवोपलब्ध्यनतिवे दस्यासामानायमनु व्यतेत यायुराणादे स्यामाराणंत वेतिस्याम्मंत्रो क्षं॰ शच्चेवरनस्त्रज्ञ
मवास्ति होपि ज्ञातस्मर्गाग्रहमात्रं वदरा । वर्णीव्यमाससंरक्तद्रमन्त कारहतिलोपि मादश्यंत कारम्कारयागौड त्वेष्यामादृश्य
नतीमात्र नयो॰ साहश्यवोध्याश्यत्त सुम श्यामइति। त्र्यनुभवानुगो येने वमस्वै कल्पनाल्लिङ्गा घमममामिया इतमप्यलोपि
ज्ञनुभवसाध्य यनायानहंतेन लाघ वेन वयदत्तोविशिष्टएव शान्क्षिसीकरणास्त्रावितह तिभावः नवस्तुतस्तु ज्ञातिमस्त
क्तिकर्मभाहाष्यान्वयव्यातिरेके यहामंभवात भगसस्य लेकार्यलातका सरावच्छेदकयह मंतराकारमानयदामंतमनु वापश
लक्ष्यातिभमतक्तवमेसामानाधिकरण्येनापितद्दह॰ यपासगंकामोयजेत्यादौ गयास्ना नादितोपि स्वर्गो दयानेतस्मनाव राम
छेदेनपागजन्यतातंस्मवे न वैजात्यस्म वप्रय ममत्रय पास्थितेः स्वर्गत्वयागत्व सामानाधिकरण्येन कार्यकारणभावग्रहः ४३

ज्ञात्वा नत्वा वाक्ये त्वंपाति तवेतारयदस्तमाभियाहाराद्वोपप
त्यायकृतेपिशवे॰ का योनित्तत्वानत्तनेकात्वं नद्दीतं नत्तुकापोनित्त
चामति नकायोनित्त शक्तिरिति । एवं तावत्तत्वं वाक्ये योगिकं योमीनारूढं पोगारूढं च यथा च व्यवशक्तिनिरपेक्षातास
मुदायशक्तिमात्रेणावोधः तद्रूढं यथा गोपदादयः नावयवार्थएववव्युत्तेत स्योगिकं यथा पाचकादिपदं यत्न योगिकारू
ढपदे योगरूढ्या वोधःतत्योगिकारूढं यथाद्भिदादिपदं । योगिकरूढवाने त्वेरूढं यथा गाविशेषे योगरूढं यथा पंकजादिपद
तत्र पंकजपदसमुदाय य्याप्रतीतिविशेषरूढ्या नवोति योगरूढौ नियतिष्ठप्रतीति॰ पंकजपदानत्य मलविशिष्टप्रतीतेयपद्म
त्वविशिष्टपंकजनस्मुदायस्य रूढ्या वशकी यदा त्वियतो यास्थित हन्ति साध्यत्वात्तपंकजपदात् योगेनकुमुदस्मसो
धम्मस्तागाचात न्यतकदाचित्कुमुदवोधस्तु लच्छ्या यवैवानवरूढादिस्तीकार्यिद्धिसदेगावनिवेशभिवपंकजपदस्तुक्रम

त॰प्र॰श दमपि वो भेतयोगमता तात्त्वनमी वःपत्रयोगरूढिर्यामेकार्थवोधकत्वकेवलयौगिकार्थवोधकोत्वेप्यतिवंधकत्वात्तुकु
५५ मुदवोधकतातत्त्वमाणा हेतःरूढ्या नियमतःसमृतंपद्मेवनकर्तृत्व यथाक्तिवानवक उपस्थयेनपकजनिकृत्ते नपाकृ
माव्यतेवाधकविनाव्यक्तित्वनानांसंनिहितविशेषपात्वनियमात्व्याक्तित्ववनानांकिंचिद्व्यक्तितात्पर्यकानांमेनि
हितःप्रथमंउपास्थितरत्यर्थःतर्थितेपद्मतात्पर्यकत्वेन पंकजनिकर्तृत्व पातत्वयोगेनापिप्रतीयतेनकुमुदमिति
रूढेर्नप्रतिबंधकत्वंयाशामावाननुगामित्वादजनकज्ञानादिरोविलाबासिद्धेरउमितिप्रतिबंधकत्वमानापमाद्दीका
रेपित्रत्वज्ञानस्यमाणामित्रादिमायेनप्रतिबंधकत्वेमाना मावातनूत्थ्यवज्ञानमवतामथ्यासत्तातत्पमस्येववोधः राम
नकुमुदस्यसामथ्यासत्यादिफलामावेनप्रतिबंधकत्वकल्पनादितिवदंति। अत्रेदंचिंत्यते पंकजंकुमुदमानयेत्यादौ ५५

यत्रपंकजपदस्यपद्मतात्पर्यामावःकुमुदत्वतात्पर्यग्रहःतत्रलक्षणांविनेवकुमुदवोधापत्तेःपद्मउपस्थितसामग्रीविरहात
पद्मतात्पर्याभावनिरूपसैस्वाधकत्वेनबाधकविनाव्यक्तित्वनानांसंनिहितविशेषपरत्वात्तद्रतिन्यायस्यतत्रानवतता
रात्वघटेनजनमाहरेदित्यत्रप्राह्विदघटस्यप्रथमोपास्थितत्वादन्यपवारणायवाधकंविनेत्यस्यावश्यकत्वात्तथाहि
तपद्मपयोगस्यपद्माननपातउपपत्तिःवृक्षस्यैवकुमुदधीरितिनस्यानकुमुदंपकजामित्यत्रकुमुदस्यैवप्रथमतोनिरूढ
तत्वसंभवाद्वाकुसुदस्यामित्र्यपदार्थस्याप्यत्वेपिप्रथमोपास्थितिमात्रस्यैवापेक्षणीयत्वात् अत्रवक्ष्यमाणसंपातसदस्य
सामित्रेत्वेनपद्मस्यापिभिन्नपदार्थस्याप्यत्वात्अत्थकुमुदवोधकत्वशक्तैर्वातांपंकजपदस्यकुमुदत्वेप्राणातिप्रवाद
स्तुवात्वेताभिप्रायेणयत्रयोगरूढ्याद्यायप्रात्रमवःतदन्तंतरेकुमुदत्वात्पर्यज्ञानंतत्रस्वतंत्रोपास्थितपद्मकुमुदत्वेताणा

त॰प्र॰श॰ र्थानुपपत्तिविशेषोऽयं तत्र दायमते सर्वत्र लक्षणा गौर्वाहीक इत्यादौ किन्तु इति चेन्न तत्रापि पंकजनिकर्तृत्व स्फुटसंकेतास्य

४५ पंकजपदे पुनः स्मृतपंकजपदेन शक्त्यैव बोधः सुदशपस्थापन संभवात् । तस्य पद्मतात्पर्याभावे निर्णये न कुमुदेनाम पं

निश्चयसतेन पद्मे स्वन्यपास्तंभवात् । अन्यथा लक्षणा नायते इति । यत्तु शक्त्या कुमुदे पुन नीपनादतद्यां तु सेधान

पद्मेवा स्यार्थं विचु यात्रारूपास्थितिकल्वं । लक्षणायां पंकजनिकर्तृत्व समुदायार्थं तया लक्ष्यपास्थितिकल्पनामितित्राप

ब्रजन्मकत्वारमानयेत्या दौवाक्यमात्रएव लक्षणा पत्तेः अनेकशक्त्यैव योगपद्यादिवनादिभिः एवोपधानंकत्व लक्षणेति वा

स्मृतेपिसमानत्वात् मादृद्दिता नशतिवं च कल्पन कल्प्य स्व लक्षणां समवः विरोधाविषयकत्वेपि स्मृतिदत्तु मिताविव स्व राम॰

दिताजशतिवं चकल्पामिति । स्मृतपद्मान्वयानुपपत्तेतांकुमुदस्थीति निलक्षणाया वहाभाव स्तुतो सम्वतपेवोतितुम ४५

गौर्वाहीक इत्यादौ ति इति नन्वपंकजपदस्य पद्मेलक्षणा गौवाहीतां वाक्ये शक्त्या वे पित हि दकेन लक्षम वातन नुशकालक्षत्साया

रसौकिरूप्या वे नाऽलक्षणार्था याऽसस्याच्यमावात् धाय ढ जी द्वय विरोधापत्तिरिति वा चांसतितात्पर्ये गंगायां घोषम

त्स्यो अतः इसत्रैवमागौ ह्रन्मतेन स्यादेकत्वात् इति चेन्नैव मशक्यो वाच्ये कमत्यवलक्षणेति मुख्ये वाध्यकाभा वेन लक्षणा

घनोतान पक्षोऽ कुमुदसाधुरसावोधापत्तेः तात्पर्याऽप यत्नाप च्छेदः अवेश येमत्रैव लक्षणे यथा इत्येपिपद्मकुमुद

पोलुल्पलाय तेः नन्वयं विशेषात तथा तप ग्रान यानुपपत्ते प्रतिसंधानानंतर कुमुदधीरिति सिद्धांतवाक्योप

ए वं च त्व परमपि योगरूढमनातिन वयप्रलमेव प्रयोगो या दिस्तु इति चेन्नाऽपद्मत्वला ननशातिवं च वोत्र गटलोताने

यतप यमयोगस्य कुमुदलाधारणा वोधदर्शनात रूढिज्ञानमेव व्यामात्रवं जसंबंधेनशातिवं चकामिति नन्वत्र योगपतपाय

४६

त॰प्र॰श॰ श्रुतत्वम् यद्वा पंकेन नाव पद्मशक्त्या वक्तृमुद्बोधो बोधकं न लक्षणाया। नन्वेवं योगमात्रेण पंकजपदात् तत्रमते तथासम्भवेऽपि न स्यात् सोऽयमिति स्यात्
४९ मानं वंधकतादिति चेन्न पद्मत्वावच्छिन्ने तत्वेनोपस्थितस्य पंकजनिकर्तृत्वस्य भ्रमनिराकांक्षतयान्वयेन तत्रोपस्थितयेन द्र
णाभिकाराता। एवं पंकजपदात् स्थलपद्मबोधो लक्षणायैव। स्थलपद्मे हि विजातीयमेवं तिपद्मात् अतिमद्दृष्टाद्
तो स्थलपद्मत्वविशिष्टे वा पंकजपदस्य न लक्षणा। यद्वेत्यत्र तु गतप्रतीतावात न चापि यद्वत्वजातिकल्पापेक्षितत्रोप
स्थितपेतत्र लक्षणा। तथा पोपप्रत्ययायोगार्थान्वयपिपयोग्यत्वपाक्तव्यर्थः। पद्ममेव तु पद्मत्वेतरितिबेतापोगार्थगतत्वे
नपद्मस्यैवोपस्थितानिराकांक्षतातो सततं तत्रोपस्थितत्वेन तदान्वयबोधकत्वात्। यद्यपि शक्यादस्ये नक्तसेराद्यातेन वृत्तिलक्षणाम
णात्यतिमायातत्समुदायस्य यद्यत्वेन लक्षणा न युक्ता तथापि कर्त्तावाचकपदस्य तत्त्वातो पद्माद्यत्रैवैतिमी स्थले पंकजे ४९

पिसत्त्वं पंकजनिकर्त्तृत्वस्य पत्तासत्वीभावबहेतेरन्वितपद्मत्वस्य साकांक्षत्वमेव पत्रत्वामयममन्वयः तत्रापि तत्वस्य भे
तास पंचयहानं तरपुनः स्मृत पंकजपदात् पस्थोते त्रोपस्थितेर्लक्षणायैवोपेयात्। एवं च शक्तो वतस्तदुपस्थितिरिति तत्रापो
गपत्वेनयोगार्थस्यान्वयादेशिति। अपि च यत्रेनेनाभिव रवृत्तेयजनतस्य चक्रन्वव दन्निष्ठानत्वंधीष्टतावनत्वस्यापविद्यार्थविवि
शेषणविशेषमहायपद्याविशेष्यान्वयः। तथा च योगपत्तयाविशेषणानन्वयेपि विशेष्यान्वयो वक्ताभावः। योगपार्थस्यैव वि
शेष्यत्वेन पंकजत्वमुदायस्य तत्समासाकांक्षत्वेन लक्षणा तु पपन्नेरितिरिक्त। इदं तु बोध्यमाकाशपदेन निरवाच्छिन्ने न
शक्तिः व्यक्तौ नामानं सामान्ये नात्वग मकुप्रमान यत्लक्षणानां। ननु हस्यपस्यापितस्यैव शाब्दबोधविषयतानतश्चाप्रपत्तेत
तः कोपं मातते तिनाय। नियमतोपदर्शितेनोपस्थितेपत्र पत्रशक्तियहः तत्स्मरणजनकसंस्कारस्य तद्धर्मविषयतानि

त.प्र.श. यमेनतदुद्बोधकादेवतत्संस्कारोद्बोधनियमेन आकाशपदात्तत्र शक्त्या स्मापितस्याभानात्तथाहि शक्तिर्दृशि कत्वं वंचिता
४७ नमयरसंवं विस्मार कामितिरोसायदापिस्मारे काश्येनरूपेणानुव्याप्यस्थितयोः पदात्तदर्थयोः संबंधेनानेतदं पावच्छेन्नमा
नातसंबंधोशेनहुद्रसंस्कारसहकृतात्तद्व्यावच्छिन्नस्मरणानन्तरं संबंधितावच्छेदकस्यापि जन्मजनकतावच्छेदकत्वोरपि
ने निशिआवश्यकः अन्यथा हानिपर्वेवं चले नोपास्थितेमन्दत्वेनोपास्थितेहानिनेसंबं चतुर्हेमनुष्यत्वेनहानियकता नातस्म
वतेनहानिस्मरणापत्तेः। तथास्य रूपं विशेषे वृत्तिन्यानंतरूपं विशेषेस्मेवस्मारयतीति आकाशमोत्रे शक्तावपि शब्द
स्यपतत्सर्वेतिसंभवः। रूपस्य पर्याप्त संबंधवशाद्विषयतेतत्रेतनतुसरूपस्माघुपस्थाप्यत्वस्यानिन्नसत्तावच्छेदकत्व राम:
तथाद्वतोवाविषयत्वमपि अयेवं गोत्वमपिशब्दं नस्यातायादेव विशेष्यत्वेनैवसंस्कारवशात विशेषणास्मरणाजस्सना ४७

वच्छेदकत्वतनियत स्मृतेरुपपत्तिः स्फुत्तरेणशक्तिग्रहे संस्कारविषयताभावात्। किंचात्र पसंबंधेनाप्यनत्र संस्का
रोद्बोधकत्वस्य तन्नावकस्मरणानुपपत्तिः अत्र तत्र विषयता या अपि नियमेन भानसंभवात् पदशक्ते रेवतदंश
स्मृहोधकत्वसंभवात्तदुद्बोधकात्तदाकारणेन स्मृतावच्छेदकवतानियतस्मरणीयत्वेनतत्स्मात्पदाननिपतो पस्थि
तिः स्वसंबंधमाध्यमित्वसंबंधः पविशेषाद्धान्ते रेवपर्यवसनतीतिपदात्वेयतोपास्थितिरीन्तेसाम्यतिनियमात्तयोन्वद्धा
मिलितविभाव्यतेतदाशक्याद्यपत्तेपि तत्प्रामितिनेरास्तात्तदापेक्षणायादेनियमे नतदुपास्थितेः आकाशशब्दा स्वप
दसम्बन्धाकाशपदतावच्छेदसर्थैनैवोपपत्तलान्नयपोपपत्तेपि स्तरूपयोगाद्युपपत्तिः। वस्तुतस्तु करोविच्छेदाद्यपत
नकहानिव्याप्तद्व्यातिसिद्धेरूपतेनाप्युपस्थितेर्ननियमात्तदुपस्थितेरितिनतच्छक्या चर्म्मशोद्बोधकादेवतदंशोपस्था

त॰ प्र॰ श॰ त्वसंभवात् । ततस्मृतेः शाब्दबोधस्योपपन्नत्वात् पूर्वं संस्कारस्य कदाविन्नदंशे नोद्बोधकसत्त्वदाद्यसत्वापदादपि निर्विक
५८ ल्पकं । आकाशपदान्नि प्रकारकमेव स्मरणं शाब्दबोधस्य पदार्थेतरमादाय पक्षविकल्पकं एव आकाशादाव्यमिमन्त्रामि
न्नविभ नत्वु पनीतसंस्थामारापामेव प्रकारकोपास्थितिस्तत्तात् अभेदान्वयो नाउपपन्नइति दृष्टव्या आत्रात्तु ईः निपता
तुपास्थितावपि विनिगमकाभावात्तत्संसां अक्षादि पर वत्रानार्थे नानाउपपत्तेः एकत्र वामिगपापि प्रवृत्तनिमित्तद्वयेनाभ
कामावात वस्तुत स्तुश द्वाश्यतमेव शक्यता वच्छेदकमस्तुला घवात घटत्वनाकपाल रेखा वोधकं तु शक्तिश्च मानं । कंबु
ग्रीवादिमत्वेनेव घटसंख्यात एवानि[illegible]नोपास्थिति रपि शाक्ते प्रमाणं । कंबुग्रीवादिवदुपपन्नोतिन नानार्थत्वमपि इति ताम
। कैचित्तुलन्यक्तौरेवानुगतानतिप्रसक्ततयापयोजनाभावेन घमैंन शक्तिकल्पनामिमाकुः । निर्विकल्पिकोपास्थितिवारा । ५८

गायोश्राकोश्चारित्तानासंभवेन शाब्दबोधानुपपत्तिः एककोसे वैतेकेसोम पा पैतानैद शाविवक्षेपांविभक्तार्थे संख्यामादायमेन
प्रकारकोपस्थितिमादेने आकाशोद्बुभितन्त्र अभेदान्वयानुपपत्तिस्तुतिपदार्थेविंवान्यकल्पतेत्वेकार्गः उचितर
मन्यइतिदिक् । नत्तु इयतापूर्वेनपदज्ञानेन शाब्दसामाम्भेजनुनीपेशान्तियहःस्हकारीणामगवाणातेतद्भावान्न शाब्दवा
धुरतावेवेवितानवेदसंभवतिमाप्यायोमरत्तासंगागायदस्यातोरेशन्त्वभावेपि शाब्दबोधोदयादित्साशंक्तेनेन्वितितोर
तिलेरेगंगापदस्यशन्त्वात्वाताराद्तिभावः तत्वेन शक्तित्वेनंभयोजिकाज्ञानामतत्ता शाब्दबोधोपयोगिनो । किंदृश्यन्तित्वेनेति
प्रयोजकोतिप वैगान्वितंद्विन्नेवशक्तित्वन्वयाग्यतरेनोवरसोवेति । शाब्दसामान्येहितत्वानतेनहेतुतापांगगापदस्य
तीरेलक्षणाकल्पेहत्नित्ता नस्तता तत्तोर शाब्दबोधानुपपत्तेरितिमावः न गंगायांघोषः प्रतिवक्तीतितव्यवहारदर्शना

त.श.श्र.
५९

ङ्गापदस्य तीरे रूपे कथं न शक्तिरिति चेन्न लक्षणीयपदार्थानामनंततया सर्वत्र शक्तिकल्पने गौरवात् । शक्यसंबंधरूप
लक्षणा तु क्लृप्तैव एवं एकसंबंधिज्ञानमपरसंबंधिस्मारकमिति यथा गंगापदजन्योपस्थितेः शक्यसंबंधरूपलक्षणा अ
न्यतमापि क्लृप्तैव लक्षणाजन्योपस्थितेः शाब्दबोधानुकूलत्वमात्रं कल्प्यते शक्तिः स्वीकारे त्वतिरिक्ता धर्मकल्प
नातो धर्मकल्पनायां लाघवोपपत्त्यादेतिप्यायेन तीरे लक्षणैवास्त्वयं शक्तिर्नेति रीत्या किं त्वीश्वरेच्छारूपा सा तु क्लृप्तैव
एवं च शक्तेरपि क्लृप्तत्वे तया तज्जन्योपस्थितेः शाब्दबोधानुकूलत्वमात्रं ममापि कल्प्यत इति न धर्मकल्पनाधिक्यमिति मा
पावत्ताः नवत्वमस्मात् व्युत्पत्तेरयं भेदो ... ज्ञानाकारकेश्वरेच्छाक्लृप्तैवेति वाच्यं गंगापदान्नीरबोधोदयेनेत्यर्था गम्य.
पात्प्रादेशाकारकत्वावच्छेदकतात्स्यामेवं विषयकत्वानां नवत्वाक्षणांकपदं नातु भवेत्कामिति गंगापदान्नीरबो ५९

धातुरवाद्यात्वादेशाकारत्व मल्लक्षमे वेतिना यांत यास्तिगंगापदस्या नउभावकल्पनादेशाकारशक्तभावक्षतमाचेतानुत
भावकत्वमित्यन्योन्याश्रयादिति । अथ तारशेष पोद्यारितलक्षणक्तिःसावननतोरेशतितत्र लक्षणौव अत्र तए वेत्रपदं शोपि
शक्तिभ्रमरतिवेदार्थस्यांशमितत्वे हि नेतज्जन्येत्वत्र पत्रे शादिसाधारणानननतलटना ल्वाघवरितत्व आख्यानिकत्वे
चादिपरत्वमत्या तात्हारशेहन्निपिनानामरूपादिसादिनामामान्यतः नामत्वेनेतदुवाराणाय पादत्वे नापद्यांशितत्वे
रसादिनापद्यशेतेनतदुवारयामापत्ते शोभत्वात वैदिकपरस्यापि नादेशाकतत्पाना दशेष पोद्यारितलक्षणताना न
लोपिकलानापत्ते स्यांतिलेताव्यनाडुः । अपत्र शादापि शाब्दबोधोदयेनास्या छद्वादपमार्थांनो अव्य हस्ताकास्वेत्यर्थे
छ्पापक्वनापिमत्वात । नोवाहशाकारके छामानेत्र शक्तिः । किंतु परपदार्थांन्वयं वेनयीवि शोधितामातया वतस्यानाना

त॰ ग्रप्र॰
५०

तीरादिसंबंधत्वेनगौरवात् इच्छायाः संबंधत्वग्राहकप्रमाणाभावाच्च । नगंगापदतीरयोः संबंधत्वादिकं
तुप्रवाहसंसेवेतिस्वलक्ष्मेवृत्तिमितिचेत्तथापि चेहोमत्र द्वायोयस्यापकपदनामनंतर्पयेपाविशिष्यानुपपत्ति
तेतरपदमेवक्रमनुभावकं ननुत्रयाहृतंपदंतयाधपदादेवतीरान्वयबोधोपपत्तेर्नगंगापदंनोगस्नुमावका
गमितितयाचगंगापदान्नीरबोधोजायतामित्याकारकान्वयप्रसिद्धमेवेतिरेवलक्षणागोनिरूपायितं इच्छति
त्यपकेपमितिशक्तात्गंगापदशक्यात्प्रवाहादन्यत्रशक्यसंगंगायदाशक्यस्मतीरस्यउपस्थितिर्लक्षणासंघः
गंगापदेनशक्तासप्रवाहोपस्थितौतत्रान्वयानुपपत्तिप्रतिसंधानानंतरंगंगापदात्पुनःस्मृतेनप्रवाहेणएक राम॰
संबंधितानस्यत्रपरसंबंधिस्मारकतयास्मसंबंधिनीरमुपस्थाप्यतेमेबोधास्थितिर्लक्षणानिमाकंआतिपदेतानस ५०

उपस्थित्यलिहेतुहि नविरि

परापेक्षास्मारकत्वेएकसंबंधिज्ञानमपरसंबंधिस्मारकमितिरीत्यास्वसंबंधोद्वतीरेवनत्वतस्मादुपस्थितिरूपत्वमि
त्यर्थः । स्वमेवेति । उपस्थितिरेनेसर्थः । अयमकरइति । गंगायांघोषइत्यत्रगंगायदाशक्यतीरेनासयंगंगापदवा
स्यगंगापदान्नीरबोधोजायतामितीच्छाविषयत्वंतीरेशक्तितरदेवलक्षणासंघः । शक्यतासंबंधलक्षणात्वचारणापे
शक्तरितिअन्वयाति । वक्ष्माणपक्षादौघटकमेत्वयोग्यदर्थयत्वरूपसंसर्गतासंबंधत्वात्तत्रअन्वयलक्षणानस्यादि
त्यर्थः । नवेष्टापत्तिः अन्वयेनशक्तिर्नवालक्षणेतिसिद्धांतबाधात् । नवशक्यसंबंधस्यलक्षणात्वत्कारेण्य
घटोघटत्वमित्यत्रअन्वयेशक्यसंबंधप्रसंगोपितस्मात्तद्वत्त्वोपाठ्यपागोगतयातद्भवद्वोधादेरुक्तलक्षणाया
स्तत्राभावात् । अन्यथागंगापदस्यमुख्यपरत्वापेक्षयास्मबंधस्मृतोरसत्वात्लक्षणाकल्पनादितिलक्षणपात

त·प्र·श·
त्वमत्कतामिसेवोपेयमिति।तात्पर्यस्यलक्षणत्वेनानुपपत्तेतात्पर्यस्यशाब्दबोधानुकूलत्वेननतत्त्वपदार्थकशाब्दबोधोपपत्ती
५१ गौलक्षणायाउक्तत्वादित्यर्थः।यन्नन्वशक्यपदार्थेतात्पर्यस्यलक्षणाप्रदार्थत्वेनयदजन्यप्रतीतिविषयत्वंविष
यतावप्रकारताविशेष्यतान्यतररूपा॥इत्थंचसमासेस्वपदार्थतामावारेवनदोषइत्यतआह किंचेति।तात्पर्येति
।तस्यायपदार्थोयास्थितौसत्यांशाब्दबोधेजातेतत्प्रतीतीच्छ योच्चरिततत्स्वरूपतात्पर्यनिर्वाहोयुक्तोतितात्पर्यविति
त्वाबन्तीवक्ष्यमुपेया।नाहत्स्यपमेवसलानिर्वाहकेतिभावः।नत्वहन्तःशाब्दबोधनिर्वाहकत्वमेवोपपत्तेनतुतन्नात्पर्यनि
र्वाहकत्वमपित्यतआहप्रत्येकपीति।तत्पत्तेः।तात्पर्यकत्वेनापन्नेइत्यर्थः।तथासतिशक्तेर्लक्षणायाश्चरपानेःपु राप्र·
र्वत्तात्पर्यादिहद्विरीतिप्रदर्शनंचवचनमर्थान्यथानुपपत्त्यावनिर्वाहकत्वपाशक्तेस्तु अंतोतदालक्षणायामपि ५१

तुल्यत्वादितिभावः।अत्रयद्यपिईश्वरेच्छारूपशक्तेस्तात्पर्यात्मकत्वेइच्छापात्रेऽवतथापिवक्तृसामान्यतात्पर्यात्मकत्वापत्ति
रितिबोध्यम्।तटस्थेति।स्वलाक्षणिकपदतत्पदच्छत्तत्संबंधोलक्षणेत्यर्थः।इदमेवोपपादयतित्र्यासीदहोइति।गंगायां
घोषइत्यादौस्वंगंगापदंतत्त्वच्छक्यःप्रवाहःतत्संबंधःसंयोगादिरूपःतीरेऽस्तीतिगंगापदस्यतीरेलक्षणेत्यर्थः।गौणा
हत्यत्रयत्रवाहीकेमुतबन्नेकोदेशपलक्षणायामिवतदन्तर्भावंदर्शयति।तुल्यलक्षणाविभजतेमानेति।शक्यसंबंधरूपालक्षणावे
त्यर्थः।तत्रगौणीलक्षणस्वरूपंदर्शयति।तदितिद्वित्वेसतितदन्तत्मयोगधर्मवत्त्वेसाहश्यंतदात्मकःशक्यसंबंधोगौणीत्यर्थः।
गौणीमुदाहरतितथायथेति।वाहीकेनाम्नाहीकदेशोद्भवःगौर्विलीवर्दइत्यर्थः।अत्रचवाहीकेगवाभेदस्यबाधात्गोपदेनगोस
दृशीलक्ष्यतेगोसादृश्यंचागोगतजाड्यमांद्यादिरूपमेवतथाचजाड्यमंद्यवान्वाहीकइतिशाब्दबोधःएवंचलक्षणायेवोपपत्तेः

त॰ प्र॰ गौणप्रख्यातिरितो इत्यनेनोक्तयापि लक्षणाया मेव तदंतर्भावादित्याशयः एवं सिंहो माणवक इत्यत्रापि गौणलक्षणाप्राप्तिं सिंहशब्दो
५२ पात्तिनो सिंहसदृशमिवेत्रो माणवक इत्यन्वयबोधः वक्तव्यः शुद्धालक्षणायां तदन्यथेति । मा दृश्यान्यत्र कार्यं तत्र वस्तुस्फुटमेव
यः शब्दाप्रत्ययहेतुरिति यथा आपुरिति । आपुः परस्य आपुर्जनेन केन लक्षणा तत्रापुः पदशक्यसंबंधो जनकत्व रूपो बोध्य
ः तथा च आपुर्जनेन कामितं घटमित्यन्वयबोधः न तु शक्यादृशको यावत्स्थितेर्नं लक्षणेति भावो नयते ला लक्षणां कं यस्या
नुभावकमितिप्रवादः संगच्छते लज्जन्यायात्स्थितिसंबंधेनयदर्शनान्तर्भावकत्वपामंगायदन्जन्मतो यात्स्यते रमो वार्त्तगाप
दस्सतोणानतुभावकत्वात् किंतु बोधपरस्यैवतच्छब्दप्रतितदन्वयः प्रतियोग्युपस्थापकपदत्वेन कारणत्वात् । न चैतावद्धा णाम
वं प्रतिवस्या नत्सदजन्यपदार्थोपात्स्थितेर्हेतुत्वात्कथमेतदितिवाच्यं तदर्थ बाधकत्वसदृशैनहापि तथात्विकत्वाननन्यथा ५२

शाब्दबोधं प्रति तत्सदृशनिरूपितशक्तिमत्ता नरवत्वे नहेतुत्वं तादृशलक्षणाजन्यशाब्दबोधं प्रतिच तादृशलक्षणारूपमत्सदार्थो
पास्थितित्वेन हेतुत्वं न तु लक्षणरूपेण हेतुहेत मद्भावः । एकात्मत्वचस्मेन लक्षणा त्वेन तनीरोपास्थिते गंगायदत्वेन्यतात्
न्वयप्रति पास्युपस्थायकतया वाच्यभावकत्वं सेनवत्से वे तिताद्दशयवादविरोधः । अपमन्यते गंगापदात्स्वशक्ताक्षमं
बंधेन प्रघमभवतो णपास्थितिः तत्र मतेऽद्धुनःश्राक्ष्यलक्षणात्तत्स्मृतो गोरवामितित्वे नोपदस्सस्वसंबंधेनानपमाति या
गीत्सा एकत्वस्यात्रहप्रत्वेन तत्कत्व नैयायिकवातएवंवृत्स्यतेनप्रवाहेणात्वमंत्वं । ध्वनौ रसत्यतेरवौ विशादेतेचेन्मे तमागयां
प दातौ नानुपास्थितौप्रसंगानाप्रकृतस्थौ न्वितस्वा वैवौद्धकत्वस्युसन्निमाणा पत्नैः । एवं चतस्य पौंपस्या व्योपि दिमन्ना यौं न्वयेः
तिप्रसंगात्तत्र न च मवाच्यप्रकातेनात्स यौनेपपचेणात्ता यौन्वयबोधकत्वपित्याधमोक्षीतितानापर्यविषयेणावान्नाम्न

त.श.प्र. द्येऽभ्रविभक्त्यर्थेनान्वयापत्तेः। तस्मात् गंगापदस्यापि तीरस्मारकत्वमेव वाच्यत्वमुपेयं स्वं च लक्ष्यरूपसंबंधवत्तीरस्मारक
५३ त्वेन कल्प्यते न तु शक्तिः तां विनाप्युपपत्तेः। तथा च श्रनेयप्रतियोग्युपस्थापकत्वान्न लक्षणा स्मारकस्याप्यनुभावकत्वाप
त्तिरवाशिष्यते सापि यदानां स्वशक्यानुभावं प्रति वृकारणत्वावधारणादितरपदार्थत्वेन महत्त्वशक्यानुभावकत्वेन
लक्षणेत्यिपोषयदादेवतो ग्रहणम वर्तमभवति नालक्षणिकपदत्वास्यनानुभावकत्वमिति त्रिन्याचार्याणां पेति। वस्तुतस्तु
उद्देश्यविधेयभावेनान्वयग्रहणाणिकपदमनुभावकमित्येवं तदर्थः। उद्देश्यविधेयभावेनान्वयेशक्तिमत्त्वमेव प्रयोजक
त्वात् अत एव लक्षणायां सा विधेयतया भानात्। विधेयसत्त्वाविधेयतया भानात्। नाविधेयपदः प्रादायं रति संगच्छते। ताम
किंवत्तं तत्पोगसत्वे परस्य याहेतुत्वतास्य पंकेतकेः परत्वारोत्तीति स न लाक्षणिकस्याल्पेऽन्वयानुभावापत्ता पाप ५३

त्तेः बालापीवं पदं न प्यनुभावकमिति ताद्दृशपदेऽकिं विलक्षणः यत्तु शक्यादशको यास्यांतर्बोधो स्यादिति मतेन लक्ष्यतावच्छेद
कैलक्षणानास्तीतिप्रवादस्यापातः। शक्यसंबंधस्य लक्षणात्वे शक्यसंबंधस्य लक्ष्यलक्ष्यतावच्छेदकेभ्यपसाधारणात्मैव
स्याभावात् तदुपपत्तेरिति तन्न स्वव्यन्मतेपि पदन्न लक्ष्यतावच्छेदकलक्ष्योभयसाधारणाः शक्यसंबंधघटनागतेः। तत्र लक्ष्यमात्र
वृत्तितावनेपामकसंबंधेन तस्य लक्षणात्वापगमेमनापि तत्र लक्ष्यमात्रवृत्तिविषयतासंबंधेन तयोपाधिते लक्षणात्ता
पगमादिति। एतेन लक्ष्यतावच्छेदके लक्षणानास्तीत्यपास्तं लक्ष्यतावच्छेदकन्मुद्देशकसंबंधरूपलक्षणाग्रहेनापादित
प्रत्तर्थः। एतेन वोभयसाधारणाः शक्यसंबंधः तत्र लक्ष्यवृत्तित्वेनैवेनतत्संबंधग्रहोपेक्षा न तु लक्ष्यतावच्छेदकवृत्तित्वेनापि
शक्यतावच्छेदकविशिष्टे शक्तिग्रहान्नशक्यतावच्छेदकेपि निर्वाणाविषयाशक्तिज्ञानमपेक्षितमितिपरास्तं। लक्ष्यमात्रव

त॰प्र॰श॰ त्रिविषयतासंबंधेनोपस्थितेर्विशिष्टबोधे प्रयोजकत्वसमभापित्ववत्वादिति। रंदंडानवो ध्यां शक्ति व लक्षणा ज्ञानयो
५४ र्देवाएवकार्यकारणभावग्रहे तं पाद्दशक्तितावच्छेदकत्वांस संसर्गीकविषयतानिरूपितप्रतिनिष्ठप्रकारतानिरूपितावानिष्ठवि
शेष्यताकत्वानत्वेनग्राह्यबोधं प्रतिकारणत्वं शक्तिसंबंधेन शक्यसंबंधेनवा पदस्य कारकत्वानेशक्तेः संसर्गत्वात। शक्ति
त्वनिष्ठावच्छेदकतापर्याप्तिः परं तानिवेश्यते तेनशक्यासंबंधेन पदस्य कारकत्वानभ्यासे संग्रहः। पदं तु पदस्य कारत्वानिरू
पिताशक्तिनिष्ठासंसर्गीकविषयतानार्थविशेष्यतानिरूपिता। तेन शक्तिसंबंधे नपदस्य भावप्रकारकत्वापत्तौ दृष्टिप्रति
वध्यत्वेनलक्षणाज्ञानस्येतिबोध्यं। शक्यसंबंधस्याविनाभाव एवेति भावः। ननु नाममात्रे वृत्तिः का शंतीत्यत्राभावात्। तत्रापि राम॰
तत्रत्वसमपभाराया विनाभावोपपादनेऽपि किमनेन शक्यसंबंधमात्रस्यैव लक्षणात्वे विमातादिनामूतत्वोपपत्तास ५४

पैतानाभावेनैवबाधगीयः। अनेकोविनाभूतस्यत्वेप्यकत्तरभानेतात्पर्यज्ञानवलादेवेतिभिवृत्ती पिवाच्यताता मंउप्यंभोजेपे
दित्यादौक्रोडपर्विकालक्षणेतिमीमांसकाः। मंउपपदस्य गृहविशेषेकृदिः। मंउपानकर्तृत्वेपि वयोगः रूढिःसस्य शापक्षा
क्रियोगः। अवयवशक्तिः। तत्रावरूढस्यैयोगापहारितेतिपदादिता। अवयवशक्त्या मंउपानकर्तृबोधासंभवेन मंउपपदस्य
मंउपानकर्तरिलक्षणा। रूढ्यावरूढयोगह संबंधितावच्छेदकतयाग्रहीतवैवनादिनाघ्यनयवयोपानत्वमंउपानकर्तृत्वे
नेति पंकजामित्यादौ तु यथा रूढव्यपेक्षया कलानिकद्वेषयोगापेक्षायामपरोपादवयवशक्त्या पंकजनिकर्तृबोधं
नित्यशक्ताचयपत्रेसंभवातिलक्षणाकल्पनेत्यर्थ आप्यानवरूढेयोगापहारानतयेतिवाच्यं। कोपमयहारः। ननावलु
योगिकापेक्षातःरूढपर्देववयोगीकोपिस्मारकसवंधस्यानेकलुप्तत्वात नवयोगापेक्षायाममत्यादितः सरतिवाच्या

त·प्र·श्री मंडपस्त्रुद्रापेनपरास्तायैस्तरगांत दाच्छ्रव पवा यैस्तरगोवाघ्र कामावात। लक्षणाप्य ह्येपिक पूर्येनप दात्तमंवं रि
५५ स्मरणांतेदाच्छ्रवय वा यैस्तरणास्तमवे नयोगिकायान पूर्वो युत्तंमवाद्युन वस्तु. तस्मात्पव पवा यस्त्र न्नय वोचवे
हिस्तेततमेवमरणातिवाच्यो च्च योगपत पारूव्ययैस्मान्न्य वोधामा वेपियोगिकार्य वोचेवाघकामावात। अथ मंडप
यदसमस्तत्यपियोगप्रयोगगाणुपायैमावाद्व पवशान्तेः ॐ ह्रनंकल्प्यते अमपाद्यने का पांक्षादिव रादेवमं
उपानकोर्हि रघ्वामो पिकरा त्रिलसादि तिवे वततसे पासे रध्या नपात्तिमा वैश्व देव्यामि हाताराजमो वाजि नामित्तत्र
वाजेच्छ्रवंत्रामिहारूपं ये षामितियोगात्तवाजिपदेनविश्वे देवा उच्यते नतरूपा अग्न्याद्य जितासिद्धातत्तवन राम·
स्मात। नह्युत्राविश्वेषु देवेषु वाजिपदस्य योगशास्तुर्यैमास्ति मंड· पानकर्त्रोंकेदाचेदपि मंडपपेदस्य योगेनप्रयोगा ५५

गास्ति रतिकृतैवविश्वमानर इति भेषु भापदामंडपपदावल विशेषणस्ह. तिस्तदेवुमंडापर्योपास्थितितदूत्तंपित्तरपैस्मात
स्वंतरं प्रत्ययापेस्मततोमंडयानकर्तृ त्वेन ज्ञातस्येति पोगिकाथैरूह. तिवि त्ववातगत देवं रूदपोगिकपोर्वलावलं शीघ्र
विलंबितपोक्षतमेव। तथाच रूदायैस्य योग्रस्तुपास्थितता दुल्लवत्त्वमोत्तमगींकाप चतुपोगिकार्थस्य प्रकारणायशाप्य
पमगुपास्थातितत्वरूढेर्योगाप ववेनोपानपूपाच्चाग्नि वंतमिः सोमे उद्दे गिंडोमरु ड्वं वरूणाच्चादिसे देहस्पतिविश्वे देवै
रिसत्तत्रय रूपयात् ज्ञातवक्तमरु हादिस्तन्यस्तवं देवानामेव विश्वदेवपदेनग्रहः अतिः न तु रूपया पुनरस्य भादवेशुफ्रू. तिगणा
नां उपास्थितिः अवतसेयपासिदध्यानपातिम्नावैश्वदेव्यामिहा वाजिम्बो वाजिनामेतत्र वाजमन्नमामेषा रूपं येषांते वा
जिनइति योगात्त्ववाजिनेपाविश्वेदेवदेवताकत्वंप्रकरणा नउपास्थितत्वात नतुवाजिपदेन रूपया अग्न्यात्रासुपास्य

तिनाप्रतीतिमिक्षाधिकरणासिद्धांतविरोधः।ननु रूढे यौगारूढलोपस्तेन रूढ्यर्थस्यैवे रेव प्रसादिति वाच्यं।रूढ्यर्थे योगार्थे पो
रूपात्पितावरुपारूप्यतो वा रूढे वैलोपस्त्वाप्रश्नेतेतु प्रकरणावशेन योगार्थस्यैव स्मरणात्तन्न तद्रूढ्यर्थस्य प्रकरणो नोद्
ह्रसंस्कारस्यैव शब्दाद्बोधः इति शब्देन प्रकरणावल्नेन योगार्थस्य।तिरेकजन्मतेन तद्रूढ्यर्थस्य।ति प्रीति।ननु कंकु पा
दावपि योगार्थस्यैव प्रथमस्मृ।तिसंभवेन नलक्षणेति वाच्यं।अत्र प्रकरणादेरभावात् रूढ्यर्थस्यैव प्रथमस्मृ।तिरिति
रूढिप्रतिकाललक्षणायत्र योगार्थप्रकरणाद्यवतारः।तत्र योगार्थस्यैव चलवत्तान लक्षणा यद्यपि पदत्वान मेवो
द्बोधकं न प्रकरणादिकं तथाप्येकतरप्रकरणामनुपस्मृते प्रतिबंधकमत्वसंयुमिति वक्तितन रूढ्यर्थान्वयबोधोदो
चकं न प्रकरणादिकं तथाप्येकतरप्रकरणामयरस्मृते प्रतिबंधकमवत्संपमिति वक्तव्यं।तेन रूढ्यर्थान्वयबोधो वातस्मृतिः ५९

बोधे यौगिकार्थान्वयबोधे प्रतिबंधकं।ननु तथापि रूढ्यर्थस्य प्रथममुपस्थितत्वेपि तस्यायोग्यतया यौगिकार्थान्वयबोधे बा
धकाभावात्।नोद्बोधः प्रकरणादेर्यत्र यौगिकार्थान्वयबोधस्तत्र रूढ्यर्थस्मृतेरभावात्तस्याः प्रतिबंधकत्वोप
पत्तावपि तस्या यौगिकार्थस्मृतौ तदन्वयबोधे बाधप्रतिबंधकत्वे मानाभावात्।स्मारकाद्यभावे तिनोत्तानस्तजनकतानति
घटकत्वेनैव प्रतिबंधकत्वात्।अत्रामितोक्तिः इद्गमसाफलत्वेने तथात्वकल्पनानातातस्मात्।घटत्वमेव पदस्य रूढ
यस्तंतत्र मंडपानकर्तृत्वरूपे योगार्थस्यायोग्यतया तान्वयबोधो न तु रूढ्यर्थस्मृतिः।तत्र प्रतिबंधिकायोग्यतारूप
रूढिप्रकाशाणाविरहो वा तद्बोधोपपत्तेः।यत्र तु रूढ्यर्थस्यायोग्यता तत्र योग्यतया योगेन यौगिकार्थबोधो न यत्वेन
रूढे यौगार्थाद्यवहारप्रवादस्तयोग्यतान रूढ्यर्थस्यान्वयबोधो न तु यौगिकार्थस्य अयोग्यत्वादित्येतत्परो न तु योग्यत्वादिमतो

त·प्र·ग्र· पियौगिकार्थस्य नञर्थान्वयबोधे रत्नेवत्पराः प्रत्युतरूढ्यर्थस्य मंसंबंधिवैवेचै अत्वादिनाना त्वयं भ्रमाणांतरा स्वधार्थे व
५७ तन्नरूढेप्र विंकालक्षणा न तु मेवं न्नेमवधेयं। नास्ति तल्लक्षणापि द्विरेतारेमिति प्रसंगः। द्विरेफपदेन द्वौ रेफौ यत्रेति
श्रुतमात्रं भ्रमरपदं लक्ष्यते भ्रमरपदेन च स्वशक्यसंबंधी भ्रमररूपोऽर्थो लक्ष्यते इति द्विरेफपदस्य भ्रमरे लाक्षितलक्ष
णा। न च द्विरेफपदस्य भ्रमरपदस्य शक्तौ बनिर्वाहः अत्र लक्ष्यभ्रमरे लक्षणापत्ति वा तत्पदानां प्रकृतसर्पा नितिलाघ
वोध्य कल्पनि पमेन भ्रमरस्य द्विरेफपदार्थतामावेन तत्र विभक्त्यर्थान्वयानुपपत्तेः भन्मते च लाक्षितलक्षणाया अद्वि
रेफपदस्यैव द्वित्वितया भ्रमरस्य द्विरेफपदार्थतादिति। न च शक्यादनेन रूपेण ज्ञाते भवति लक्षणेति भ्रमरशक्या राम·
त्वे तावच्छेदकभ्रमरत्वस्य कथं लक्षतावच्छेदकं शक्तैव तद्बोधसंभवादिति वाच्यं। शक्येन रूपेणाज्ञानेन लक्षणाभावे गौकारे शक्तै ५७

यत्कुत्रचिदसंभवे लक्षणाकल्पनमपि न मितिसंभवत्युद्बोधीजत एवमपि च रूढ्येतेन शक्त्या भ्रमरत्वविशिष्टस्य बोधः स्वीकार्ये भ्रमरस्य द्वि
रेफपदार्थतामावेन विभक्त्यर्थान्वयानुपपत्त्यावकाशाकांक्षापि लक्षणापि न भ्रमानगुणेऽपि तेन तन्मते लाक्षणिकपदस्य लक्ष
णा लक्षितलक्षणा सा। द्विरेफपदस्य द्वितीयादिविभक्तिशक्यसंबंधो हि लक्षणा न तु शक्यस्य साक्षात्संबंधो गौरवात्। एवं च मा
परंपरासंबंधेन लक्षणाया एव लक्षितलक्षणात्वे लक्ष्यपदघटितलक्षणा तिष्ठपावता। तथा च परंपरासंबंधेन लक्षणा
या अवतथात्वे न। द्विरेफपदस्यापि लक्ष्यभ्रमरपदघटितपरंपरासंबंधेन भ्रमररूपार्थोपस्थापकत्वसंभवात्। द्विरेफ
पदलक्षणायां चोपपन्नेनाशितिरिक्तशक्तिकल्पनामिति दिक्। सा च लक्षणा द्विविधा जहत्स्वार्था अजहत्स्वार्था चेति
यागंगायां घोष इत्यादौ तात्पर्यस्य प्रवाहस्य सामानाधिकरण्येन बोधात्। यदि गंगासंबंधितीरत्वेन बोधः तदा तु जहत्

त·प्र·श·
५८

त्वापेर्वा अत्वावाकाके श्मो द्विरक्षतोऽत्रे गोपांतीता दौ दुष्युपघातकत्वेनकाकजन्नादीनां एकमापिंवाहितेन
ह्यन्यच्छिन्नेणानेवाशात् स्वेमेवाःक्षेशांत यत्रोःप्रवेश येसा दौ मेनपदस्यमे नस्पपक्षपेद्याष्टेय दस पक्षितेल हेणा
ःजहत्वापैवाला यं पतितागे नयुराधंलहणाजहत्वार्थास्वार्थापरि माणेनपाधंलहाणा अजहत्वापेतितच्चे
क्षणात। तच्छन्नेणोपातीता दोछ त्रिश व्वसबा कालाम चन लहाणानापिछ नयदेछ स्मिंदा गेनाजहत्वा
र्पेनायोगातकिं तत्र नननक्षतावछेदकं नेकसा थंगात्वं पातीत्स्मानन्वाधनेःगत्वे नो पुष्थितसागमनाको ह्यावेर
हादेति अनाऊःछन्न पक्षत्वएकसाधं वाहित्वेलहणां मतुबर्थं प्रसवेपीजयावएकसाधंवंनोपातीतिवाकार्पनो राम·
यःछनिवाक्य नहणामे पापेणाजहत्वापैतोक्तिः। अर्थं परस्मपाति यापपन्नतामिश्रा येणवाकोपिन्नएकमाधेना ५८

५९

हितेनछन्नसाधनत्वात् तथात्वं अतएव व्याकरनक्षत्मा पारसाप मणुपपघातरत्नाऊः। अपरेऊ पक्षतावेदवएकसाधंवति
नहणाप्रत्यपश्चात्मपेथ्या हर्कः अथ नासंवंधितामान्य शक्ममत्वअत्पपएकसाधंसंबंधेतेन नहणाछन्नपदं तामा
पेयाहको मितासऽः। अत्र नत्वेकसंवंधसेवल्पक्षतावच्छेकत्वे पृथारश्चपघातकत्वेन साधेनाहितानादीति बोध्यं। एवं
पदानांतत्पात्वेन ह्यागेन शक्तिः। अमनमतात्। कोचित्तु पदानां ओत्सर्गिक मर्थं परित्यज्य तदमान्वस्पयांलो तथानुअस्य
हेणापदक्षेत्यापास्थितिमत्वात् शाब्द तदमान मितासऽः तत्रेप [illegible] नांपक्षस थोन्नितसाधेनो वक्तत्वानियमे
न तत्त्वविमत्य पान्वपाडप पत्तेर्वर्हेतिली का सम्बावश्पकत्वात् अतएवपदस्मस्वबोधकत्वहानिर्वे नेवहख मागानाअ
मेनहिश्रमवायेने आतिप्रसंगाद्धा। नैः कल्पामतस्य स्वबोधकत्वेऽ नैवं रत्नादिपदस्या पार्तेऽन्वयोपपत्तेः तहकारि

त.प्र.श.
५९

नाद्यः न सर्वत्र स्वबोधप्रसंगः स्वं स्वबोधितेन स्वास्मिन् विशेषणान्वयोपीति निरस्तं प्रत्ययानामिति सुसमंत्रि यं गापसंगात्
नन्वेवं निरूढे केज वगउदशमाहेदौ लक्षणा कामा वात लक्षणां उपपादि रीतिवाचां। अत्रैव च गौर्दुष्टेन्ने रस्त्रयमाणान्के
या पदार्थान्वया त्व मुद्रा यस्मोक्षारोगासंभवेन तत्रैत दन्वकेपात्। तेषां वृश न्कतेन तत्रैवलक्षणाव्यगमादेति सोस्तु
लाद यः यास्तेगुणानिगात्तुत द्दृतोर्लनकोशाम्यो भयत्रैशक्तिबोधकत्वापि नीलादिपदानां धर्मे शक्तिः धर्मिणि लक्ष
णा [illegible] शब्दैस्तमात्त्यैधर्मे धर्मिणीव शक्तिरिति संप्रदायः। नीलादिपदस्वतन्त्रमात्त्येधर्मे शक्तिः धर्मिणि तु लक्ष
णानुव मत्वा शब्दसंधर्मेधर्मिणीव तत्स्वबलप्रयोगात्तु उभयत्र शक्तिरितिवाच्यां नीलादिपदस्यापि गुणिनि प्रयो राम.
गपाठुर्यात्। धर्मिणी लक्षणाधे बोधतोनतत्र शक्तिरीति तुमन्त्रा शब्देपि तुल्यामेति मत्वारशब्दे च धर्मेपि शक्तिः धर्मिणी ५९

लक्षणैवेत्नो च्चनत्वविभक्तोन लक्षणास्तवेन्नाम्नेन लक्षणावादिवाकोन लक्षणाविधेन लक्षणाविधेपार्थेन लक्षणा
विधेयता शक्ते शाब्दबोधेन शक्तिस्तानकार्यतावच्छेदकेन लक्षणायाः शाब्दबोधकत्वं न विषयता शानीति नव्याभिनवाः इति वि
धेयता पा लक्ष्या पवेषो नास्तीति प्रवादश्चैवं नीलादिनिकाय रत्नाद्यभावकामिति प्रवादस्माद्वेश्यविधेयभावेनान्वयो नास्तीति
धैः। यवं विशिष्टवावकानां पदानां विशेष्यमात्रपरत्वेन लक्षणाशक्यादन्यं न कल्पयागात्तेभवति लक्षणा। लक्षणतावच्छे
दकेन लक्षणेति प्रवादाश्च नुरुत्तं चेयाः। केचित्तु लक्ष्यतावच्छेदकं लक्षणाकल्पनेयोते शक्तिविलोपप्रसंगः वस्तुपरस्यार्थ
स्येव शाब्दबोधविषयकत्वात् शक्तिकल्पने लक्ष्यतावच्छेदकोपि तथा। [illegible] यतीरत्वनेनोपास्थितिविनातीरत्वं गंगापा
दतितत्वच्यवहाराद्वातत्र न लक्षणेति वेन्नाघटो नेत्यादौ यथा प्रतियोगितावच्छेदकत्वेन संसर्गनिर्यो[illegible]भासनेतेपादांगाया

त॰ग्र॰श॰ त्वीरभिन्नत्वीरत्वेपिसामीप्यावच्छेदकत्वंसंबंधोमासतेसंबंधश्चहेत्वपादृष्टांपस्समानंतसैवस्त्वसगांतयावन्नदानावच्छेदकत्वे
६० पियसंग्रामत्वंबाल्मिकानलत्तोवेतिप्राङ्गः राजपुरुषउक्त्यादौशनत्वान्वदाणाप्यावाराजसंबंधिपुरुषबोधावपपत्तेरि
त्यतिरिक्ताहृतिरवश्यमुपेयातथावकयंशक्तिलत्तणाएवष्टत्वीस्वक्ताभिलाभिप्रायवान्ग्रंथकृतेनन्त्वितिएतत्यवधारी
एव लक्षणोएवकारेणाहसंतत्स्यवच्छेदः षष्ठयेतितत्रषष्ठ्यात्सूत्रेलेनराजपदादेर्धसंबंधेशक्त्याघसंबंधवान्तकथंसंबंधप
लाभइत्यर्थः तदेवाह नहीतितिनेनत्युपकारतयाविशेष्यतयावाबोधेहत्तेस्येदानन्तसमस्तसूपपादपाभानेतपत्तपघट्याः
नषेसादौघटकर्मत्वप्रयोगाच्चेयत्त फ्रुपसंसर्गवतराजपुरुषइत्यत्राधिसत्साभिभावरूपसंबंधमानेच्छन्तिविनेवमादि रम॰
त्वाशंक्यतेत्र्यचेतिनोनेतिनोलपदस्यनिरूढलक्षणायानीलविशिष्टमर्थः तत्सवामेदसंसर्गाणाघटः नपरसर्थः ६०

तथाचपथानीलघटपोरभेदः संसर्गोर्भमइत्याभासतेतथाबष्टीतत्पुरुषोपिभेदबकमावनलक्षणासंबंधः संबंधप्रतियोगिव
भासतेइतिभावः। तत्राप्रक्तेनितिपथर्थसंबंधमानापत्तेरित्यर्थः राजपुरुषइत्यत्रेवात्रापिसत्सर्गस्ससंबंधविषयाभानाय
त्याराजसंबंधिपुरुषइत्यन्वयबोधापत्तेरितिभावः। नत्वघटःकर्मत्वमित्यानुपपनंस्यातिरिक्तघटमानुपपन्नेवाशेयतामंत
येनकर्मत्वेघटान्वयबोधापत्त्याघटकर्मकानयनानुकूलःहस्यान्यबाधापत्तेः नामार्थयोरभेदातिरिक्तसंबंधेनान्वयो
नत्वीकियतेइतिअलशिरवस्पयथाएकवराजपुरुषइत्यत्रकषमनेदातिरिक्तसंबंधेनान्वयबोधमापत्त्यसीमा
संकृतेच्यतोअमरनिवत्येनेकारेणामेदइतिनिरुक्तसंबंधेवयवच्छेदः। एवकाराग्रंथस्यार्थयतिनतत्र्यपत्रितत्रलपानक
भेदातिरिक्तसंबंधेनसंधःनत्वेनियममानाभावदस्सतत्राहतथैवेतित्वमपाघटःकर्मत्वमित्यान्वयनेकातितिरिक्तचाप्या

त॰प्र॰प्र॰ चेयतासंबंधेनघटीपाकमेताख्न्ध्वपचोधापत्तेरितिभावः ननुराज्ञःपुरुषइस्मत्राजस्तत्पुरुषपोस्मेदातिरिक्तसंबंधेनै
८१ वान्वयबोधोस्यात्‌ नतादृशनियमस्यैतत्राह गौतरति। नामार्थयोर्भेन [redacted]तपान्वयः राजः पुरुषवत्तमन्नं तथ
षष्ठर्थसंबंधस्य नामार्थत्वाभावेन अभेदातिरिक्तेनापि संबंधेनान्वयो नानुपपन्नइस्म पदः विभक्त्यर्थ ति। षष्ठ्यर्थस्तत्त्व
बो र्थनामार्थपुरुषयोरिसर्थः। षष्ठ्याः स्तुनेनामत्वेस्या घंतामिह चामेव भमस्याभेदस्तत्वविरुद्धत्वादितिभावः ननुराजः पुरुषइ
त्यत्र तेष्यमेवकेभाव न्नदासासंबंधप्रकारकरत्वमेषमेव केभावनत्त्वात्‌सरासंबंधेनराजप्रकारकत्वपुरुषविशेष्यकोप्य
न्वयबोधोभवतितयाधटमानयेत्यत्र कर्मतासंबंधेनानयनेषयागोपुर्वाप्यन्वेतीतितिसिद्धान्तात्‌ तथा वेतत्त्वियमभंगाइ राम:
तिरेनातस्येकदेशिमतत्वात्‌ तन्मते ह नामार्थपोरभेदातिरिक्तसंबंधेन साक्षाद्नबयबोधोनस्वीकृतेपतेरितिमियमातो ८१

विभक्त्यर्थमद्वारीकृत्यामेदातिरिक्तसंबंधेनानन्वयइति याचत्तस्मत्तेन संबंधस्य तथा विभक्त्यर्थत्वात्तद्वारा त्वन्वयबो
धोपगमेपिक्षतिविरहादितिध्येयं। तेहोति। तादृशनियमस्य पुरुषराजेस्तुरुषरत्यत्रान्वयबोधोहीत्यर्थः। तत्प
राजपुरुषपोःतत्पानान्वयःश्रमेदातिरिक्तसंबंधेनान्वयः अविभाषेति। तादृशनियमानभ्युपगमे राजापुरुष
इत्यत्रैव तथान्वयबोधापत्तिः श्रस्यपामेतत्त्वत्त्वापिनतथा स्यादित्यर्थः ननुराजपदस्याराजसंबंधेलक्षणायाला
भाजापुरुष इत्यत्रेव अभेदस्यतात्पर्येणानसंबंधेलक्षणा स्याशंकते अथेति। तथापीति। राजपदस्याराजसंबंधिलं
क्षकत्वपीत्यर्थः। इतिवादातिरिति वाक्याद्यर्थः। नामार्थयारभेदातिरिक्तसंबंधेनान्वयस्याव्युत्पन्नत्वात्राजप
दार्थस्यसंबंधस्यासापादायासाप्रमाणसंबंधेन पुरुषेत्रान्वयासंभवइतिभावः। नहीति। राजसंबंधिपुरुषइत्यन्वपा

त·प्र·श· नुपपत्तिरूपदोषतादवस्थ्यादित्यर्थः। ननु राजपदस्य राजसंबंधवल्लक्षणया संबन्धेऽपि राजपुरुष इति वाक्यमेव राजसं-
६१ बंधिपुरुषवदुक्तमास्तित्विति शंकते अथेति। समुदाय एव वा तत्पुरुष इति वाक्येऽग्रव शक्तिविरहे वा लक्षणापि शक्ति-
विरहे लक्षणायाः वाक्ये वृत्त्यापाद्ययोगादित्यर्थः। ननु गंगायां घोष इत्यत्र तीरे शक्त्यभावेऽपि यथा तीरे लक्षणा तथात्रा-
प्युक्तत्राविदर्थं शक्त्यभावेऽपि लक्षणास्यादित्यत्राह यत्रेति।। तथाच लक्षणायाः शक्तिघटितत्वान्न स्याद्वेः तदन्वयप-
त्तिः तीरे गंगापदशक्त्यभावेऽपि गंगापदशक्यसंबंधसत्वात्तत्र लक्षणोपपत्तिः अत्र तु वाक्ये कुत्रापि पदशक्तेरभावान्न
लक्षणानुपपत्तेरिति भावः। संबंधीति। राजसंबंधिलक्षकपदेत्यर्थः। एकवित्तपदविग्रहः। ननु नामार्थयोरन्वयबोधो नतौ राम-
स्त्रिय इत्यत्र प्रतिकापंदुरुषपदार्थयोरन्वयस्यानुभवात् तथाचेति। राजपदस्य राजसंबंधिलक्षकत्वे चेत्यर्थः। अभेदेनेवेति ६१

न्वयः राजसंबंधिपुरुषयोरन्वयबोधः नामार्थयोरभेदातिरिक्तसंबंधेनान्वयेन स्वीकारे पदेनेत भेदेनापि तदन्वयबोधा
पत्तिर्भावः यत्र नैवमिति। षष्ठीतत्पुरुषेऽपि विशेषणविशेष्यवाचकपदार्थयोरभेदान्वयस्वीकारादित्यर्थः। अभेदे कर्मधार-
यत्वेनैवमभेदबोधस्य लोकसंग्रहाय विधानादिति भावः। समासेन समासे निलक्षणा हि वाक्यार्थान्वयानुपपत्त्या किंच
तीत समासे तत्र एवं तेन राजपदादौ लक्षणान्नुपपत्ते समासत्वात्। तथाच समासत्वविशेषणविशेष्यवाचकपदयोः स-
मानार्थकयोः पदाभेदान्वयबोधकत्वेनैव कर्मधारयत्वमिति भावः। पदयोः राजपदपुरुषपदयोः तुल्येति। कोविशेषव-
कवाप्युज्जनकताभावादित्यर्थः। पदेत्यानन्तरि करणेविन्तयः कर्मधारयस्य तु शासनादितिभावः अन्ये तु तत्पुरुषस्त-
त्वसंबंधप्रकारकबोधः राजपुरुषपदस्य तत्संबंधिप्रकारकत्वे इति विग्रहवाक्यस्य समानार्थकत्वं नाप्यतिः स

त॰प्र॰श॰ मानार्थेकसमासारंभकत्वात्कास्यैव विग्रहवाक्यत्वादिति राजसंबंधी पुरुष इत्येवं त्रियहवाक्यं वा च्येमिति कर्मधारयत्वा
६२ पत्तौ तत्सरूपो छेदः न वशब्दान्मेदस्याति योगत्व पस्थायनेकर्मधारय इति वा च्या नीलोत्पलमित्यादौ नीलपदस्य नी
लविशिष्टे शक्तिविरहेणाकर्मधारयत्वमापत्तेः तस्माद्राजपदस्य राजसंबंधरूपवल्लक्षणास्वीकृत्य नित्यानुव
राजसंबंधिः पुरुष इति वृत्तत्वं न च पापत्तिः रुक्तवात्मार्थे या रीतिरुक्ता तेरीति वाच्यं । घटो नेत्यादौ नामार्थेयोर
पन्नपह इति तान्त । नियतातिरिक्तनामार्थस्य न एव ताहशनियमास्य पगमेन समासातिरिक्तस्य लएव मयापि
ताहशनियमास्युपगमात् । न वैवराजसंबंधे लक्षणावैयर्थ्यमिति वाच्यं व्यासमासयोः समानप्रकारकबोधजनकत्वनाम
नकत्वरूपसमानार्थकत्वरक्षायै वसंबंधे लक्षणापाउपगमात्सविषयकप्रकारबोधस्याउभयत्रापि इह नावेति । मैवमस ६२

मानविषयकबोधजनकत्वमित्येव हि समानार्थकत्वं न तु समानप्रकारकबोधजनकत्वं तत् । आरूढवानरो वृक्ष इत्
तत्र वाक्ये आरूढः वानरो यमिति विग्रहात्तत्पुरुषे कर्मणि आरोहणकर्तृवानरः इति बोधेन समासाद्वानरकर्तृकारोहणाक
र्मवृक्ष इति बोधेन मिन्नप्रकारकबोधस्य बोधद्वये नियमे वा गात् । एवं च माषोदकोयाम इत्यादावपि तत्र प्राप्त उदकं य
मिति विग्रहवाक्य घ बहुव्रीहेः विग्रहतया नाम विग्रहवाक्यत्वं विज्ञेयमित्यत्र वाच्ये नाप्यर्थस्येति हि समासार्थेऽकाप
नेन तु विग्रहः समस्यमानपदैर्वाक्यरूपेण स्वविग्रहत्वादिति चेन्नानाहितत्वविग्रहस्यानासोतीति समासारंभकत्वा
त्समानविग्रहत्वात् । किंच बहुव्रीहौ तत्समासाच्चतुर्लसमस्यमानपदैः स्वविग्रहसमासाच्चेत्वात्तत्र च तत्र एव बहुव्रीहौ
विग्रहस्य समासाच्चैतन्तापनापत्तेश्चनित्यसमासमात्रोचितविधानं च तत एव चान्वयविग्रहः स्वपदविग्रहो वा नित्यसमास इति

त॰प्र॰श्री॰ नचद्रव्यांशत्रयसमस्तस्यमानपूर्वैवार्थकथनरूपाविग्रहस्यसमासवद्विग्रहस्यैवाक्यार्थसमानयोः समानार्थकत्वनियमेप्रवे
६३ शात्त्वोक्तस्थलेव्यभिचारइतिचेन्न अप्रयोजकत्वात् वस्तुतस्तुनामार्थयोरभेदान्वयव्युत्पत्तेः सकोषमानाभावात्
संबंधिनिलक्षणायाआवश्यकत्वेसमानविषयकत्वेबोधजनकतामेवेवकल्पनात् । नतुसमानप्रकारकत्वमपि
समानार्थकत्वमितिदिक् ॥ षष्ठ्येवेतितात्म॰तासतीतिशेषः । एवं च षष्ठ्याएवसंबंधोर्थः । अत्र यास्यपिमावेनश्रुते
भासतेनामार्थयोरेवभेदातिरिक्तसंबंधेनान्वयबोधानिषेधादितिभावः नत्रपसनषष्ठीलोपेत्तानेतस्य
प्रथषष्ठीलक्षणायासमवेनान्वयबोधानुपपत्तेरित्यतआह षष्ठीलोपमिति अज्ञानस्तुअनुभवतस्तुशक्तिभ्रमा राम॰
तराजसकषइतिसमुदायस्यराजसंबंधिनिपुरुषेशक्तिभ्रमात नतुराजपदस्यशक्तिभ्रमादस्यर्थः तथाचतिराजप ६३

दलक्षणायामेवेतिराजपदस्यलक्षणायैवसंबंधान्वयकथनानुपपत्तेरितिध्येयं नन्वेवंतत्रशक्तिभ्रमात्प्रदवोधस्त्वी
कारेतत्रैषपादीनामनगात्तनांनियामकत्वकल्पनेनियमनतत्तस्वैताहृशदोषकल्पनेनचगौरवमतआह
जपदेतिपरंवकल्पेतुराजपरस्यराजसंबंधिनिनिरूढलक्षणास्त्वन्मतेतुषष्ठीलोपस्मरणात्समवस्यनेगो
पदस्यानिकीलक्षणारसेनेवलाघवमितिमेरामाव्यागतमासजमातगरसादेप्रतन्मतेलोपषष्ठीलक्षणास
रूपकतापास्मानविभक्तिकत्वेनाभेदान्वयबोधापत्तिरितिव्याख्यानहिसमानविभक्तिकत्वाभावेनिबंधनमभेद
न्वयानतुमानवकत्वंकिंतुसमासाघटकपदस्मारकपातदमावेनास्मनिशेषणानांबृत्तिर्नहितत्समविशेषणायोगे
तिनियमात्तनवेत्यंशेशेषः । नातितत्पुरुषकः नैत्रसदासमस्यर्थादस्मादौशरकरणाकलवेचनिक्षेपिनत्वपोः समासविशे

त·प्र·श षष्ठीमतुशातनद्दासत्वयोः कथमन्वय इति वाच्यं । अत्र भेदान्वये तथा नियमात् । ततो कं पचतीत्यादौ वभेदान्वयादुभौ ने
६४ नसमानविभक्तिकत्वमित्यस्याविरुद्धविभक्तिग्राहित्वमित्यर्थकत्वाद्वृक्षपापेक्षित तथा यामद्वन्मते च्याते स्त्रीत्यर्थ
गित्यस्यासोढा वनं तद्दीनं त्वक् विलमासपूर्वं विग्रहस्यैव गास्त्समासार्थकथनपरं तथा विग्रहस्यैव गास्त्समासे वा
ज्ञाना वृक्षकतयादृग्विषष्ठीसमासा कल्पने गौरवात् कवितत्राज्यमवं विनिस्तारास्तिकलक्षणायां हस्थलान्तुगौ धेनया
जमंबंविशिष्टकारकबोधेतादृशसमासिव्याहारा नस्मकारणत्व कल्पनाया अवश्यकतया तत्र निरूढलक्षणा पाय
वश्यापतात्वेन वसंबंधित्विनितातस्यं सत्वं नोदिनकल्पनमेव निरूढलक्षणाकल्पने गौरवान्नादितात्पर्यविषय राम:
पीमत्ता थांनिरूढलक्षणायाएव निरूढलक्षणात्वादितिवाच्यं । नियमतो लुप्तषष्ठीसमासकल्पनायेक्षयाताल ६४

पीनादिलक्षणायाएवयुक्तत्वात् । तत्रैवं दधि पश्यतीत्यादौ दधिपदस्य दधिकर्मके लक्षणायां सत्यां तत्राप्ये
कप्रविभक्त्या दुत्पश्चात्तं विनाप्यर्थबोधापत्तिरिति वाच्यं । तत्रैव दधिपदस्य दधिस्वामित्वे तत्र विभक्त्यर्थतत्र रूपस्य दधिकर्म
कः पश्यतिदधिकर्मकं पश्यतीत्यत्रैवान्वयबोधे न कर्मत्वार्थकविभक्तिं विनानिराकांक्षत्वेन तदुत्पत्तेः न स्यात्
वृक्षकर्तानामासस्येत्यत्र पूर्वसूत्रात्रिवातएवाग्नेनौदनं पचेत्तेस्य चतान्नेव पदानिमसमर्थानि नतु तद्धर्थको
गौः स्वाग्निकारणकत्वौदनकर्मकपाकहेतिरिह साधनमिति त्वाब्नय दामिस्त्रवामि तिसमासात्पर्यरिता घटमा
नेयाति त्राइतसम्हायवारतायसमासस्येति । पुरस्मारसमासवाकसमर्थः । विशिष्टार्थाराज मंबंधिस्वभा
दिकपविशिष्टर्थशक्तिरेवेति । तथा च समासशक्ते वा विशिष्टार्थबोधोपपत्तेर्नोतिरिक्तशक्तिकल्पनामिति भावः । १९

त·प्र·श· वंसमासेशक्तिस्वीकारेराजपदेतिराजपुरुषवदसत्त्वाराजपदंराजविशक्तमित्यादेःज्ञानमसत्कालेपिराजपुरुषपदेरा
९५ संबंधिपुरुषेशक्तमितिशक्तिज्ञानसंभवेनतादृशबोधापत्तेरित्यर्थः।समस्तेतिसमासस्थलेतिरिक्तार्थेशक्ति
ग्रहस्त्यर्थः।नचेति।नहीत्यर्थः।अवयवशक्त्यग्रहेराजपदादिशक्त्यग्रहेअनुशासनग्रहःअनुशासनजन्यावि
शिष्टार्थेशक्तिः।तत[illegible]ग्रहस्य।अवयवशक्तिग्रहस[illegible]दापशक्तिग्रहहेतुतादिति।व्यवहारादिनानाविश
क्तिग्रहःकिंतुव्याकरणादितः।व्याकरणेनाहिसमस्तैकशक्तःराजपदादिसमुदायाविशिष्टार्थेशक्तइतिबोधनीय
तत्प्रसंगेकंधान्नग्रहेनसंभवतीतितत्रोनमसमस्तशक्तिग्रहःअवयवशक्तिग्रहसहकृतात्राजपदादेःशक्तिग्र राम·
हाभावेसमुदायशक्तिग्रहस्याप्यभावात्।ननुतोःअवयवबोधइतिभावः।अवयवेतिराजपदस्यराजसंबंधिनि ९५

लक्षणावेत्यर्थः।समुदायशक्तौसमासस्थलेवाक्येविशिष्टार्थेशक्तौमानाभावादिति।अनन्यलभ्योहिशब्दार्थइतिन्या
यादितिभावः।[illegible]गंगायांघोषइत्यत्रेवजहत्स्वार्थेवात्रलक्षणोपपत्तावपिनसंभवतिराजपदस्यराजसंबंधि
निलक्षणायांस्वार्थपरित्यागाभावादित्यतआहनेदमिति।पत्र[illegible]ःशक्तेःविशिष्टिनोत्वार्थविषयकावि
शिष्टार्थबोधस्वरूपापत्तेरेवजहत्स्वार्थानतन्मत्रअजहत्स्वार्थायथागंगायांघोषइत्यत्रनिरा
करणाकोपायइत्येवान्वयबोधोपपत्तेरेवप्रवाहस्यतादृशबोधविषयत्वाभावेनतादृशबोधस्यानुपपत्ते
मत्स्येचगंगापदस्यैवतीरंगंगापदेजहत्स्वार्थालक्षणा।मञ्चाःक्रोशन्तीत्यत्रतुमंचपदस्यमंचस्थपुरुषलक्षणायां
मंचरूपस्वार्थस्यापितादृशबोधविषयत्वादजहत्स्वार्थैवलक्षणा।एवंचनकेवलंजहत्स्वार्थैवलक्षणायेनराज

न·प्र·श· पदस्याजसंबंधिनि लक्षणाकल्पनेन स्यात् । किं तु जहत्स्वार्थापि तिसाचांगीकार्येति भावः । वस्तुतस्तु ननेवं पंकज

६६ निमादावपि समुदायशक्तेर्न स्यात् । अत एव लक्षणापाप्रसक्तिविशिष्टबोधोपपत्तेरित्यत आह तदनेनमिति । पत्र

रूढिः प्रसिद्धियोगविरोधिनी तत्रैव जहत्स्वार्थलक्षणा यथा कर्माणि कुशल इत्यादौ रूढेः प्रसिद्धेः कुशाह्ना

तीति कुशादान कर्तृयौगार्थस्याविरोधिनी दक्षः कुशादानकर्तृत्वाभावादिति कुशलपदस्य विवेककर्तृत्वरूपशक्य

संबंधसत्त्वात् दक्षे लक्षणा । बाधेन शंक्या अत एव पदार्थबाधाभावात् । न चात्र विवेकत्वेन लक्षणायामजहत्स्वा

र्थत्वमिति वाच्यं । यत्र स्वार्थस्याविशेषपतया अन्वयप्रवेशः तत्राजहत्स्वार्था यथा छत्रिणो यान्तीत्यादौ एवं दधिष्णोः प्र राम·

वेशपत्रापि जहत्स्वार्थैव प्रकृते च राजपुरुष इति समुदायस्य राजसंबंधिपुरुषे रूढिः प्रसिद्धिः राजामिनरुपरुष ६६

र्येवयवार्यविरुद्धः। तत्रपदेजहत्स्वार्थलक्षणेतिमनुष्यविशेषार्थः। इत्यपिकाश्चितास्तन्मतेतत्रजहत्स्वार्थेवे
त्स्वर्थविनाश्वगतेरितिद्येयां। उपसंहरतितस्मादिति। अन्यथेति। अवयवलक्षणायेवोपपन्नाविशेषेः
अनन्यलभ्यसेवशब्दार्थलाते। अन्यथागंगायदस्मापितीरेशक्तापत्याल्लक्षणाछेदापत्तेरितिभावः। अ
चावेत्रगौरेत्यादौ त्रिगौतामीमन्यपदार्थोबोधः। तुभवमसि इत्यत्रसामान्यवयवशक्त्यालक्षणायावोपपत्यभावा
त्याकाराक्तोवयवकौतिकायुत्समासेशक्तिःस्त्राकंकतेमादृतादितिवडवोहित्वविनगुरित्यादेवहवी
होलक्षणलाय्यवयववलक्षणायेवोपपत्तौनशक्तिः। कल्पनीयेसतआहनहीति। लक्षणायाअवयववल
क्षणायानिर्वाहः। विशिष्टार्थबोधः। अनिर्वाहमेवोपपादयतिनपाहीति। गोपदस्यगोस्वामिलक्षकत्वेवि

म॰ यथयदस्यमरुदविशेषेकाढः। योगविरोधिनीरूढ्यर्थेदहेमंडपानकर्तृतासंभवानतत्रकुरूढेर्योगापहारितेतिभ्वा॰ त॰ भं॰ ग
दात। अवयवशक्त्यामंडपानकर्तृवोधासंभवात् मंडपपदस्यमंडपानकर्तरिलक्षणारत्यर्थकरूढ्यर्थेदृहसंबंधि ९७
ताबुद्धेःरुकतपारेहोतवेचत्वादिनान्वयबोधोनतुमंडपानकर्तृत्वेनपंकजमित्यादौरूढ्यर्थस्यपंकजनि
कर्तृत्वयोग्यार्थस्याविरोधात्स्वपदशक्तोवोधःस्यात्यतानविशिष्टस्यवलक्षणायावोधोपगमेणपदनिरूपविरो
धात्पंकजपदस्यमुदापशक्तिावयवकोराज्यपश्यस्यत्रराजसंबंधिपुरुषेराजामित्यपुरुषस्यावयवार्थस्यावि
रोधात्वयवपनशक्त्यातदोषाभावेनसुगपदनिरूपविरोधाभावात्स्रोववलार्थस्यत्रवयवार्थस्यत्यागाजहत्स्वार्थेकारा॰
पितिमारमस्मात्तेसमासेअवयवलाक्षणिकत्वेउपपदंमकमाहनद्वकामितायत्रेतियत्रअत्रमयमानसमुदाया ९७

त.सं.श. अपदार्थस्य विशेषणयोर्वाच्यः। न तु न संभवति पदार्थैकदेशत्वादिति भावः। चित्रस्य चित्रपदार्थस्य चित्रत्वविशिष्ट
९८ स्य गवान्वयः। गवि चित्रान्वयः। गवेतिन्तीपात्तेवा गवास्तेहस्यार्थः। संभवतीति। चित्रपदार्थस्य चित्रस्याभेदेनान्
योन संभवतीत्यर्थः। तस्मात्। न च तद्वस्त्र अपवाहेपूर्वोपास्थितमुख्यविशेष्यपाम शंकतयागवान्वयो
पस्तुर्जेनतपाकृत्यतद्देन गोन्यशमशंद्दतिवाच्यात। तद्वस्त्र अभवहितपूर्वोपास्थितमात्रपराम शंकतपाता
स्यपिवलात् अन्वयोपस्तुर्जेनस्यापिगोर्वोचुवाभुकामावान्तगवेतिन्तीपात्तत्वेदोषस्यशोवा। यदा पदैकदेश
त्वान्तगोत्वामिकृत्पदार्थैकदेशत्वान्त। गोनित्यस्मन्त्रयोन्तेनिरूपत्वान्वयवारणाय पदार्थः पदार्थेनान्वेति राम.
न्तु पदार्थैकशेनेतिप्रसुमस्तंगोका। स्मात्वस्पकत्वादितिभावः। केचित्तु चित्रस्य चित्रविशेषणान्तयोपस्थितम ९८

विशेषणयोर्भेदार्थः। चित्रपदस्योभयत्रयोगान्तत्वस्य। चित्रत्वस्य पदार्थैकदेशत्वान्त। चित्रपदार्थैकदेशत्वान्त। एकाि
प्रोक्षणान्तयोपस्थितस्मान्यचाविशेषणालेनान्वयेनिगकादार्ति इतिभावइत्याङ्ः। तन्न। एवमपि चित्रस
गवि अभेदेनान्वयेवाचकान्तेकाः। अन्वयेवाति। चित्रस्य गवान्वयासंभवादेवस्यार्थः। गवान्वयेति। चित्रप
दस्य चित्रत्वाम्यर्थंकत्वे पदार्थैकदेशत्वात्। चित्रे गोरन्वयः। नापि चित्रत्वाभिन्नाभयोरभेदे नैवस
त्वेनोरतिभावः। परद्वयेति। चित्रपदेगोपदे वेस्यर्थः। अन्यत्र लक्षणायां गोरवान्तस्येक्षपासदाय प्रा
क्तिरेवास्तामि सतन्त्राह नातिति। अभिमते वि। अन्यत्र लभ्यमेवशब्दार्थानेनोभयत्र लक्षणायायोरवस्या
मातीकत्वादितिभावः। परद्वये लक्षणाकोल्पनेः अपदवैय र्थ्यान्दाकास्वलक्षणावादिमीमांसकमतेना

न·प्र·प्र·
६९

हमीमांसकास्त्विति। समुदाय एव। चित्रगुरित्यादिवाक्यस्यैव लक्षणा चित्रगोस्वामिनि लक्षणा। समुदायस्य वाक्य
स्याशक्तत्वाभावादिति। वाक्यस्यैकत्वादिरूपेर्थेऽभावात् वाक्यशक्यसंबंधरूपलक्षणा दुर्वचेत्यर्थः। स्वबोध्येति। गंगाय
द्बोध्यस्य प्रवाहस्य संबंधस्तीरेऽस्तीति। तत्र तत्स्वरूपपदत्वं। पदसंकेतस्य सत्त्वेन न तत्त्वे वृशः। किंतु बोध्यत्वेनेति भे
दः। अत्र चित्रगुरित्यत्र बहुव्रीहाविप्रत्यर्थः। वाक्यस्यापि। चित्रगुरितिवाक्यस्यार्थः। स्वविशिष्टबोध्यमिति। एकदे
शविकृतमनन्यवद्भवतीति न्यायेन चित्रगुरित्यत्र चित्रागोमानिति वाक्यसमानार्थता। तस्य च बोध्यं चित्रा गौस्तत्संबं
धः चित्रगोस्वामित्यस्तीति भावः। शक्यसंबंधस्य लक्षणात्वे दूषणांतरं दर्शयन्नाह स्वबोध्येत्यसंबंधस्य सेवलक्षणात्वस्य राम·
पर्याद्रयति। अन्यथेति। वाक्ये लक्षणायामनंगीकारे इत्यर्थः। कायाति। कथमन्यया बोधः। तदेवोपपादयति ६९

नदीति। गंभीरायामिति। नदीपदस्य तीरलाक्षणिकत्वेन गंभीरायामित्यस्य तीरेऽन्वयो वाच्यः। स तु न संभवतीत्यर्थः।
अत्रेऽन्वयमेवाहनहीति। नदीपदस्य नदीतीरत्वेन तीरत्वेन वा लक्षणायां गंभीरस्य पदार्थैकदेशतयानन्वया
मन्वयासंभवी। नदीतीरे विशेषणतावच्छेदकपदयोः समानविभक्तिकत्वस्य नियमेऽनन्वयस्यैव ब
स्त्वात् तथा भेदेनान्वयासंभवात्। अभेदेनैवान्वयो वाच्यः। स तु न संभवति बाधादिति भावः। नद्यामित्यस्य
तिभाग्रीरपदस्य गंभीरा। स तु चिंतारत्वेन तीरत्वेन वा लक्षणायां नद्याः पदार्थैकदेशतया गंभीरेऽन्वयासं
भवात् तीरे च समानविभक्तिकत्वस्य नियमेनान्वयस्यावश्यकत्वात् तथा अभेदेनैवान्वयो वाच्यः। स तु न संभ
वति बाधादिति भावः। अननुयमेवाहनहीतीरं नदीति। उपसंहरति तस्मादिति। अत्र मतिः शक्त्या लक्षणा

त·म·श पावाविशिष्टार्थोपस्थापकत्वमेव गंभीरोयमिति वाक्यमेव। न त्वकमिति। पंजस्य देश्वरायत्तवाक्ये
७० शक्तितात्कारेपिस्य मलक्ष्मता स्वलक्षणेव। एकत्र वाक्ये शक्तिकल्पना दन्यत्रापि तत्कल्पने वगंगायदस्या
पिमवाहेशत्तेः कल्पने न तीरेपि शक्तिकल्पनायत्तालक्षणोच्छेदापत्तेः। ततः स्वबोध्यमेवं धमलक्षणात्त
सुपगम्यैवाशीतिः। वाक्यमिति। वित्तगुरेमादिवाक्यमित्यर्थः। नाविशिष्टार्थे तिवित्रामिन्नायोगीत्यादि वि
शिष्टार्थं बोधकत्तेत्यर्थः। तद्बोधकत्वेति। विशिष्टार्थबोधकताबच्छेदिकेत्यर्थः। तत्स्तत्वेवाक्ये लक्षणायेति
भावः। अत्रतीतिशक्तेरभावात्तन्निकंत्वार्थस्मंबन्धस्यार्थः। अयमत्रांशेपिशक्तिभ्रमेणात्वबोधमत्वान्तराम·
त्रापि लक्षणापत्तिः। तथाच रत्निमत्वमेवपदस्याद्युत्वेकल्पनेनप्रतोपियोगापत्तिः। साध्यत्वेनेवमपजीते ७०

त्वेने नविरोधः। भावरतः शक्त्यात्वबोध्यसंबंधोलक्षणोमेवत्वायां नचेतद्वाक्येसंभवतीतिभावः। नन्वेवं वाक्येस्पदा
र्थतत्त्वान्तत्वान्यस्येपिपक्षस्यशक्तत्वात्त्ववाध्यमस्येवगमोयपस्तमपि व्यावहृतत्वेदिशक्तेमेव विशिष्टबोधकत्वाव
च्छेदकेत्वं यदेशतुनेवृत्तिमत्स्वस्यादाह। किंचेति। तस्वबोध्यत्वेत्वेबोधकत्वमानविच्छिन्नणागणपायोषदरसप्राणा
यातेनिश्चितुदायेस्यापि लाक्षणिकत्वाधानिरत्नत्वेनबोधकत्वविवक्षणोपात्तपोसत्याहगम्भोमापयामीति
योगयोगीर्त्याद्वीतेरितत्त्वायाजतेति। तीराद्युपरतेत्यर्थः। विश्वमें स्मृतापिकायायमावनाधारत्वबोधकाभावादि
तिभावः। विश्राक्तिभ्रमस्यमाणस्यापि नलक्षणासाहनाप्रातात्सप्रभ्रमाज्ञमयामागमस्येत्यर्थः। इहत्वस्यप्रप्यास्वबोधक
त्वात्त्वासरतात्प्रसत्याव्यापात्तिमेतित्यावः। तस्यागमोप्यानदीतिमागमा। त्र बोधकत्वाद्दितिसमानावि

त॰प्र॰श॰ भक्तिकपदसमेवाभेदान्वयबोधकत्वया विभक्तिप्रत्ययभागस्याभेदान्वयबोधकत्वाभावादेतस्यर्थः। तथा च स
७१ बोधकत्वं च प्रकृत्यान्वयशालिनापिना न संभवतीति तेषां यथापि पदानां स्वस्वान्वयबोधकत्वनियमः तत्वेन नवार्व
स्वावच्छिन्नइतरपदत्वेन तथापि इतरपदावच्छिन्नेतरपदैकोपस्थाप्यरूपं बोधकत्वं सम्बन्धेन स्वरूपयोग्यतेति वि
भक्तं तभागस्यानन्वयकत्वेप्येष दोषः गम्भीरायामिवान्नदीति शाब्दबोधे समानविभक्तिकगम्भीरपदसमभिव्याहृतनदीपद
तानत्वेन न्यायानुरूपर्थता नमस्कारेणापि तिरर्थं नेनापदेशोपरतिथेयां नन्वभेदान्वये समभिव्याहृतविभक्तिकत्वं तं त्रस्तोकं
पचतीत्यत्र स्तोकपदोत्तरविभक्तेः तु विशिष्टविभक्तिरादित्यमेव तत्र विभक्तिप्रत्ययभागेप्यस्तीमत आह बोधकत्वेनेति। तस्मै
।तीस्वरूपत्वस्यार्थः। विभक्त्यर्थेति। आधारत्वानन्वयापत्तेरित्यर्थः आनन्वयमेवाह प्रत्ययानामितिः यथा घटमिसत्वघटीयाकृतम॰
मेतेतिघटरूपप्रकृत्यर्थान्वितकर्मत्वरूपस्वार्थं प्रतिपादकत्वमनावि भक्तेः नेनचवस्वादेशोच्छेपोतारोहितोयार्थकर्म ७१

तस्माप्रकृत्यर्थं पदार्थान्वितत्वात् कर्मे न तदिति वाच्यं यादृशस्तुदापोत्तरं विभक्तिस्तस्य स्वप्रकृतित्वेनपवस्तापिप्रकृत्यर्थेना
हतत्वमात् गम्भीरायां नदीति विशिष्टवाक्यात्मकभागः प्रकृतिरितिनदीपदोत्तरमेव विभक्तेः अपभ्रंशात यानदी पदमेव
प्रकृतिः तत्र एव न भवन्मते विशिष्टनदीतो रविविशिष्टवाक्योत्तरं न कापि विभक्तेरदृष्टत्वेननवा तस्य प्रकृतित्वमिति भा
वः नन्वविशिष्टविष्णसमुदायवृत्तगम्भीरायां नदीतिवाक्योत्तरमेव विभक्तिरितितस्यापि प्रकृतित्वमाशङ्कामिति तत आह
गम्भीरायामिति गम्भीरायां नदीतिवाक्योत्तरं यदि विभक्तिः स्यात्तदा स्त पोषा प्रमाति पदिक योः स्तपोरनय वस्यस्योत्तरे
स्यादेस्तनेन गम्भीरायामिति स्त्रप्राप्त्यानुकृतस्यादितिगम्भीरायां नघामिति तस्मात किं गम्भीरनघामिति स्यादिति यर्थः
।वस्तुतस्तु नत्र नीलं घटमानयेस्तत्र विशेष्ये कर्मत्वान्वयोनस्यात्। नीलस्याप्रकृत्यर्थत्वादित्यत आह गम्भीराया

त॰प्र॰श ष्यिति। विशेषणावान्वकयरत्वविशेष्यतावच्छेदकयरत्वस्यानवच्छिन्नतात्पर्येण गभीरायामिति समभोभवन्मतेन नदीपद
७२ स्याविशेष्यतावच्छेदकरत्वाभावात् गभीरायामित्यस्य विशेषणतावच्छेदकयरत्वस्यापि गभीरायामिति समभीनासाद्दित्यर्थ
ऽतिसारः। नदीपदोत्तरसप्तमीतरवच्छ्यार्थे आधारतान्वयप्रसंगे गभीरायामित्यत्रादिभक्त्यर्थान्वयासंभवादि
त्याधारत्वापि कथितात् तत्र च सप्तमार्थस्य मतोपि वैयर्थ्यसत्वात् अथ चेति गभीरायां न घोषमिति विभक्त्यन्तभागस्येव
त्वर्थः प्रविभक्तौ तस्य नामतात्पर्येण नामार्थयोरिति असम्भवन वकाशाद् इदं नैव घोषेऽपेतदर्थान्वयपरतिभावः अशक्तता
दिति। गंगायामिति समुदायस्यापि ज्ञानाद्यभिकतापत्तिताभेन बोधकत्वं वाच्यं एवमपभ्रंशनाम्नाप्यशक्तोता वच्छेदकं नाम॰
रूपं वच्छिन्नवाच्छिन्नायामसतावच्छिन्नबोधकता। तस्याप्येवनिवेशात्। वाकात्वेन बोधकतायां वशक्तोऽनवच्छेदकता। ७२

तेन वाक्येनांशेष्यगामित्वेवंइति भोक्तः। वस्तुतस्तु अपभ्रंशवारणाय शक्तावत्वं वोध्यं तस्यावच्छेदकत्वपावाकेन शक्तिरितोहत्वा
त्वाभिसांद्धाः न तु पदं शास्यापि लक्षकत्वेऽदोषपत्तिः। शक्तिमत्त्वमेव पदत्वं बोधकेत्वं घटपदलक्षणापारे
वेद्दन्ति तथोक्तत्वान्न वटत्विमत्वरूपत्वाच्छुत्वा आवादे प्रमाणेन त्वबोध्यसंबंधोनलक्षणोत्सर्गेवत्वातल्लक्षणात्वे
नापभ्रंशशर्शनमाधीनबोधासामान्यावच्छेद्यत्वेनि रितिसत्वात्वेन बोधकतावच्छेदकत्वमाने प्रसदोषमार किं वा ति।
अवाक्ता। इति। स्ववोध्यत्वाहि नष्ठजन्यबोधविषयत्वसम्बन्धेन घटपदस्यारितगंगानादेः संबंधयथो ह्युपास्थि
तस्याशास्त्रबोधायत्तेः नच स्वजन्यशाब्दबोधविषयत्वं तदिति वाच्यं। गंगायां घोषरसादौ गंगापदे लक्षणानापत्तेः
तेन गंगापदेन शाब्दबोधाजननात् तस्मात् शक्यत्वजन्यबोधविषयत्वं तत्त्वं वाच्यं। तच्च शक्यसंबंधस्य लक्षणात्वाये

त॰ वाम॰ न्नपांशुकतरं वाक्ये शक्त्याभावात्सकृते वाक्यं भवतीति भावः। उपसंहरति तस्मादिति॥ वाक्ये लक्षणाया असंभवादित्यर्थ
७३ ः। परस्पराकांक्षा गंभीरपदे नदीपदे वा विनिगमकेति। एकतरपदस्यैवातिनो शक्तिर्विनिगमनातस्मात्स्माभावादित्य
र्थः॥ विशिष्टेति। विशिष्टागंभीरपदनदीतत्त्वमात्तीरे लक्षणः। नन्वेकस्यैव लक्षणाभावविशिष्टार्थबोधकत्वं भवे। न्यूरपदे
त्वार्थमतस्त्राह नन्वेतीरकपदे वैपर्यर्थ्यं न वेमन्नयः। परस्परेति। नदीपदे नगंभीरनदीतीरबोधे जनकीयेगंभीरप
दस्मात्विरह्यरीति यामकः। गंभीरपदेन वा तात्पर्यग्राहकत्वं जननीयेनदीपदस्मात्विरह्याहार्तानेयामकरस्यर्थः। त्व
त्सार्थवोधे वा तत्त्वपर्यवसानमस्मर्हेतुत पानदीयदागंभीरनदीतीरमतीतोच्यो वारितामितितात्पर्यं ज्ञानं गंभीरपदस्म राम॰
मिथाहार्यदेवमतीतिः चमयाकेवलनयामित्युक्तोगंभीरनदीतीरबोधापत्तेरितिभावः। एकत्वेव पदे यदा न स्ताए ७३

प्रतिसंधानं तदा सदेस्त्वलक्षणाम पदानुभयपदे लक्षणाप्रतिसंधानं तदोभयपरलक्षणैव शाब्दबोधप्रयो
जिकातस्ये देनक्यन्नतरवैयर्थ्यमितिभाये नवैकमेवविशिष्टतीरं उपस्थनेरितिद्रष्टव्या। अत्रत्रैरवोध्यं गंभीर
नपोनयथैगंगत्रयंगंभीरनदीसंवधयहातनदीयदेनविशिष्टतीरंलक्षणतो। अपथानदीसंवेघयहादिशि
ष्टनदीतीरवोधानापत्तेः। तथ्यत्र वलाशक्तितात्पर्यसंवंधेन लक्षणासाव पदस्य वनुवामितेः रूपतत्त्वाता। वाक्ये लक्ष
णावादिमतेपिधसंके पदद्वयोवनिगमकाभावात लक्षणायादुर्वारत्वाचान वैवर्त्याता दिरेफमानपेत्यत्र विशि
ष्टसंबंधिनिलक्षणा। उपपत्तिः परद्वयस्यापिना लक्षणीकत याश्च नुवश्यावकत्वेनलक्षणायाश्च सिद्धेरितिवाक्ये ल
क्षणावादिनासहतन्मतत्वमितिवाच्यं। लाक्षणिकस्याप्यनुभावकतांगीकारात। वस्तुतस्तुशक्यतासंबंधरूपलक्ष

त॰प्र॰प्र॰ णा नदी यस्मिन्स गम्भीरनदीकः ॥ अयि शकाता गम्भीरपदस्यांतोस्य येत्यर्हैं कृत या गम्भीरा भिन्ना नदीति अर्थवांत
७५ रवासार्थबोधं विना विशेषणनदीतीत्य भ संभवतीति दिक् ॥ संप्रदायस्तु नेनास्वरमतः स्मितः ॥ तत्र गम्भीरपदस्य ग
भीरत्वशक्तत्पातश्लाघ्यमितेन नदीसंबंधवती रेखा यदीति परंपरासंबंधेन गोरवात ॥ सामानाधिकरण्येन संभवात नदी
पदस्य लक्षणा यत्का ॥ यदि बोधे दायद्वत्स्य भिन्नपि शक्तिः नीलादिपदवत् तेन चतुणाम नेगम्भीरपदस्य पो
गाढि तिलि विधं तेन याप्यकादिपदानां गुणमात्रवाचकतेन शक्लाद्यां न घटापटत्सादौ मत्वादन्तंबंधासंभवा
द्विह्यावाचकपदे एव लक्षणायाः रूपत्वात्सर्वे चौन्नतपदस्य लक्षणायां एव विवेचुगुरीसच्चाधियो परस्य चमात तथा राम:
वसर्वेनोभा पदे ब बहुव्रीहौ लक्षणेति कोविदगभीरपदलक्षणायां नदीपदोन्नास मम्पा चान्यपोनस्मात ७५

विशेषणादिविभक्तेरन्यपोगमात्सुत्वादितिविशेष्यवाचकपदस्य लक्षणा न च विशेष्यवाचकपदोत्तरविभक्तेरेव अ
न्यार्थे सासुत्वप्रकारमिति वाच्यं विशेषणाविभक्तेरेव सामान्यतः प्रयोगसाधुत्वकल्पनादित्याहुः ॥ तदसत् ॥ लाघ
वीका पायोर्वस्वकगभीरपदस्य विशेषणापरत्वाभावेन गभीरपदोत्तरं सप्तम्याएव वान्यपतं मवादिति ॥ अपरे तु प्रत
यानां प्रत्ययार्थत्वसंबंधिनि तास्वार्थबोधकत्वस्य स्वीकारेः उन्नतपदस्य लक्षणा अग्य बहिः पूर्व वन्दिन एवं ग्रहोतितात ॥ अ
न्यथा राजपुरुषमानय इत्यत्र राजानमानय इति बोधापत्तेः ॥ न चैवं सर्वत्र प्रधाने इदे पदस्य घानेन्य पोभावे अ
घटेप्रतत्वामित्यत्र बहुव्रीहौ नन्वासामत्र्य इति एवं लोप्या दितस्य फलेषु विभक्त्यर्थानन्वयापत्तेः पयानुरीति वाच्यं तदाति
रिक्तस्थले प्रत्ययार्थानन्वय मादिल्याहुः ॥ नवैवं चगुरौ नचतिन्न पदं विचगोमं वाथिपरं गोपदं वत्ता मियरं चित्रगो सेत्यं

त॰प्र॰श॰ स्विन स्वतादात्म्ये नगोपदार्थं स्वामि नन्वयः स्मिनुर्वे पदानामेनस्मार्थ केकि मिति पाम्यरतास पैंयाह कृतं। एवमाकृदवा
७५ नारूहस्वन्वयातो वीनरारोहणो क्रमप्रत्ययस्यकर्मते वानरायदस्याश्च यंलक्षणा वानरा रोहणाकर्मताश्रयरति नो
यः वैवर्तनव्यनरस्तत्र वैव परस्य वै नकर्तृकेदा खातोर्थनरानेकप्रत्ययस्य संप्रदानतेव नूपदस्याश्रयेत्व
लक्षणा वैवकर्तृकावनदानमं प्रदानताश्रयः। निवाचुः। अत्र पवाचानापदस्य वानरकर्तृकमर्थः। तस्य कृपा तंवर्ष
आरोहणो मिद्रं गत्वयः क्रमत्ययः कर्म परः। एवं च नपरस्य च नकर्म कमर्थः। तस्य चवैत्र कर्तृकदाने। अन्वयः। क्ते
प्रत्ययस्य तत्प्रत्यर्थः। एवं गामीरायान घागमेस्तत्र गमीरेपदांगमी रत्नदीपसंवंश्चिपरं नदी यदंव तोरपरामिस्तत्र श्री गाम॰
त्रि हविकारालिवि ...पदात विवृगो स्वामी स्ये वाद्धमवान्नापंयप्रकारः स्वाद्धः। एवं शोभन विचगुरोरिति विपदवहुव्रीहौ वि ७५

चपदस्य त्रिचगोरूढं द्विपरता पाशोभन पदं चतासपैना हकामितिरेतिं विनातत्वा प्यागते श्चेति कोविन्नु त्रिचपदस्यावि
चेत्ता मीगोपदस्य चगा स्वामोऽन्वर्थः। यत्निति व नानां संनिहिता विशेषपरत्वामितिन्या येन च विचत्वेगोत्वे नैव कोथ
क्तिद्धिप्यते आत्वन्नरस्पचक्रत प्रत्ययस्य कर्तृत्वं संवधीवान रयदस्यना न्मतवधी अर्थः। एकदेशो पिकृता वागोह
णम्मा न्नयः। पकौस चवेत्वाद्भः। तदपिवि आस्वामी सुमवापना याद्धपेक्षणां यं। अमेठगो यदं। गोस्वामिव
स्वकं। गाविन्विमस्य अमे देनान्वयः। एकदेशोपि सुमस्त्रि वैनि अर्थ राद्धान यत्नीकारादि त्वाद्धम्यत्र परेत्वगो पदनश
स्त्री गौः नक्षणाया चत्वा मीवो ध्यते पगपदे। त्रिदृयत्रेवस्मात्रमानगो कारात पंक जपदस्य पक्षात विशीघ्रे नक्षणा नं
गो कात्मसुमसुदायेण क्तत्यम वहारम्यामामा गोकत्वात अन्यथातत्रापी घापत्ति रिति वदंति। अत्र नेदं वोध्यं गोपद

त.प्रश. साविज्ञगोत्वाभिव्यातायां संबंधितावच्छेदकतापन्नहीत वैज्ञत्वादिना विज्ञगोसंबंधितेनैवबाधाभानं। वीरत्वविज्ञगंगा
७९ संबंधितीरत्ववत्वात्। आकृत्वानरो हस्तदत्तत्र आत्व: वा व्योपमितितवा को आहूःपूर्वं कृहस्यातोक्र्दोदेशावच्छि
न्नसंयोगानुकूलाक्रियापाकेषमथ स्थाप्य पदद्वितीयाया प्राप्तावेयत्वमर्थः वृत्तिऊह्यदेशावच्छेदकसंयोगानु
कूलक्रियाप्रकारोवानारस्तन्वयबोधः। समासेतु आरोहणाकर्तृत्वानस्तु वंशेवृत्तरसने यच्छीः संबंधस्तकर्तृ
कारोहणाकूर्मत। त्वंबेत्रदेवनरसत्रवैत्रेणा दत्तंयत्नेरगतिवाकोवेत्रक। तत्कवत्वंप्रदानकदानकर्तृघनाभि
मान्वयबोधः। समासेतु वेत्रकर्तृकदानकर्मघनसंबंधीसन्वयबोधः संबंधःस्वकर्मकदानसंप्रदानत्वमिति। अत्र राम.
वतमानात्वेकर्मणिबहुव्रीहिः। वत्रकपाणीमिदा दौतयाविकरणावहुव्रीहिः। वत्रेकयाराणीयस्येतिविग्रहवाक्येपत्न ७९

वंधिपाणीदत्तिव्यक्तमितन्वयबोधःसमासेतु वत्रकप्तत्कपाणीसंबन्धीतिबोधः। समन्तहणासंविज्ञानेबहुव्रीहिः। अतद्गु
णसंविज्ञानबहुव्रीहेर्वितिर्द्वेधा। अवादस्योपमानवृ: वैत्रादीनभोजयलंबकर्णमानयेत्यादौवाध:। असमस्तविज्ञगरिमा
दौतथाहि अवादस्यलीलादौक्रियावाविवेनलेनलबकर्णावयविनानिमन्वितसंबंधः तदवच्छिन्नत्वेनवान्वयबोध:भूत
स्यकसंबंधसंबंधस्वेतावच्छेदकतानातेनरूपेणावबोधात। विशेषणास्यापिमवादे:क्रियान्वयादजहत्स्वार्थ
तृलक्षणातसममस्यमानपदार्थस्यगुणीभूतस्यापिसम्यक्विशेष्यविशेष्यावच्छेदकतानपमादितिग्रतनेनितिम
भेदायः। अत्राहुः। यादित्वेवकर्णमादौअजहत्स्वार्थालक्षणातदालंबकर्णस्यापिविशेष्यत्वेनैवान्वये:रुमेव
वाधः तस्मादत्रापिजहत्स्वार्थवाविशेष्यत्वेनविशेष्यान्वयेस्वार्थेतागातपत्रविशेषणात पारस्वार्थस्यविशेष्यान्वयःस

त॰ शा॰ प्र॰ तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिः उपलक्षणतयाऽन्यपदार्थविशेष्यान्वयः सत्यतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिः विशेष्यान्वयिनापि नान्वे
७८ ष्यि तमेव विशेषणत्वं यथा लम्बकर्णमानयेत्यादौ लम्बकर्णस्यानयनकर्मतयान्वयः चित्रगुमानयेत्यादौ चित्रगोः संबन्धितया नान्वयः प्रती
तिस्तु देवदत्तथापि लम्बकर्णादेर्विशेष्यान्वयेनाप्यनुपात्तविशेषणतया विशेष्यानन्वयः। चित्रगोस्तु उपलक्षण
तया तत्पुरुषत्वेन स्वामित्वमेव वृत्तं न मिति। केचित्तु मत्वर्थः प्रथमः पाठोऽन्यपदार्थस्तावद्वा कालतः स्वामिने प्र
थमयाऽन्यतापत्तेः प्रतीतिबोधः समासान्तर्भूतस्वामिनेनान्वयः प्रथमया तत्संबन्धबोधः एवं चित्रा गावः प्रधानोपस्थापि
मितिप्रत्ययः स्वार्थे स्वामिनः स्वपदोपस्थितचित्रगोतिबोधः समासात्तु चित्रगोस्वामित्वेन प्रधानस्य संबन्धितया बोधः संबन्धप्रत्ययः सम्बन्ध
प्रथमाया अपि तत्र निष्ठप्राधान्यावधित्वेन चस्वामित्वेनाप्रथमया ततः संबन्धित्वेनान्वये प्रधानस्य संबन्धिता ७८

दिनादिशब्दस्य लक्षणा। लक्ष्यतावच्छेदकस्यापि स्वार्थत्वेनैवान्वयो बहुव्रीहिना च न यावल्लक्षणायां लक्ष
णायामत्र हस्तिपर्यन्तमेतावानुः। अपरे तु लम्बकर्णादौ विशेष्यान्वयानुमयाते अतद्गुणसंविज्ञानबहुव्री
पदस्य तद्गुणबोधकत्वेन लम्बकर्णादेर्विशेषणतयाऽन्वयः। एका लक्षणा विशेष्यान्वयाभावात् वाक्यार्थदशायामन्य
तामितरत्वेनान्वयः लक्षणया विशेष्यान्वयमात्रात्तत्र वलं तत्रापि स्वादि स्वामिनां तद्गुणानामादिकामिलाङः। आदिशब्द
स्यापादितनिमित्ततादिना लक्षणाभिधेयत्वादिपदं तावत्प्रयोजककामित्वेन स्वतन्त्रादिना चैतन्त्रमेव तन्त्रादिना
नानारूपेणालक्षणायाम् पदविशेष्यतेनोपस्थानमुपगमात् तदुपगमेन तदुपस्थितं तादिपदेन नानारूपेणोक्तकोपि तु नाना
रूपेणोक्तलक्षणायाः मीकारान्तरानेकदोषदर्शनेऽपरे तु शब्देन शक्त्या तेनैव नानादिशब्देन च लक्षणायामेवता

त॰ग॰भ दिनावोधःश्चैवस्पदार्थो दिपदार्थे पोरमे दानपवोधसापितात्पर्येविषमत्वात् हंडेत्यामे दानयामावान्न ईदता यदि
७८ स्तिपि को वितर तिहतं तपह्यावितेना अपीमावसमासार्थे शक्तामावसुपपादयत्ता उपकुंभमितिाउपकुंभमस
अपीभावः अर्द्धपिप्पलीतितत्पुरुषः। उपशब्दं निपात्वेषष्ठ्यंतसाकांक्षतामावात् कुंभसापतिनाचविग्रहः
किंतुकुंभस्य समीपरातिउपकुंभमितिद्रष्टव्यं पदेति। कुंभशब्दस्य कुंभसंबंधिनिपिप्पलीपदस्यापिपलीमं
वंशिनि लक्षणातिस्यं वायाघ र्थसामीप्यादावमेदेनान्वयः। वस्तुतस्तु उपपदस्य थः सामीप्यनृत्सामीपःतयातो
पपदस्यापिसमीपापर्थे लक्षणा। रूपकद्ये वसामीप्येकुंभादि संबंधिनुक्ताहात्मनान्वयः तंपुरुषदपलक्षणा राम॰
पेत्याकुंभ यदर्शेकुंभसमीपपरता उपपदं नतात्पर्यग्राहकामितिविवित्तं वंदे रवमस्वामेत्यारेरवायेसा इत्य ७८

ति
समभेदेनस्तुरेवत्व स्पेन अश्वयानेयानां तिकस्यलक्षणवनामार्थे योर्भेदान्वयवोधानंगीकारात। उपपदार्थसामी
प्यकुंभस्सा नमः घमतमवात।सं वंधुश्वकार कात्नभवाआधेन पाकुंभ पदस्यकुंभसंवधे लक्षणा। अनुमवा
ननुगोधेलेव च चात्र र पदेनलक्षणा माहुः चसेतिउत्तरपदलक्षणादेना लक्षता देस पः। अनुमलभ
मैवशब्दार्थं तावदितिभावः। एवंविनिर्मक्षिकामित्यव्ययीभावे पुत्रायदसमाहिकाभावेनल देशाय वंपदंतास्यर्थायोहके ह
मितिसुवैसमाहार इंद्व तरत रद्वंद्वमे दे नेद इंद्व आत त्तसमाहार इंद्व पाणिपादमिसारोपाणीपादस्य देस पाणीपा
दस्यातियोगि कसमाहार शक्तिमितिमत्तं दृष्टयातिः। समाहारमितिपाणिपादस्य पाणोशते योगि कंपा दिपद समवपाद
प्रतियोगिकसमाहारे पदइयस्यलक्षणापाणिपादशत्तेयोगिकादिन्त्यपार प्रतियोगिकसमाहारवादेपरेत्यन्वय

त॰श॰म बोधः । समाहारस्येव विभक्तार्थैकत्वान्न पृ॰ अतएव समाहारस्यैकत्वादेकवचनमेवेति । उत्तरस्य दर्शनं च पाणिनीयादर्श

७९ तिपोगिकसमाहारेण सूत्रापूर्वं पदं च तात्पर्यं ग्राहकत्वमिति स्याद्भः । न तु समाहारे शक्तिरन्यलभ्यत्वादित्याह न

यामीति । समाहारे नन्वयाती समाहारश्चेति । क्रियाधातुपन्नीत फलानुकूलसजातीयविजातीय पृथ्वा पार स्व

यत्नानैकरूपात्तु न्यः । सेवं च समाहारः । पृथ्वा पाणिपादस्वाद येसत्र वाद नाके पा पाठ न्यवदेव पाणिपादस्येन

यः । एवं च व्रतादि हि सौत्य वाक्ये दान कृत्या नान्यायाः । स च व्रतादिपो तु न्य एव मासते । न तु एकत्रिपान

स्य त्वसत्वादनादि पैकक्रियान यन्तप्त तयातस चसं च विभेदाद्देनानन्तु गम इसत व्याहसे नेति । पृथ्वाम्नेनात्वं राम॰

नाम तत्र दम्बोदिकर्षपकत्वान विषयत्वाय वं तत्र दृष्टादिविषयकत्वानविषयत्वेनत्वात पापेक्षाबाढं विशेषवि ७९

षयत्वमेव समाहारः । अत्र पेक्षावद्देश्यासम्भवात्तेषपि विषयत्वयासत्प्रहन्नितो पृगमान्नान्तु गमश्चेतिमा वः । न तु

समाहारस्य सत्वं च स्तु मिन्नुत्वेक्रिया उ न्यू फलशालितरूपकर्मत्वस्याक्रिया पापामत्वमवेनेकप पाणिपादमिसन्न वर्म

मित्रत्रिसेपा एक न्यान नेवामिति । एवं समाहारस्य तु त्वं च रस्याक्रियापाम्याप्यत्वरूपत्वौ वस्तुतस्तु एव मितासपाणि १७।

पादसमाहारस्य त्वस्तत्वेदस पूः । अत्र नन्नं पश्चादितिपार्थे कर्मत्वादेरनन्वयः । अत्र नन्नु पमेवाह समाहारे तुन्य वदेके

क्रियान्वयितरूपे रस्तु पूः । वारने नेति । वारन रूप क्रियाजन्य फलशालित्वरूपत्वादनके मेत्वसतत्वा भावादे

त्यपूः । तथा च वा दनकर्मत्वपाणिपादयोरेव न तु समाहारे इति भावः । अपरं परे । इति । त्वाम्नु पपाते योमिकत्वरूप

परं च स्यम पूः । तत्र च । समाहारे एकेरस्यनेन तास्तान्त्वं चेनाउभयमान कर्मत्ववाचस्य परं च पापया इनमेवा

त·प्र·शा· त्वसस्तः सवितः समाहारे इति। समाहारसंख्या वक्ष्यते तत्र विभक्तौ सप्तम्यां समाहितपमात्रक समाहारस्य निपो गिने वाए

८० वकारे गात्रास्तानां वधामाचादे इति पूर्वं नासरसो दर्शितः। न नयनस्य यानां प्रलुंस पंगतूला पंचा च कालनियम मंगप्र

संगडसतञ्चाहश्रुमनोति। सुत्रानेरा कोशाति दे वि च्यात कार्यकासाम् दे नकार्यका गामावस्य मिचतास्य

ते मि अरव कार्यकाराणामावः कल्प्यते चानम वाद्गुणाधानताहृदयश्रुयन्नेश्च चसं को वृ इति मात्रं च चस माहि यथा

सा देहितानादिर्वेपामनिः मस यामामिति सुस्यात्रे संकोवस्यामेरस नेनासु यत्तः सवितः। पाणिपादमिसत्र

पाणिपाद समाहारमागुत्र वासिद्धतादपाणिपादाविति द्विवचनापत्तिर्मिपावारनरेतसमाहार संतानागुणोपा राम·

हापाणिपादस मीहमेनस्वराणाकल्पनमितितत्त्वहृदयमात्रयस्तुहृन न्यूमतसपयाद्व्यातिः। पाणिपादं वा येत ८०२

चेतिपाणिपादस्मं चेति। मा च यस्तामाहार एव च छेदः श्चनभवसिद्धत्वात्समाहारे इति कल्पनं तदेवनञ्चनमवसै

वामस्वादिति भावः। वैयाकरणाप्रावीनने यापि कमेदेन शाक्तिलक्षणायोगपादानेन च पाणिपादमित्यत्र समाहा

रे हृस्वकल्पने पाणिपादस्य इयोर्हितात्पाणिपादाविति द्विवचनापत्तिः समस्तसमाहारस्यैकत्वान्न चाहितानां यासमवे

ननतदापत्तिरिति भामिपेतारु न वेवामितिवृपाणिपादस्योरेवप्रतीतादिसर्पः। अमापुत्रादिते पाके रागाप्रातिप

च तादि सर्पः प्राणितये से नोगाना मे कद्गावृत्तकल्प्य इत्यादि सन्ने गानत्रे कवचनमे वापि हितं यथा हागानावकुता

भावे पिवड वनु मितिभावः। न च समाहारसमा हुप पत्तौ समाहार मा च स्ततो वस्थन्तो न्वर्पिसंतापाद्यमावात

समाहारेणां समाहारानेकसंकोकरणां एको यमं इति पावतानतद्दोष कोद्वंद्वः समाहारद्वद्र इति हिसैमतत्रा रत

न·प्र·श्र रेतरेति । इतरेतरसमाहारसंज्ञात्वेसर्थः । नुवीतीति नदीसंज्ञाहठि संज्ञा यथापरिभाषितेति यासमाहारसंज्ञापी तन्न
८१ र्थसंज्ञाभावेऽपि न क्षतिरिति भावः । स्वरूपेति स्वस्वदिःस्वरूपद्वयप्रतीतेरित्यर्थः । नलक्षणेति । यद्यपि शक्तेः स्म
नानशक्तिर्नेवालक्षणेमवन्नेवनभुवेतेत थापि प्राप्तौ नन्वैयायिकमते समाहारद्वन्द्वे लक्षणापाः प्रकीर्तितेन नस
वादैर्निराकृतेति । स्वनामेरति । इतरेतरयोगेपोसर्थः । अपि नासमाहारद्वन्द्वस्मस्वपेः । समाहारेसाहित्ये लक्षणा
ऽव्हमाहित्मास्त्रे परति परंभेदः । भवेति । भवपदस्य स्वादेःस्यदस्मनाचवरादेःसाहित्मास्वपेलक्षणाप्रतरप
दंवर्तीत्यर्थः । याहशकंमीमांसकमतत्वाद्वन्दोरवचानेलक्षणा भवरव देरसाहित्मास्त्रयोल्लेघोऽन्वयबोधः । नवेकेनं रामः
साहित्यलक्षणाभेसत्याहतराकुरेति । एतत्सत्वाद्योपहितस्वंवाकांसावचारणामिति न्यायेन साहित्ये गम्यमानेपव ८१

हितवचनवृद्धवचनेभवतः द्वन्द्वसमासोवा । वाकारस्त्वार्थे द्वन्द्वसमासस्यसाहित्मेगम्यमानएवंभवतीत्यर्थः । भवते
नवादेरतेवोपर्श्वियेतेमेस्यानपेचवृद्धयर्थोः स्वादिरद्वयपेनाप्यसाता । अन्नायेतावच्छेदकत्वाप्यसंख्यावोध
कत्वादिभक्तेनाः । अप्यायाघटपटवानिहितमासयरकालेन्नापिघटेघटविसमप्रसंगः । साहित्येलक्ष
णायां तुसाहितत्वेनोपस्थितेर्द्वित्वान्वयः । एवंचार्थे द्वन्द्वइतिसूत्रेऽत्तसवपान्वाचयसमाहारेतरेतरयोगेति च
त्वारश्चार्थाः । तत्रसमुच्चयान्वाचयोरितरेतरार्थे द्वन्द्वसमासरतितदर्थः । समुच्चयान्वाचययोः साहित्यानवगमा
च्चादिवचनाप्राप्तेर्नचार्थे द्वन्द्वसमासइति । द्वन्द्वसाहित्यलक्षणां विनाद्वित्वनवइवचनानुपपत्तिः । द्वन्द्वसमासा
नुपपत्तिश्चेतितत्रलक्षणावश्यकीतिभावः । नन्वसमुच्चयान्वा[illegible]चययोः कथंनसाहित्यबोधइत्यतआहसा

स॰प्र॰प्र॰ हिंसं चेति । एते न साहित्येन लक्षणाभ्युपगमे वैलक्षण्यं न संगततमिति शंकते नन्विति । तामस सुखयोर्द्वारकालेन तत्संगतेः । तुल्य
वदिति सत्स्मारत्रिमाह अत एवेति । तुल्यं देकाक्रियान्वयित्वस्य साहित्यरूपत्वादेवेस्येः । तद्यजमानस्येव प
८२ त्न्या अपि यागार्थे वन्नयोः साहित्यं दुर्वारमत आह यागादाविति । अनुमतौ तु । एवं कर्तृत्वसाकाङ्क्षत्वेन स्तर्थः । यथा
ऽत्र यजमानस्य क्रियायां कर्तृत्वे नान्वयो न तथा पत्न्याः । अनुमत्याः कर्तृत्वेन साहित्यं न विरोधि इति भावः
ऽसंबंधाभावात् । अदृष्टप्रयोजकत्वमात्रेण तयोः संबंधो विवक्षितस्तदा अवत्तेव साहित्यं यथा दंडचक्रादेः सा
हित्ये तथा च दंडरूपादितत्वेन क्रियान्वयितत्वं नास्ति साहित्याननयोः वंकदर्शन दंडरूपदर्शयन्नयः तन्त्र्यामासः । ग्रामं
तरे तरस्वाहृत्य रंगति यान्वयात्समासः । सामग्र्याः । ससुखयेत्यत्र अस्तंबंध योरेव एकैकशः क्रियान्वयो न तु साहित्याक्षेपे ८२

त्या ऽन्यथा धर्व छिंदि विसृरिंछिंधीति समुच्चये तु त्वं वदस्येव द्वयोः क्रियान्वयः धी । एककृत्य सजातीय विजातीय व्यापारयोगि
त्वम् समाहित्यं वादी । गां धीतं कृत्वा पापश्चान्नानंतरे णाव गम्यते । वादीनामावकृतेः पिन्ह्यव तत्ता हिंसान्यायमावाद्दे
वेवन च ऋ वेदनयोर्व साहित्यं जकनादिति । क्रियाभेदेत्वा वयः । यथैव धानाह द्वेव नेत्रजयंकमध्य नेत्र्यसीयति
। न त्वत्र वं छिंधि विरसादेरप्पिछिंधीत्यत्रान्वायपे व्याप्तेः । क्रियामेदाभावात् । किंचय दंड यच्च यत्खा । येतत्रसम च
ये ऽतिव्याप्तिः । उभयत्रै क्याधाने न क्रियान्वयेता सर्वगा न तत्समुच्चयत्वात् । एवं माहुर्गान्यनयोः क्रियायोरभेदादे
धानाद्वन्निमित्तायतनानयेऽव्याप्तिश्च निरुपकभेदेनाक्रियाभेदेऽपि यावत्सम समुच्चयेऽतिव्याप्तेरिति चेन्न । माधान्येनयत्र
क्रियान्वयेनातंपेमसमुच्चयः । प्रधानगुणाभावेन यत्र क्रियान्वयेनानतिपमीनां च यः । स्त्यत्र कोऽगळ्हीताविदोषत्रमेवाक्रि

ग.सू.श. यान्वयितेपि विशेषणातेनैवान्वयान्नातिव्याप्तिरिति पत्र स्युगपात्क्रियान्वयेतात्पर्येतत्रसमासः।समस्तवयेवक्रमेण
८५ क्रियान्वयोनतुयुगपत।क्रियावत्वा यावसमानं।ऽ।इत्यत्र तुल्यवदेक विशेष्यान्वयित्वंसाहित्यंतेनयत्रवस्तुद्वयोर्विति
क्रियारहितेष्वातत्सनीतपत्नाक्रक्रन्यायारवतावप्रतीतौकथंसाहित्यवोधइतिनिरस्तंवैचमैत्रौस्थितिगतिमंतौ
वित्यत्रयथासरवेनैतुभवतरतिक्रियाध्याहाराद्वन्द्वः।यथाप्येनावसाहित्वानयार्थैनान्वयितावच्छेदकतया
साहित्यमानमितायात।तत्रघटेनजलमाहरेत्यत्रान्वितेतरत्वस्वयोग्यतावच्छेदकतया वमानोपपत्तौमीमां
सकमतेसाहित्यलक्षणायानवीजंतथापिपदान्तरोपस्थितस्सशाब्देनमानमितिमतमेणीछलेदंत्राकृतीत्यत्र
रसोदावनेनतद्वेजेतदस्मेक्रममाणस्थितयोर्वरवादित्योद्वन्द्वनवोधसंभवेसाहित्यलक्षणाकल्पनमनर्थकमेव राम.
८५

पिता वच्छेदकसमानाधिकरणत्वोवोधकत्वंविभक्तीनांनतुव्याप्यत्वंतर्भावेनापिगौरवात।घटौत्रानयपदंवे
तत्रयदमादायपदेनद्वित्वान्वयः।यदसमासकसमर्थत्वात्समस्तसमर्थमात्रवृत्तिसंख्यावाचकत्वाद्विभक्तीनां।पाहि
प्रयममुद्रावानरंविभक्तिरुत्सर्गेकवचनमिति तेनघटस्यपिप्रत्कसमर्थत्वात्कतेनदोषः।।विभक्तिवाद्यसाहितत्वे
वयदितोषःतदावैचमैत्रौगच्छतइत्यनुगमनस्याथात्मन्वितपातत्रानन्वयप्रसंगः।।एवमद्वितीयार्थे मार
तत्वेनलक्षणागमनवोधार्थेव चैत्रत्वेनमैत्रत्वेनवोधःइतिस्यादिति द्वयविरोधःसहितान्वयगमनकर्तृत्वा
संभवस्यउक्तत्वान्नदिक्रियान्वयात्वं साहित्ययोधोनभवेत।उक्तरीत्यवकेवयापनुयुगपदुपस्थितेद्वयोस्तुगाय
तत्क्रियान्वयेतात्पर्येतत्रसमासः।समस्तत्वयेतकमेणक्रियान्वयवोधेतात्पर्यै तत्रसमासः।एवंसमा

त॰अ॰श॰ नञ्गुणांर्थेन तत्समासः। सत्रत्रयेठत्नमे रागोभावविवक्षयाविशेष्यत्वाविवक्षायां वात तत्समासाभाव इतीदर्दिक्। षष्ठ्याविवि
८५ क्षस्यैकशेषः। विरूपैकशेषेऽपि तरावित्सत्रेजनकशरीरत्वेन लक्षणायामानाप्रित्तोरवयामः। त्रिमेकस्यपनीतेऽपि
संततपितृयैवान्वेति। योऽपत्वाताशक्तापितृः लक्षणायामार्थनिरूपत्वेन शक्यसंबंधेन जनकत्वेन रूपेणाप्रा
तुर्वीसधर्मेकपे वनलक्षणायावापित्वमात्रत्वाभ्यांबोधकमितिन्नर्थः। स्वभुणिवनत्रपत्नीजनकशरीरत्वेनप्र
ति किंचिद्रूपेणावाचो ब्लुः। दंपती पजाम कासोत्राल्यणावानयेसत्रपमानाएवेपतिविकस्यैकशेषताद्वाल्यणापदस्त्री
सुमेतलक्षणोविभक्ता पुंस्त्वसवस्त्रियामनयायोगपत्नातविभक्तिरैववाशक्ताचंत्वस्मलक्षणायावेद्योनस्य राम॰
वोचिकोन्मबाल्यणातेनशक्तैवब्राल्यणाबोधमंभवेत्राल्यणापदेलक्षणाग्रपर्यति नेभार्द्धघवर्णाल्लीतकपत्रा ८५

स्यणीतेन्नोधार्थितहृदयातावोवैल्लविरुद्धमातापित्रोनिजसंबंधत्वस्यब्राल्यणातत्यंजकतयाब्राल्यणपंबल्य
णाताभावेभ्राव्यणालेनश्रुतातदोषामावान्तत्यणीवद्यतएवब्राल्यणीवत्रेयायायश्चित्तहासइत्याऊर्ध्वान्ना
अत्रधादितस्यत्सधजकत्वेगोरवाताच्चयतष्ट्रबाल्यणावयुरववशायश्चित्तहासमसान्नयाम्युपपन्नमिति। तीवीन
मलुषीदितवाश्वपदाशिवद्गलित्तरत्वेनबोधकोशितत्वाशिवत्वेनलक्षणायावशिवापावोधकमितिनुनया
न्मातरौ स्वचाविस्मृनम्यारस्य चौ समुहुहिरन्यामितिविकल्पैकशेषमुन्नातत। आत्मपदेन स्वात्मसमारोसोदरत्वेन
पुत्रपदेनचापत्यत्वेनसुनडुहितरोनस्ततहरीनमस्यायविततवृशंत्वेवविभक्तनात्स्त्राबोधकोमाया पद्धत्रैइय
विरोधाउपमातापकेपवनलक्षणायाविस्मृतादेनाबोधकामितम्पाङः। उपपदसमासेकुंभकारः सीरपाणीत्व

न·प्र·श· द्वाशयोस्सादोषात् पेनामार्थे योर्भेदे नैन्वयस्यानुमतत्वान् क्षणावांकं भादेष्यत्रानिरूकं भवि पच्यकुतो रकर्म कख
८६ द्वारिकरणाकारद्यगासाऽनुमानेमंको नेत्युश्यमानकुमारे विधिपक्कलादिसर्वपैनान्वयवोधरीति। कर्मधारये नीलो
त्पलमिता दौ नीलाभिन्नमुत्पलमित्यनेदप्रकारकबोधं चानुभवसिद्धं। तत्र वैयाकरणमते कर्मधारयवृत्तौ
कल्पना तत्समासे तु नैव सा कल्प्यते नहि विशेषतः कर्मधारयवृत्तेनैतिसर्वं चेत्समासे शक्तिः। चान्यमते तु नीलपदस्य
नीलाभिन्ने लक्षणेति मतद्वयमपि निराकृतं। नीलोत्पलमित्यादौ। अन्वयबोधे यैवेति संसर्गम
र्यादायैवसर्वः एवकारेणाप्रकारकत्वं वृत्तेरन्येनतत्प्रकारकबोधाय यत्स्यैच्चभेदेऽशक्तिरपि कल्प्यते इति भावः। राम·
ननु नीलमुत्पलमित्यत्रासमस्तवत्यर्थमात्रवृत्तेशब्दसामध्यान्नमनाव्यामितिन्यायेन न विशेषणविभक्त्यैः प्रयोगसाधु ८६

त्वमेवार्थिकाः एतेनैतत् नीलमुत्पलमिति शाब्दसामग्रीकाले नीलाभेदाभाववदुत्पलमिति मानसप्रत्यक्षा
दिवारणाय तत्र शाब्दसामग्र्याः प्रत्यक्षप्रतिबन्धकताया अवश्यवाच्यत्वात् समन्वयते नीलाभेदप्रकारकज्ञानसत्ते
ऽन्यताज्ञानविषयाश्रये तत्त्वकाले न विपरीतज्ञानोत्तरमसत्त्वनिर्णयप्रतिविशेषदर्शनस्य हेतुतयात दभाववदेत
मानसत्वासामान्यात् विशेषदर्शनसत्ते तत्र तदभाववत्तानिर्णयरूपप्रतिबन्धकसत्तेन शाब्दबोधे सैवादयान्नतादृशशा
ब्दसामग्र्याः प्रतिबन्धकताविशेषानवच्छिन्नतापि नोन्नसामेस्तेवं पेनान्वयत्तोकारतादृशसामग्रीकाले च नेत्यं
भेदावच्छिन्नप्रतियोगिताकनीलाभेदाभाववदुत्पलमिति प्रत्यक्षादरस्तुसाम्यादविशेषदर्शनाभावादेवनिर्वाह इति
वाच्यं तथापि चाभेदप्रकारकतोपत्तौकारे भेदे नीलस्यपृथक्रूपेणाऽनस्वयेनभानतयो नीलमुत्पलमिति शाब्द

त॰प्र॰श वोधसामग्रीकाले निर्निरूपितत्वसंबंधेन नीलाभाववान् भेदः स्यादिप्रसंगो प्रतिबंधकतातत्त्वस्य तत्त्वन्नादिति वि
८७ शेषणानिमित्तको भेदोऽयं घटः एवं च नीलोत्पलमित्यत्रापि च भेदे लक्षणा आवश्यकी यावत्समासपाठः समानाधारकत्वा
न्नन्नकृतनियमात्तस्मान्नार्थको समासो स्यमेकवाक्यस्मान्नियमः न्यायत्नात् नेवं नीलाभेदस्य कथं समासे ल॰ न्यः नामा
र्थयोर्भेदेनान्वयाभावादित्तिवाच्यः समासातिरिक्तस्थलएव तानियमादित्यत आह। अत एवेति य तएव कर्मधार
यैः न समासे नवाक्ये नैवान्वये लक्षणा अत एवेत्यर्थः नव्या यानिति। कर्मधारये यदि समासेतत्त्व शक्तिस्तर्हि तत्पुरुषेपि
शक्तिरेवाति तत्पुरुषात् तत्त्वनीयत्वस्याबुद्धः यदिव कर्मधारये लक्षणा तर्हि तत्पुरुषेपि तथैव भयात् यथैवनीयत्वस्याघात राम॰
वरीते न कर्मधारये लक्षणेः नल्याभावविशेषणादेभक्तो एकदेशी कल्पमते व्यासस्य समासपोः समानार्थकत्वात् भेदे ८७

लक्षणावश्यकीत्युक्तमितिवाच्यं। आरूढवानर इत्यत्र वृक्षे वानरे वृत्ता तादृशनियमाभावात् दित्युक्तममे इत्या
न्नयनियमे अभावेनोपपन्नेरीति। नन्वराजपुरुष इत्यत्रापि संबंधे लक्षणा व पक्तिः। व्यासम्मासयोः समानार्थकत
त्वपमाउरोधे नैव तत्त्वस्मात्तत्वनामार्थयोरिति सुमात्रेभ्य समासाविवारिक स्थल एवेत्यत्र पात वंधलक्षणा याः नेवा
हादित्यत आह नन्वरीति। तत्पुरुषेहीत्यर्थः एव च पदे राजपदे तादृशनियमाभावेपि संबंधप्रकारकत्वोधसा
मर्थासिद्धत्वात् संबंधेलक्षणा कर्मधारयेतु नेत्यमितिभावः नन्वसंबंधप्रकारकं भयद्वयद्भयत्रायतुल्यः नास्ति वेदुभयत्रा
पिमास्तु। इत्यत्र उभेव विवादस्मात् आह संबंधेलक्षणेत्युक्तमिति सुव्यत्ते मैको वेमानाभावात्समासात्समासपोः संवंधा
पिनामार्थयोर्भेदेनान्वयादाजपदस्याजनं वोधिनलक्षणालीन स्यचाभेदेनेना संस्तेऽ न्याय उपसंति विरोधा

त॰प्र॰श॰ तेन कर्मधारये लक्षणाकल्पनमिति भावः ।नन तत्पुरुषात्कर्मधारयस्य बलवत्त्वे यत्तन्मे नासिद्धमिति वा ।। निषादस्थ
८८ पत्यधिकरणविरोधापत्तेः ।नन्वाह एतयैव निषादस्थपतिं याजयेदित्यत्र निषादः स्थपतिर्यस्येति बहुव्रीहिस्वी
कारे अस्य पदस्य लक्षणा क्षणीकृतयागौरवात् । तस्मात्तत्पदस्य लक्षणाकल्पनमतोप्युक्तः न्निं कथं पदस्य लक्षणागौणीकृतेया
तत्पुरुषस्यैव स्वीकृत्वात् । इति निषादानां स्थपतिरिति वा निषादश्चासौ स्थपतिश्चेति वा समासः । तत्र षष्ठीतत्पुरुष
स्वीकारे नामार्थयोर्भेदेनान्वयाभावेन निषादपदस्य निषादसंबंधिनि लक्षणावश्यकत्वागौरवं । कर्मधारये
तु न तादृशितदर्थे लक्षणात्याघ्नतालाकर्मधारय एवेति सिद्धांतः । तस्माच्च कर्मधारयेपि लक्षणाकल्पनेपि घातः ।। निषा राम॰
दस्य संकरजातीयत्वेन तस्य यागोपयुक्तार्थविधायकत्वं कल्पनेन गौरवं । एवं च स्त्रीशूद्रौ नाधीयातामिति स्त्रीसंकोच ८८

कल्पनं न वेति तद्दर्थे तत्पुरुष एव साधुः ।। नन्वत्र शूद्रपदस्य निषादेतरशूद्रपरत्वात्संकोचो निषादस्य वेदाध्ययप
नप्रसंगः । अध्ययनेपदस्य यागोपयुक्ताध्ययनेतरपरत्वेन शूद्रांतरस्य यागोपयुक्ताध्ययनप्रसंग इति वाच्यं
विधिप्रवृत्तेः प्राग्नैतराध्ययनपरत्वात् । तेन निषादस्य यागोपयुक्तत्वेनेतरवेदनिषेधः । शूद्रांतरस्य तु पाव
दुदाहरणे वृत्तस्य विशेषतः प्राप्त्यभावादिति चेन्न ।। लाघवात्कर्मधारये भवनेउत्तरमपर्वविधायकप्रत्यक्षेः कल्पनस्य
फलस्य तेनन्याय्यत्वात्स्वीकृतगौरवस्य स्वप्रतिबंधकत्वात् कर्मधारयेपि लक्षणाकल्पनेन तत्पुरुषापेक्षया न
पूर्वाभावेन विधायकप्रत्यक्षकल्पना गौरवं तेन तन्न कर्मधारयस्वीकारस्यानेपेक्षत्वादिति तत्र लक्षणामं
गीकारस्यावश्यकत्वात् ।। नन्वलक्षणाया अभावेपि कर्मधारयस्य बलीयस्त्वे तत्पुरुषस्य च वीजाभावः । लक्षणा

ज्ञानयोः ज्ञाद्वयोर्हेतुता यो विशेषाभावात् न च सुखवावेपरत्वेन संभवति लक्षणे परतायाश्च व्याप्यतादिति गा पर
वशस्यामि तिवाच्यं। चैत्रस्य नाति विशेषता वाधके कमेधा परविषयेण वेदानांप्रामाण्यं नदुतत्स्तु रुपविषयापीतिम न्मते
पिसुवच नात्। तस्मात् कर्मप्रयोर यन्निक्षणाया वाखी कारेपि वलीयस्त्वं उपपादयितुं शक्यतए वे तिवेदाप्रामाण्यं संवस्तु
पनस्त्रणाज्ञानस्याविनाशात्। ज्ञानमसंभवितया शास्त्रे ज्ञानादेव शाब्दबोधे पपत्तौ लक्षणाज्ञानकल्पने गौरवादि
ति द्विक्षाव्यक्षो यस्य शक्ति ज्ञानमत्र कल्पनालाघवस्येव सिद्धांतवीजत्वादिस्मलपन्नावेतेनानन्तयापि विलक्षणनामे
ध्यत्वं वहुव्रीहौ गमितस्त्र कश्यन्ते वहुव्रीहौ लक्षणेनेतं तत्पुरुषे लक्षणास्वीकारेलक्षितलक्षणापत्तौ कारप
त्तेः। वहुव्रीहे रन्यपदार्थ संबंधिनि चैत्रशासनामावात्परप्रासंबंधेनैकेलक्षणायां न विहाहेद् ऊर्ध्वहोशक्तिस्ती

कामस्य वृषपकृतयासमासेनेन सर्वत्रैव समासेतत्कल्पनमितिचेन्न। वित्रगुपदस्य वहुव्रीहिलक्षणायाअन्यपदार्थे य
रचेतत्संबंधिनिपरंपरासंबंधेनतत्पुरुषलक्षणापांचलक्षणाद्यपादेवगुपदस्य यथोपाय त्वेनःसुगाय द्वित्रि
द्रूपावित्रोधस्य नमात्वोत्कस्मते नगीकारादिति। चित्रगुःपदद्वतिनञ्स्तत्पुरुषे घटमिन्नःपदद्वस्य नपदार्थसाध्य
विकल्पात। नञ्ञ्चसमासेनाभावमात्रवाचकत्वे नतत्तत्रमोमाभावेनमकारके बोधस्यासंभवितया घटामिन्नेसमास
शक्तिरितिमतं तद्दूष्यति नञ्जनत्पुरुषे योति। घटसंबंधि यसमिति। घटसंबंधिनिनाशागिकामित्पर्थःसंबंधश्च
प्रतियोगित्वोऽनल्पलुप्तसंबंधाद्यर्थलाञ्चतत्रशक्तिरितिभावः। कथं तर्हि च अन्योन्याभावत्वप्रकारकवोधरतत्र
हानञ्पदरवेति। नञ्समस्त्रमोभावोन्योन्याभावश्चनञोर्थ इतिसंसर्गाभावत्वे चैत्रन्योन्याभावत्वेनशक्तानाच्छेदकमिति

न॰प्र॰ नञ्पदस्य नानार्थकत्वकल्पनापेक्षयाऽन्योन्याभावे लक्षणैवोचिता अन्यथा नञ्समभिव्याहृतार्थतादृशमिमापेरणा
९० हासंसर्गेति। अत्यंताभावस्यावैकत्वे घटप्रागभावदशायां ध्वंसदशायां च कपाले घटो नास्तीति बुद्धेरनुदयप्रसंगा
ः ध्वंसप्रागभावप्रतियोगिमिश्रितैः सहात्यंताभावस्य प्रामाण्ये विरोधादत्यंताभावविशेषकत्वाभावात् अतः ध्वं
सादिविषयकत्वमेवोपेयं तथा च तत्साधारण्याय। यत्संसर्गाभावेति। संसर्गाभावत्वं च संसर्गारोपजन्यप्रतीतिविषयी
भूताभावत्वं॥ ध्वंसप्रागभावदशायां कपाले घटो नास्तीति धीः ध्वंसादिविषयिणी। तत्र चोत्तरकालीनत्वविशिष्टस्व
रूपायः प्रागभावस्य पूर्वकालीनत्वविशिष्टसमवायस्य च ध्वंसस्य प्रतियोगितावच्छेदकः संबंधः अत एवाह समितिभि राम॰
धृत इति व्याप्यात उत्तरत्वे उत्तरकालीनत्वविशिष्टसमवायेन कपाले घटस्याभावात् तत्र तेन संबंधेन कपाले ९०

घटोऽस्तीति संसर्गारोपानंतरं घटो नास्तीति बुद्धेः एवं ध्वंसदशायां पूर्वकालीनत्वविशिष्टसमवायेन घटस्या
भावात्तेन संबंधेन कपाले घटोऽस्तीति संसर्गारोपानंतरं नास्तीति बुद्धेः अत्यंताभावे तु संयोगमात्रेणैव घट
वत्त्वेऽप्यादत्यंताभावधीः अन्योन्याभावस्य तु तादात्म्यारोपस्य हेतुतया तादात्म्यस्यापि संसर्गत्वे नान्योन्या
भावः इति व्याप्तिरिति वाच्यं संयोगादिसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगितावत् संयोगादिसंबंधेन संसर्गस्य वहातन्त्र दात्म्यातिरे
कित्वेन संसर्गस्य प्रवेशात्। न च तथापि नैमित्तिकारकोमावप्रत्यक्षे वारणायामावल्लौकिकप्रत्यक्षेऽभावयोग्यताया
ज्ञाने हेतुतया आवश्यकत्वात् प्रतियोगिसंसर्गारोपहेतुत्वमानाभावदुः इति वाच्यं एकदा नाना संबंधावच्छिन्नाभा
वप्रत्यक्षे वारणाय तत्तत्संबंधावच्छिन्नाभावप्रत्यक्षे तद्वत्त्वे सर्वोऽपि स्यादपि हेतुत्वात् तन्न ध्वंसप्रागभावयोः स्यात्पी

त·प्र·श· योगितावच्छेदकसंबंधेनाभावेन कपंतन्मतन्नेप्रतियोगिसंसर्गारोपः कारणमिति वाच्यं। अन्यथाभववत्वेनप्रति
९१ बध्यप्रतिबंधकभावात्तौ येन वा संतामादृशे वतयोरपि प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधांगीकारात्तत्पाद्धियस्य
तानावृत्सेव ध्वंसप्रागभावयोरपि ज्ञानंरशायां तात्कालावच्छेदेन प्रतियोगिमत्तानानात्वेदृपायसमवायेन तेह्र
दवत्ताज्ञानप्रतितत्तद्रूदत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकात्यंताभावप्रागभावादिमत्ताज्ञानत्वादिना प्रतिबंधकत्वस्य
मपेक्ष्यसमवायेन तत्तद्रूदत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववत्ताज्ञानत्वेनैव प्रतिबंधकतया ऽत्यंताभावस्यैव तथा
प्यपिसंबंधावच्छिन्नविशेषधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्वीकारात्तथा च संसर्गाभाववत्वेनन्दशकस्तावच्छेदकं राम·
नवान्योन्याभावत्वमेव तथात्वमिति वाच्यं। सामान्येयत्र्यातन्यायेन ध्वंसप्रागभावादिसाधारणतया संसर्गाभाव ९१

त्वस्यैव तथात्वात् न घटः पटः इत्यादौ सामानाधिकरण्यविरोधादन्योन्याभाववृत्तिलक्षणाया ऽन्योन्याभावे शक्तानां
न्योन्याभावत्वे। वैचीन्यवत्तिनेदं वैचसम्भूतत्वेन घटः पटो दामन्यते न भेदग्रहणाप्यतासमवायादेराशयः ना
घटे नेति। संसर्गाभाववत्त्वसंसर्गारोप्यत्र स्वप्रतियोगिविषयाभाववत्त्वमिति तरसंश्लेषातत्त्वविष्टत्वेनाभाववत्त्वस्यैव
लक्षत्वे न भयचैव शक्तिरीति भावः। न च संसर्गाभाववत्त्वे न संसर्गारोपजन्यप्रमितीति विषयाभाववत्त्वसंसर्गारोपस्याहि
चानाहार्यस्य हेतुत्वे नाहार्यत्वावच्छेदः प्रतिबंधकतया ऽभावप्रत्यक्षानुपपत्तिः। अनाहार्यत्वं च तस्य न हीनां वा
घाभावेनोत्तमवः। बाधकालीनेच्छाजन्यज्ञानस्यैवाहार्यत्वेनाऽप्यादेव वाचसामग्रीकालीनेन स्याद्याहार्यत्वमितिम
न्यते तथाप्यभावलौकिकप्रत्यक्षस्य प्रतियोगिसंसर्गारोपस्य हेतुत्वया ऽतीद्रियाभावेऽव्याप्तिः नच संसर्गावच्छि

त॰अ॰श॰ न्प्रतियोगिताकाभाववत्वं तत्र। संयोगप्रत्यन्योन्याभावेऽतिव्याप्तेः। संयोगेन तादात्म्यस्य संयोगरूपत्वेन तस्यापि संसर्गत्व
९२ ठिन्नप्रतियोगिताकत्वात् संसर्गतया तादात्म्यतया चावच्छेदकतावैलक्षण्ये दुर्वचत्वे च तादात्म्यावच्छिन्नप्रति
योगिताकाभावत्वं नान्योन्याभावत्वं संयोगसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकसंयोगपत्वं ताभावेऽतिव्याप्तेः संयोगेन ता
त्म्यस्य संयोगरूपतया तादात्म्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वात् तादात्म्यत्वेन तादात्म्यावच्छिन्नत्वोक्तौ च तादात्म्यता
दात्म्यत्वस्यातिरिक्तत्वोपगमस्यावश्यकतया इति संसर्गाभावत्वान्योन्याभावत्वादिकं स्वरूपमेवेति किं तदपेक्षयाभावत्वे
प्राघवेन वस्तुतामान्यत्वादभावत्वं न खण्डितबाध्यं सामान्यधर्मस्याहेतुत्वावच्छेदकत्वेन नञ्पदर्शितत्वेनाभावबोधोपपत्तौ राम॰
लक्षणानि वैय्यर्थ्यापत्तिरित्यस्यैव बीजं यथा संसर्गाभावत्वादेर्नामखण्डत्वेन नञ्पदार्थत्वे संसर्गाभावत्वप्रकारकबोधे ९२

त्वाभावत्वप्रकारकबोधस्य कुत्रचिदपि सत्वेन प्रकृते तेन स्तंभवादिमत आह विनिगमनेति। संसर्गाभावत्वस्याति
रिक्तत्वे भावत्वस्यात्यतिरिक्तत्वेन तदपेक्षा का नामावच्छेदकोऽस्तीत्यर्थः। अभाववादिन एव संसर्गाभावेऽन्योन्याभावे च स
र्वै॰ तत्कत्वेति नञः प्रकृतावयवार्थादित्वस्य इति संप्रदायः। स्वतारिरोपिताभावे। वस्तुतस्तु नञ अभावत्वस
नञः शक्तत्वावच्छेदकत्वे घटो नास्तीत्यत्र संसर्गाभावत्वप्रकारकबोधः घटो न सादीत्यत्र अन्योन्याभावत्वप्रका
रकबोधः कथं स्यात् यादृशसंसर्गावच्छिन्नप्रतियोगिताकसंसर्गाभावविषयकशाब्दत्वादेः कार्यतावच्छेदक
त्वयाऽपि तादृशानुभवोऽथ यान्तरीतिविभाव्यतेन धापि अभावत्वनतिप्रतीतिः स्वरूपसंबन्धेन संताभाववत्वं संसर्गादिविषय
कत्वेनैवोपपत्तौ अतिरिक्ताभावत्वमानाभावात् इति नाभावत्वं शक्यतावच्छेदकमत आह विनिगमनेति। संसर्गा

ज॰प्रश॰ भावत्वमिशंक्यो भावाभावत्वमपि शब्दतावच्छेदकं विनिगमनाविरहादिति भावः अन्यतरप्रयोगसमं समोभाववद्वत्र अभो
९३ भावाभावेपिसत्वात्तन्निस्मृतः प्रतीयमानेष्य पि शब्दसीकारेनाना पीछेदापत्तेः । वैजात्येन घ्व तोसारी वैयाकर
णामते कार्त्तवीर्यस्यतयास्मान्नामपि यद्यस्यातेकत्वमिलक्षणातदा शब्दवाभावाभावस्सेन न्नायसंपायनसंभवा
दितिनवाच्यमासिरोणि भावमध्ये तिविभाविनोपायाद्वंघ्य दो नाशोसत्वात्संताभावत्वप्रकारकप्रत्ययबोधाभावात्
कः ध्वंसप्रागभावयोस्संताभावविरोधित्वमानाभावे न ध्वंसप्रागभावकाले घटो नास्तीति बुद्धेस्संताभावविष
यकत्वे नैवोपपत्तेरितिविभाव्यतेतन्दाहात्वसंताभावत्वमभावाभावत्वविशिष्टतावच्छेदकमिति मंतव्यं अन्यथा घ राम॰
टत्वादिमत्त्वे पादौ विघटत्वादिप्रतियोगिकाभावमत्वात्मत्वे घटो नास्तीति बुद्ध्यापत्तेर्वारणायानवाच्छिन्नावच्छे ९३

कावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं भूतलनिष्ठत्वमध्यं तत्र घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावविषयकशाब्दत्वावच्छे
दप्रतियोगिताविसंवादसमभाव्यान्हतघटपदसमभाव्यान्हतनञ्पदज्ञानत्वेन कारणतायां नन्नीलो घटो ना
स्तीत्यत्र न घटत्वावच्छिन्नाभावधीः किंतु विसदृशनीलत्वादिपदत्वेन विशिष्यापादेयं । तेन न सत्वादिपदसमभिव्या
हारेपिनदोषः । नन्वेवं प्रागभावेपि ने घटो नास्तीत्यत्रानुपपत्तिः । अत्र मे देननीलादिस्थाकांक्षतेनातो तेतित दर्थाता के
बुध्योबाधितमात्रास्तोत्पादोऽसंभवात्तन्न घोगेतरस्मावादितिन्यायेन कंबुग्रीवादिमत्वस्य घटत्वापेक्षया गुरुत्वेनान
वच्छेदकत्वया कंबुग्रीवादिमत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावबोधो भ्रमात्मकएवायघापेक्षकंबुग्रीवादिमत्वापवाच्छि
न्नप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्याप्रसिध्यातेनमंतव्येनकंबुग्रीवादिमत्वोनाभावोपरिस्थमत्वापायेतो सर्गे कारेय

न॰प्र॰श॰ यतायामपि प्रकारतानवच्छेद्यतावत्त्वे यद्धर्मेण प्रतियोगितायां कंबुग्रीवावच्छिन्नत्वं शेषम इति वोध्यं। …चेत्तु घटोना
९८ स्तीत्यादौ प्रतियोगितया घटस्यत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसंबंधेन च घटत्वस्याभावो परिक्षानं कंबुग्रीवादिमान्नास्तीस
त्यत्र घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसंबंधेन कंबुग्रीवादिमत्त्वस्याभावो परिभ्रमः स्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्यैव
स्वस्वसंबंधतादिनाऽऽह। अथ यमविद्वान् शंकते नञर्थ इति अभाव घटयोरिति प्रतियोगितया घटस्याभावो यदि
वाक्षेपपत्तेरित्यर्थः घटपदे पीति। अपि नान्तरसमुच्चयः नामार्थयोरिति। नीलो घट इत्यत्र नीलघटयोरभेदेनान्वया
द्वेदनेति। अभेदातिरिक्तसंबंधेनेत्यर्थः। तथा च नञर्थाभावप्रतियोगितासंबंधेन घटस्यान्वयो न संभवति अस्मत्वंत राम॰
त्वेन नञोपि नामत्वादिति भावः। …होति। नामार्थयोरिति समासान्तर्गतेत्यर्थः। नघट इति प्रथमायाः स्वा ९८

र्थप्रतियोगितासंबंधेनैव नञर्थो ऽभावे घटस्यान्वय इति भावः। अर्थस्य अत्र संभवति शब्दसाधुत्वस्यामाप्यत
याम प्रथमायामेव नत्वस्मादाह प्रथमाया वेति। …प्रतियोगित्वेन …विभक्त्यन्तरोगान्न संभवति कर्तृ कर्मणो
रुक्तौ तिस्मयां त्वाम नैवं पर्याप्तेः। कर्तृत्व कर्मत्व प्रकारकबोधस्य … विशिष्टेन्नस्यापेक्षयतो य
यास्यितं शक्तमादेः समभिव्याहारशंकते नान्वितेति … विभक्तौ नत्वाख्यातांशे कारके हि। षष्ठीतः भारतस्यत्व वायाम
सत्यत्वतीति कर्तृ कर्मेत्य घोगाविहितषष्ठीतः कर्मेतेति। कर्तृत्वेनापि बोधसंशो षष्ठ्यास्ते नेनसंबंधमात्रशक्तषष्ठी
तःसंबंधत्वेन बोधसंभवेपि कर्तृत्वेन कर्मत्वेन बोधो न संभवतीति तथा बोधोपपत्तये … स्त्रीकारस्यावश्य
कः अनवान्तरस्य शक्तेर्नियामकत्वापा कर्तृकर्मणोः योगाविहितषष्ठीत्वेन कर्तृत्वनादेरनेकार्थस्वामितिवां

न॰प्र॰श॰ आश्रयत्वमनुभवस्य शब्दार्थत्वादिति भावः। अभेदेन्वयस्य त्वमुदाहरति। नापं वेति। एकत्वसंख्यावच्छिन्नो घटः इतीति यावत्:
९५ पुंस्त्वेन स्येवेति वडुवचनांतस्यैव दारा शब्दः साधुरिति भावः। पंचपि प्रकृत्यर्थे त्वत्संख्यावाचकत्वं त्वपानतत्वा
त्र त्वत्संख्यावाचकत्वमिति तत्र तत्र गुणानामपरचवडुत्वान्वयः संभवसे वत्र यापि एको घटः इत्यत्रापि अमासुत्वत्वा
नामावच्छिन्नां घटगतगुणानामपि यवडुत्वापत्तिः नवं भवन्मतेपि वडुवचनेन लक्षणया एकत्व बोध्यतामिति वा
च्यां एकत्वं तिप देनैकत्व बोधसंभवे चयारति वडुवचनस्यैकत्वतात्पर्यग्रहेण लक्षणायां एकत्व बोध वारणासंभवा
त्। अतिदेत्वमनवस्थपूर्व्वसाधुत्वे शब्दसाधुत्वस्याम्नायानादेरिति। आनुशासनिकीति। स्वलक्षणाप्रयोगाः कर्मत्वे वडुवच राम॰
नस्यैकत्वे लक्षणा प्रयोगः। इयं वेति। कर्त्तृकर्मणोः कृतीति विमत पाठानुशासनवैयर्थ्यमिति पाठविभक्तौ न लक्षणा स्याद ९५

शासित विभक्त्यर्थेतिरिक्तेनलक्षणेत्येव तदर्थे इति भावः तस्य वर्णामिसादौ विभक्तौ लक्षणा ये यप्युक्तावपिन घटः पटइ
त्यत्र प्रथमायाः कथं न लक्षणा तथोक्तमासत्वाभावादिति भावः। प्रत्ययोपि न लक्षणामाने यादृतं घटस्य द्वितीयप्रथमायामपि
आनुशासनिकीं लक्षणां संभवति तत्त्वामेतत्पर्यः। अनुशासनमेवाहृतादित्वादौ रितिः। निपतेति। निपतः प्रतियो
गितावच्छेदकेनान्वियतः। प्रयोगोपि पीतेकोविश्वयाः नञ्यादिकृत्याः प्रतियोगिता नञ्यादिकृत्याः प्रतियोगितावच्छे
पदार्थानितरेतदर्थोपायांके विवक्षया इति यावत् नरतिं हि न कदापि प्रयोगः किं तु न घटः न पटः इत्यादिकं
प्रयोग। तथा चतादर्थ्ये प्रतियोगितावच्छेदकताधानि तत्र अभेदेन विभक्त्यर्थद्वारा तत्र च घटपदस्य घटप्रतियोगि
केल लक्षणाया अभेदेन प्रथमायाः प्रतियोगितेल लक्षणायां विभक्त्यर्थद्वारान्वयः। घटपदे लक्षणायां प्रथमा

त॰म॰ शा॰ यः शब्दसाधुत्वमात्रकल्पनायेऽन्वया प्रथमायास्वव्यतियोगित्वेनत्वाणां वेतेष्व न्नापि प्रतियोगित्वेनत्वाणां च्चानुशासनी
९६ कीतिभावः। यच्चापि प्रतियोगित्वस्यार्थे प्रथमेति नन्वाकाणां नप्रतिपादितं तथापि तादृशानुशासनतात्पर्यं तत्त्वेत्वस
नुशासितत्वमितिचेयांशंकतेनथापीति। वस्तुतो नपदैः परस्मैन्न पदानां नामार्थस्य पदेकदेशमन्वयः। नामा
र्थयोरभेदातिरिक्तसंबंधेनान्वयबोधस्यानंगीकृतत्वात्। शंकते नन्विति। तथा च न नामार्थयोरन्वयः। किंतु विभक्त्यर्थेना
मार्थयोरितिभावः। नन्तरातिनपदैः परस्पतेनावयवार्थस्य। शंकते नन्वपदार्थेति। नञर्थस्याभाववत्त्वः पदैः मे देने वान्वय
इति नेनतत्सुत्वान्निविरोध इतिभावः। घटवत्वेति। नञोऽभाववत्त्वे नलक्षणाप्याघटस्य प्रतियोगितासंबंधेनाभावेऽन्वयो वा यः राम॰
स्तवन्न संभवतीति भावः। तदेवाह नत्वेति। अभावस्येत्यर्थः। यदार्थैकदेशेतीति। नञोऽभाववदर्थकजपा। अभावस्यैकदेशत्वादित ९६

र्थः। गौर्निःस्वा यत्र स्पष्टरीत्या दोषविशेषणतोऽहि विधिनिषेधौ विशेषणमात्रसंक्रामतः सतिविशेष्ये वा चेदितिन्यायेन
त्वाभ्युपगमे इति वृत्तिनिमस्यागोत्वेनन्यायस्याप दार्थः। पदार्थेनान्वेतिनत्वपदार्थैकदेशेनेति नियमस्यावश्यकतया नञ
र्थाभाववदेकदेशेऽभावे घटस्य प्रतियोगितासान्वयसंभव इतिभावः। तथापीति। शंको याति स्माच्चेन्नेमवामिति। समव
यिकं ति। नामार्थयोरिति अत्र सानञोऽभाववत्तिलक्षणा वञ्चाभाववत्त्वासमेदनेव पदैः न पर इति ननामार्थयोरिति अत्र
त्नितिविरोधन्यदार्थः पदार्थेनान्वेतिनत्वपदार्थैकदेशेनेतिनियमस्य संबंधिनः पदार्थातिरिक्तस्य न ऐवासुपगमात तन्त्र
र्थाभाववदेकदेशे अभावे घटस्यान्वयेवाधकाभाव इतिभावः। ननु अन्तःसंकोचे प्रमाणाभाव इत्यत आह यथेति। जन
कान इति। जनकस्य संतोऽहि पितृत्वं तत्र नैकदेशे जनके पितृत्वे पावैचमानिरूपितत्वसंबंधेनान्वय इत्यर्थः। तथा च स्मृतिसंको

न॰अ॰ग्र॰ वत्त्राभावस्यकारतिभावः। ननु वैत्रस्यायितेत्यादौ जनकत्वं न्यकृपायितत्वैकदेशे जनकत्वे वैत्रस्यनान्वयः। किंतु स्वनिरूपितज
९७ नकत्वसंबंधेन पयितृपदार्थएवेति न यदार्थः पदार्थेनान्वेतीति व्युत्पत्तिसंकोचः। एवं च प्रकृतेपि घटो नेत्यादौ घटप
दस्य घटप्रतियोगिके लक्षणा या घटप्रतियोगिकस्य स्वाभिन्नाभावाश्रयतासंबंधेन प्रथमायाः प्रतियोगित्वे लक्षणा
यां तु घटस्य स्वप्रतियोगिकाभावाश्रयतासंबंधेन यदेऽन्वयेवाधकाभाव इति मंतदर्शयति। आपेति ति। समुदाय स्व
। अभाववत्त्वे वा एवकारोऽभावस्य पदार्थैकदेशत्वादासंगइत्यपदार्थेति। घटपदार्थो घनयः प्रथमासंबंधेनास्माभि
न्नाभावाश्रयत्वसंबंधेन स्वप्रतियोगिकाभावाश्रयत्वसंबंधेन वेत्यर्थः। नन्वनाभार्थे पो रीतिसुत्पत्तिसंकोच इति वाच्यं नाम्ना राम॰
र्थयोरभेदान्वयेतसंबंधेन विभक्त्यर्थाघटितसंबंधेन नञनान घटस्य वेत्युत्पत्तेरिति भावः। एवं चैत्रस्यायितेत्यादौ वैत्रस्यान्वये ९७

त्पितननकत्वसंबंधेनायितपदार्थे वान्वयइतिबोध्यं आह इति सप्रसंगोऽर्थात् ननु घटो नेत्यत्र घटीयाभावत्वादिरूपेणान्वयेऽसा
भावसाकांक्षाया अनिर्वाहात् अनन्वयइति। नञ अभाववतिलक्षणायां गौरवं पदार्थत्वात् समानाधिकरणानुपपत्तेः संकोचः। ननु अर्थाभावस्याश्रयतासंबंधेन वदेऽन्वयेनामार्थयोरित्यस्य संकोचवदित्युच्यते नेत्याभिमतिः अभाववतिलक्षणा घटपदस्य घट
प्रतियोगिकेननञ्श्चाभाववतिलक्षणायां लक्षणाद्वयप्रसंग इत्याशयमत आह यत्नेवेतिव्युत्पत्तिसंकोचस्याविशिष्टत्वेपीति
शेषः। नञत्वमेवानञ्पदस्येतिशेषः। अभावानञोभाववतिलक्षणायां कल्पने। अवदइति विशेषणविशेष्यभावकल्प
नयोः समानविभक्तिकत्वस्य विरुद्धविभक्तिरहितसमस्ताभेदान्वयबोधे हेतुत्वेनमतेऽभावस्यैवाश्रयतया अन्वये
ऽभेदेनान्वयबोधाभावेन प्रतियोगिप्रत्यये वा चन्द्रः। पदयोः समानविभक्तिकत्वं न यपत्त्वं स्यादित्यर्थः। नियतातानि

त॰प्र॰श॰ पातादीर्घः। आदिनाऽव्ययपृतत्यरहः। अन्यै वेति। अव्ययानि पैताति रिक्तनामार्थयोर्भेदान्वयबोधाभाव इत्यर्थः। नामार्थे
९८ प्रकारे कथमन्वबोधेऽव्ययानिपातस्यापरस्यान्नमञ्जोपस्थिते है तु नादिसर्थः। नञ्स्थले नञ्प्रत्यय जन्मोपस्थितेस्तत्वे
पि निपातजन्मोपस्थितेः सत्वेन व्याभिचारा भाव इति भाव इत्यापि कृ यितेति तत्तु अन्यतमत्वानुवेशादिसं। नन्वव्ययातिरिक्तत्व
निवेशो गौरवमत आह अन्यतरस्येति। अव्ययातिरिक्तत्वनिवेशादरे वृत्यर्थः। भेदेनेति इत्यार्थस्य हृदन्ये चंद्रस्य प्रतियोगी तया
नयपरत्वर्थः। अत एवेति। चंद्रत्वप्रनामार्थस्यस्यादृश्यरूपेवार्थः भेदातिरिक्तप्रतियोगितासंबंधेनान्वयो पपादनाय प्र
त्यन्ति संकोचस्याव श्यकत्वादेव घटेति। घटत स्माच योः प्रति योग्यत्वयोगित्वावस्थसंसर्गमयोग्यत्वं वभानोच्छुद्दरााणका राम॰
त्त नाम्न्यप्राप्त मेति भावः। मानामावात्। नामार्थयोरित्यादिनियमेऽव्ययनिपातातिरिक्तस्थल इति सको वैभानाभा ९८

वादित्यर्थः। ननन्वेवं चंद्र इव मुखमित्यादौ चंद्र इवार्थयोः कथमन्वयबोध इत्यत आह चंद्र इवेति। तत्र इशोति। चंद्रसदृशोमर्थः
ननन्वेवामे व्यपदमनर्थकं मत आह रवपदे वेति। तात्पर्यग्राहकेत्यर्थे चंद्र इति यदा नृसादृश्यबोध इति चंद्रपदस्य चंद्रस
दृशलक्षणा या इव पदस्य समभिव्याहृतत्वस्मिन्नर्थः। ननु चंद्रनं तत्लक्षणाकल्पनमपेक्षा इवपदस्य निपातत्वेनोपमानेनार्थे
पेश शक्तिरेवास्तामत आह अत एवेति वेदपदस्य चंद्रसदृशलक्षकत्वादेवाव्ययार्थलक्षणाऽवोन्यनोत इतरपदे तेः चं
द्रामेवेति द्वितीयानुपपत्तेः। चंद्रपदस्य चंद्रसदृशलक्षणायां तस्याभेदेनान्वयात् अभेदान्वयेन विशेषणविशेष्यवाचक
पदयोः समानविभक्तिकत्वापात्तत्वात्तयाचं द्रमिति विशेषणवाचकपदोत्तरं द्वितीया आवश्यकीति वन्मतेत्यर्थवार्थः सा
दृश्यस्यैवान्वयतयामुखवेनान्वयेनामेदाभानयामावात् द्वितीयाऽनुपपत्तेर्वा चंद्र इवमुखं पश्यामीत्यत्रापिता दृशीबोधा

न·श्र·श· पत्तेरिति भावः॥ नन्वेवं घटपदसत्त्वं स्यातिप्रसंगिकमर्थः। अस्मा दृश्यघटाकाशत्व द्वारे साहश्यान्वयेन लक्षणा तस्या भेदेन मुखे

९९ ऽन्य पदार्थ इति रीतावन्त्याभिधस्थसमानविभक्तिकतया पपत्तिः संभवत्येव नघटपद दत्तस्रेव· अन्यथा तत्रापि घटपद

सघटाभाववति नद्भूणा नञ्पदं तात्पर्यग्राहकमित्यपि प्रमत्तो तीति चेन्न। मतलेन घटपदस्य नामार्थ विशेष्य कतोपु

ससशक्तान्वयाजननात् अभावशक्तस्य नञो ऽभाववति लक्षणाविताकेवल नवेदत्वे तत्प्रयोगात् शक्यार्थ वयदान्वादृ

श्यविशेष्यकतोधाभावादेवादेः साहश्यप्रशक्ते रेवाकलनात्तेषां निरर्थकत्वमेवेत्याशयात् तदवादीनां साहश्यप्रशक्त्याभ्यु

पगमेपि नञ्सत्तानि संकोचर इत्याह अस्तुवेति। घटस्मर्थीं प्रतियोगित्वरूपे। विभक्त्यर्थे घटपदोत्तरप्रथमाविभक्तौ उक्तयत्र राम·

नत्तरघटविभक्तौ त्वसंबन्धेनतत्पावननामार्थप्रतियोगितिसंसर्गेण संकोचर इति भावः। ननु तत्र विभक्तौ न लक्षणा सत्त्व आह। अ ९९

त्र शापमनेति। निपातस्य योगाद्धि कौचिद्द्यपारस्तत्तशासनवृत्तादेरर्थः। अत्र तु शक्तिनिर्बत्त्वपितिरिक्तस्य नेष्टा विभक्तौ

लक्षणा नास्तीति भावः। नतत्र्यंति। घटो नास्तीत्यत्र घटपदोत्तरप्रथमाविभक्तेरपि प्रतियोगित्वे लक्षणासत्त्वेऽपि। मतलेन घ

टपदसत्त्वेन वेकल्पं वेदत्वेतिन प्रयोगाः। एवं दृष्टसमत्वमित्यत्र तुल्यप्रविभक्तिकसत्वानेऽपि बोधाद्घटपदस्य संदेहश

लसंकलनमप्यावितमिति तत्तन्नापि इत्यादेनाशक्यास्या सादृश्यविधामुष्णं निरर्थकत्वमेवेत्यस्तानानेतु नेवमनेन नरभवितः

पृथिव्यां गन्धानन्तरं जलेरसस्तत्र पार्थिवी वह्निर्गन्धोपयोगाभावो जलवह्नि रित्यन्वयवोधसत्वीकारे समानविशेष्यकत्वानुपपत्तेः

पार्थिवीवह्निर्गन्धः जलेऽप्यन्नभावोपायों घटत्वन्नयवोधस्वीकारः आवश्यकत्वमिश्यापि सामन्तमाह अपीतिति

नन्वपार्थिवाग्नौ नजलेरसादौ समानाविशेष्यकत्वाद् तेन तथात्वपस्त्रीकारोपि मतेत्वेखेदो नास्तीत्यत आह

बेद्य भावरसन्वयवाधवाधकाभावस्यतत्र आह घटनानास्तीति स्वकारादिति भावेनान्वयित्वे वर्ततयान्वयेन घ

त·प्र·भा· दोनास्तीत्यत्र तत्प्रत्ययमात्रोक्तित्वाश्रयत्वस्य नयुक्तीकारे भावानाविशेष्ये घटाभावेद्वितारे संबंधेत्तया घटैनस्तत्त्वतिनस्यात्
१०० तत्तैककालसत्ते नैकत्ववोधेवा घकाभावात् घटोनास्तीतिवोधः स्यात् भावनाविशेष्यहन्त्रिसंस्थासाधुकत्वादप्यात स्यत्तत्वर्थः
तर्हि कीदृशो न्वयवोधस्तत्राह किंत्विति। अत्र तन्वे घटोनास्तीत्यत्र समस्यानिरूपितत्वार्थेकतया अस्यातोविध
मानार्थकतया आख्यातस्याश्रयत्वार्थकतया न तत्त्वनिरूपितत्वविधमानार्थापो घटाभावस्य नयत्वार्थवत्तीकालेमा
चनानार्थेनिसंख्यान्वयनियमात्तमेवन्मतेत्तविधमानताश्रयत्वरूपाख्यातार्थे भावनाया अभाव एवान्वयेनाभावस्यैक
तात् घटोनास्तीति स्यात् तामनन्तरेनस्मप्रमात्त्वापेयत्वमर्थः तथा च अत्र वर्तमानो यो घटः आस्तित्वाश्रयत्वात्तिवोधोदये
नभावनाया घटस्ववान्वितत्तया घटद्रूपस्यकत्ववोधासंभवात् घटोनास्तीत्यस्यानापत्तिरिति भावः कोतिरिति। अत्र तन्वेत्यस्मा राम·
वच्छतियोगीघटः आस्तित्वाश्रयः इत्यन्वयवोधस्वीकारे किं निरूपिताख्यातावाश्रयो घटस्तस्याकांक्षापाद्यानेवच्छिन्ने नैघटेमा १००

वनानन्वय इतिभाव न कथं तर्हीति। अत्र त्वानिरूपितास्तिताश्रयो घटभाव इत्यनन्वयवोधेत्तोकारे हीत्यर्थः इत्यादी
तिभावनान्वयेप्रमावर्तिन्त्वाभावात घटोनस्तीति न स्यात् तस्या घटोनास्तीत्यर्थः। भावनेति। भावनान्वयमात्रस्त्वन्य
तियोगिनि संख्यान्वयइत्यर्थः। तथा च भावनान्वयेस्मे वसंख्यान्वयइति नञ्समभिव्याहारे नियमः नञ्समभिव्या
हारस्यन्नेत्तभावनान्वयभावप्रतियोगिनि संख्यान्वयइति समन्यतरकल्पनेनैव घटोनस्तीत्यत्र घटएवाहृता
न्वयात्तनघटोनस्तीत्यस्यानुपपत्तेः न वा घटौनास्तीत्यस्यापत्तिरिति भावः कथमितीति। अत्रमत्र भावनान्वयेस्मे
वसंख्यान्वयस्य दृष्टत्वात्तत्कथमत्र भावनान्वयमावप्रतियोगिनि संख्यान्वय इत्यर्थः। तत्पैवाति। च भावप्रतियो
गिन्येव संख्यान्वयप्रतीतेरित्यर्थः। तथा च नञ्समभिव्याहृतार्थ्यातार्थसंख्या प्रकारकवोधे नञर्थाभावप्रतियोगि

त॰प॰श॰
१०१

पास्थितिते न हेतुतं कोन्यथा तदतिभावः ॥ न च तत्र नियाहारे पादिशेष्येपादिशेषणांप्रतीयते न जातादिशेष्येतदिप्र
षणाभावः प्रसाध्यते अन्यथा वचनेकानियमानुपपत्तेः इत्थं च मेतत्र द्वित्वाभाववान् घट इ सेवान्यपरातोनि
यमवादिनांमतमाह यत्रेति इह भूतले घटौ नास्तीना दौ न तास्त्वातात्पर्यमानिषेधेः न यो नह घटव इत्यतात्र्या
ह नयवतीतिपाकास्तु तल नमनावेवाः स्वैन इति वृढू तत्वाप्रिवेताभाववानेको घट इत्यन्नयबोध्ये वाचकाभावइत्य
र्थः। नानइति घटस्य विशेष्यत्वादित्यर्थः। द्विवचनेति घटौ न स्त इति द्विवचनानुपपत्तिरित्यर्थः। इदमुपलक्ष
णं घटौ नास्तीत्येकवचनानुपपत्तिरपि नेत्यपि द्रष्टव्यं अत्र मते साविशेष्यत्वे घटौ न स्त इति द्विवचनादिकं न स्यात् विशेष राम॰
णपदस्य विशेष्यपदसमानवचनत्वनियमात् यत्र तन्मात्रस्यैकत्वात् घटौ नास्तीत्येकवचनमेव स्यात् घटस्यावि १०१

शेष्यत्वे न तस्य द्वित्व वृत्तत्वे पोः सत्वात् ॥ किंचापदस्यापि द्विवचनादिकं साधितिभावः घटौ नास्ती सत्र घटा
वितिद्विवचनेन द्वित्वावरुद्धमक नान्वयासंभवाद्योग्यत्वा घटौ न स्त इत्यत्र च घटद्वयेऽन्वयसंभवाद्योग्यतामि
तिनात इत्यस्य नानार्थं इत्यापि कांचित् ॥ नव्यमते तत्र घटौ नास्तीत्यत्र मतभ्रमानिरूपितत्वा यकत यात्र्या
तोर्थे घमेनार्थं कतया आख्याततस्याश्रयत्वार्थं कृतत्वामत्त तल निरूपित विद्यमानतावृत्त्यत्वाभाववान् घट
सेवबोधकत्वत्र आख्याताथी श्रयत्वस्याभावस्य विशेष्यो न तु घट इतिभावः नाविशेष्यगतसंख्याबोधकत्वाभा
वात् पद्विवचनानुपपत्तिरिति चेन्न ॥ सा तत्पुरं युगमा यारमाभावनाविशेष्यस्यान्य यत्वास्य रतामूकते पर
पर याभाव नाविशेष्य तत्र घटस्तत्वादितिचेत् परं परयाविशेष्यतामापि विशेष्यसमानवचनत्वमवश्यं नैवो

त.च.ग. नपर्वतीयसाध्येहेत्वादिति वोध्यं। नवतथापि वह्नित्ववत् घटत्वावच्छेदेन भूतलनिरूपितविषमान्त्वाम्वयतना
१०२ मावस्यान्वयैमकघटवृत्तिभूतले घटो नास्तीति न स्यात् घटे वह्निद्वित्वसामानाधिकरण्येन नञर्थान्वये च घट
द्वयवत्यपि घटो नास्तीति स्यात्। व्यधिकरणतारीयघटे मत्वनास्तित्वाभावादिति वाच्यं घटद्वित्वद्धितत्वावच्छे
देन नञर्थसामानाधिकरण्यपान्नपातत्वाधिकरणतारीयद्वित्वे नञर्थसामानाधिकरण्यपर्याप्तत्वद्वित्वे घट
द्वित्वद्वित्वे भूतलनास्तित्वाभावसामानाधिकरण्यपाभावान्न घटद्वयवति घटो नास्तीत्यस्यापत्तिरिति ध्येयं। नन्वे
वमिति। सर्वत्रैवात्र योगिद्वित्वाभावसप्रतियोगिपन्नयत्नोकारेदत्स पं: जातौ नसत्त्वेऽसत्त्वजातिद्वित्वाभाव राम.
वनीसत्त्वेऽपि तत्त्ववसंबंधसामान्याभावावच्छिन्नजातिद्वित्वाभावो वा समवायसंबंधावच्छिन्नजातिद्वित्वाभावो १०२

वाबोध्यते तन्त्रापेक्ष्याह जातिद्वित्वाभाववत्सेति। र कार्यसमवायेन सत्ताया जातौ सत्त्वेन तदभाववोधनासंभवादि
सर्पः। नन्वेकैककालीनतादृवदेकार्थसमवायस्यापि हस्तनियामकत्वपातेन संबंधेन सत्तायाः सत्वेऽपि संबंधसा
मान्यावच्छिन्नद्वित्वाभावोक्तेवजन्नमात्रस्य कालोपाधितयाम त्वेमात्रस्यादिरूपाधितया कालिकदैशिक
विशेषणतेपाद्ज्ञानासंभवितया तन्नदादाया यि द्वातिविरहादितिवाच्यं। जातिःसत्तीतिप्रतीतेस्तस्यापि वृत्ति
नियामकत्वात्। द्वितीये त्वाह जातिसमवेतत्वस्यैवेति। प्रतियोगिपर्याप्तिव्यानसमवायसंबंधावच्छिन्नजातिद्वित्व
त्वाभावेऽभ्यसेत द्वशस्तत द्वितिभावेःस्यागतिरिति। जातौ नसत्त्वेऽसत्त्वजातिद्वित्वसत्त्वाभाववत्त्वस्य उपपन्नत्वाद्वापिजाति नै
सत्ताद्वित्विरिमत्वसंबंधसामान्यावच्छिन्नसत्ताद्वित्वाभावस्यजातावसंभवानासमवायसंबंधावच्छिन्नसत्ताद्व

त॰प्र॰ न्नित्यसमवायासंभवान्निषेधासंभवात्तुल्यत्वं तत्रापीत्यर्थः स्वयोगपुमेवेति। नित्यद्वित्वान न्यूपमयार्थकमितिभावः। इदं चाकं
१०२ जातिर्नसत्ता हन्तिरीतिवाक्यं। यथा कथंचित्प्रयोगप्रसक्तौ प्रवृत्तौ च्च योगपत्तमस्याप्यनन्तराह चन्निपरंवनिभासाद्वादिति
जातिर्न सत्ता हन्तिरित्यत्र न्नलहरापासत्ता निरूपितसत्ता त्वं वधावाछिन्नहन्नि नाभावः प्रतीयते सत्ता निरूपितसा
त्तात्वं वावच्छेदिकं न्नवृत्तित्व स्वरूपसंबंधमादाय प्रमेयत्वादौ प्रसिद्धमिति नोक्तदोष इतिभावः। तुल्यमिति। जाती
नसत्ता इत्यपेक्षा समयोगपमे वायोपत्ते ग्राम्याति रनिरूपितसत्तात्वं वछाव्छिन्नवृत्तिताभावः प्रतीयते इतिभावः। के
चित्तु सत्तायद्व्यत्ता समवायसंसर्गप्रतियोगितानिरूपितानुयोगिता तथा च जातित्वव्यापकसत्ताभावव्यापकसत्तासमवाय इति बोध राम॰
इत्याहुः। सममवेतीति पदाध्याहार सा तथा बोधव्यसमे। शंकते नमपापीतीति निषेधः। अतन्नातित्वनिषेधः कथमिति। ना १०२

मार्थयोरभेदेनेत्यत्र न्नैपीतिभावः। नियामकेति। नियामातिरिक्तस्य न रवनामार्थयोरितियुक्तत्तिरितिभावः। न नामा
र्थमात्रस्यान नामार्थता मास्तस्मार्थीत पंतौ सनेनास्तसमः प्रवितः। अस्तत्वयुक्तान्निसको वेणारवा। एवं जातौ सत्तेत्यनजा
तिहेतिः सत्ताभावरस्मतावर्त्तेवापयन्नौ लक्षणादेकल्यनेपि नाह जातिर्नसत्ता इत्यत्र लक्षणा कल्पनाद
न्यत्रापि तत्पैसत्वप्रमाणाभावात्। भावनानन्त्वभावप्रतियोगि हन्निसंख्याबोधकत्वे नवचनेकानियमस्याप्युपपत्ति
रिति नकिंचिदेतत्। किंनियामकमिति। नत्रोः भावमात्र शक्तत्वेन घटोनास्तीत्यादौ सत्ताभावः। अन्तत्वे न घट इ
त्यत्र वान्योन्याभावः प्रतीयते तस्य धर्मिग्राहकमानतुल्यत्वादितिभावः। शंकते। व्याचिकरणेति। नञ् जन्यतात्मभाव
निषेधकत्वात् तावच्छिन्न प्रतित्वानुयोगी वा त्वकयरसमानेव्याहृतप्रमीयते तानत्वेनान्यो न्याभावविषयक

त॰प्र॰ शाब्दबोधे अत्र योगितावच्छेदकयदसमानविभक्तिकप्रतियोगितावच्छेदकस्य दन्नमो यावृत्ततले नवकारागात्तान्नपदोत्क्रान्तो
१०५ धापत्तेः। सामग्र्यादिनन्नागत्तादित्यर्थः। नयवतीति। पाकात्तुक्तन्यस्य समाववोधोन्नरसत्वानुयोगितावच्छेदकपद
समभिव्याहृतसमप्रमीयत्वात् नसामावेन नतस्याः सामयोत्तामित्यर्थः। ननु वैयाकरणमते आख्यातस्य कर्तरि
शक्ततया याकर्तृभिन्नश्चैत्र इत्येवबोधान्नेदमतेताभावबोधोदाहरणं पचत इत्यत आह चैत्रस्येति। चैत्रस्य
त्वाभाववद्धनामित्यर्थः। षष्ठ्याः स्वत्वमर्थो न तु सागमितोह तानेयामकसंबन्धसामान्यप्रतियोगितानवच्छेदकत्ते
नानिरूपकत्वासंबंधावच्छिन्नप्रतियोगितावत्त्वाभिन्नाभावबोधासंभवात् आश्रयतासंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगि राम॰
ताकस्वामित्वाभावबोधसंभवात् कार्ये चैत्रीयपिधनेनेदं चैत्रस्येति समन्वयतात्स्वामित्वस्य चैत्रवृत्तित्वेन घनेआस्थ्य १०५

तासंबंधेनासत्त्वात्तयद्वित्तादात्म्यसत्त्वेऽसाने पामकसंबंधातरस्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वसंकारेस्वामित्व
मेवषष्ठ्यर्थत्तदापि हि निरामन्नादिभेदेगास्तत्वमप्यर्थोऽवसेयः। अत्र न्योन्याभाववोधे समानविभक्तिकत्वस्यानिया
मकत्वेप्यमिवारमाहध्वनुत्पद्धरतीति। क्रियाविशेषणस्य नेकर्मत्वविभक्तेः नपुंसकलिंगत्वं विशेषणविभक्तिश्च
साधुत्वार्था। तथा चन्द्र श्चमित्रयाकाकरूप लघतीति मन्नपवाधेऽन्योन्याभावविषयको विशेषणविशेष्यवाचकय
र्योः समानविभक्तिकत्वाभावेन व्यभिचार इत्यर्थः। नञ्विनेर्भोकोनञ्समभिव्याहारस्यत्वेन तत्रेति। यथा भूतलं
घटवत्स्येति। मेदान्वयबोधे समानविभक्तिकपदत्वेन कारणतायाम् भूतलघटयोर्भेदान्वयबोधे आकांक्षा अतो
नञ्समभिव्याहारे भूतलं न घट इत्यत्र भूतले घटान्योन्याभावबोधः। अन्यचेति। नञः समभिव्याहारे प्रतियो

त.प्र.श. ग्यत्वयोगिपदयोरभेदान्वये आकांक्षा सम्भवस्थले तत्समर्थः । अस्येति । अलंतां भावेऽपि वक्तव्यामित्यर्थः । पूर्णा पचतीत्यु
१५ क्तिपाकाद्युत्पन्नकृति वैत्रयोर्नीमेनाकांक्षाविरहेता मन्नपत येवेतिन पचतीत्यत्र नामोऽन्याभाव बोधः । कील तंतामाव
स्येति । तथैत्व प्रतियोग्यपदयोगिनोरभेदान्वयबोधे पादस्य समभिव्याहार ज्ञानं कारणं तयोरन्योन्याभावबोधेतादृश
समभिव्याहार ज्ञानाभ्यस्तमतंताभावबोधेऽभेदान्वये च आकांक्षा समस्मातियोग्यनुयोगिवाचकपदसमभिव्याहृतनञ्
ञ्पदज्ञानं कारणमित्यर्थः । तदेवोपपादयति । आकांक्षेति । नञ्समस्ते नञ्समभिव्याहारे प्रतियोगितावि
शेषणविशेष्यवाचकपदयोः समानविभक्तिकत्वस्य विरुद्धविभक्तिराहित्यस्य वाऽभेदान्वये च आकांक्षितत्वादिति । राम.
भावः । तत्तेन घटः पटइत्यत्र नाभेदइति मतत्वेऽपि घटः पटइत्यत्र मतत्वेऽपि घटः पटइत्येवान्वयबोधात्तथाभावसमभिव्याहारस्य तत्रासत्त्वादित्यर्थः १५

तयोरभेदान्वयबोधकत्वमिति तत्र संसर्गाभावप्रत्ययएवेतिभावः । अत्र नामोऽन्याभावबोधेविशेषणविशेष्यवाच
कपदयोः समानविभक्तिकत्वस्य तत्त्वे दृष्टिनस्तु दर्शिमन्नञ्प्रविभाजनेनत्वे नञ्द्वान्वबोधोपपादनेऽपि वै
त्रो न पचतीत्यादावाख्यातस्य कर्तृरि लक्षणायां वैत्रेयाककर्तृभेदानयात नञो वा पचतीत्यादौ पाके व्येको नमस्य
दुपपत्तिप्रादर्शनवत्तत्र समानविभक्तिकत्वाभावात्तथाविवारः । विरुद्धविभक्तिराहित्यस्य तत्त्वे च प्रतियोगिपदा
न्तरविभक्तिविरुद्धविभक्तिशून्यानुयोगिपदसमभिव्याहृतनञ्पदत्वेनानुयोगिपदोत्तरविभक्तेरप्रसिद्धेः
नञो वस्तुवतीत्यादाववनुयोगिक्रियापदोत्तरस्य विभक्तेरप्रसिद्ध्या तत्र पानान्याख्यातरूपेणाहेतुत्वे चानयोरन्यत
रस्य हेतुत्वे वाननुगमः । किं तु विशिष्यानुयोगिप्रतियोग्युपस्थापकनाम पदयोः समभिव्याहाररूपसमानविभक्ति

व·प्रश कत्वं तत्रा घटो न नील इत्यत्र घटपदार्थो नित्यं नीलपदार्थो मेमामान्व वो धेनील पदसमानविभक्तिकघटपदसम
१०६ भिव्याहृतनञ्पदले न वैन्तोनयव तौ न्याद्दोषाभि प्रायाख्यान समाभि व्याहृतनञ्पदले न नत्तोकपवतीमादौ त्रि
याविशेषसमाभिव्याहृतारूढौ तौ यान्त न्यायकादिपदसमभिव्याहृतनञ्पदले नहेठुनेतिवोध्यं।न वपुरुषोत्तमद
त्यत्र न तावत्कर्मधारयः।कर्मधारये विशेषणवाचकपदस्य पूर्वनिपातापत्तेः अन्यवि
शेष्यविशेषणभावे कामचार इति वाच्यं।जातिनिमित्तकेषु गुणनिमित्तकविशेषणामेवेति नियमात्।अत एव सून
नीलमिति न प्रयोगः।नापि षष्ठीसमासः।नानिर्द्धारणे इत्यनेन निर्द्धारणे षष्ठीसमासनिषेधादित्यत आह तदा राम·
यत्राप्युत्तमपुरुषोत्तमइत्यादौ निर्द्धारणं पञ्चम्यादिस्तेनेन परागने यातस्मात्पुरुषोत्तमशान्तनाम्निरूढत्वात्लोकेष्वाय स्येवा १०६

पगमात्त्वाद्यत पापि विशेषणत्वाविशेष्येणावद्दुत्वमिति तत्त्वे उभयोपादानव्यत्नादिशेषणाविशेष्यतावच्छेदकपोः य
रस्पर व्यभिचारित्व एवकर्मधारय इति प्रांसा।एवंचाद्दुःखबाहुदे नत्समस्याद्दिसाधारणैन सुकषायवर्वकोन मत
रूपत्वासंभवेनसार्वनामादिमत्वरूपान्तमत स्थबपुरुषत्वं नस्या भिन्ना रिक्ला मावात्कथंकर्मधारय इति चेन्न।।उद्देश्यता
वच्छेदकावच्छेदकताव च्छेदकयो रन्यतरव्यभिचारित्वएवकर्मधारय इति।अतएव शिशपायाः वृक्षसमानं अगच्छेतो
एतेनोद्देश्यतावच्छेदकोविधेयाभिन्नवृत्तित्व मेवंते चत्यमितिसत्त्व दायमतम पास्तम् यवान्हेमा निमादावगतेः
नवतत्त्वाद्गुणानामवव्यामत्ता दावगतिरितिवाच्यं।तत्त्वानायसमाने दार्थकषष्ठीसमासोपगमात्।अत्र न्यायाम
तन्मतेप्यगतेः।अन्य घवावाष्ठीसमासएवायान वननिर्द्धारणे इत्यनेन निषेधः सपुदायापेक्षया जातिगुणक्रियादि
भिरेकदेशस्य पृथक्करणं हि निर्द्धारणं।निर्द्धार्यं नाविशिष्टसामान्यधर्मावच्छिन्नापेक्षया जातिगुणक्रियाभिर्व

छेदेनयात्रैवविद्यमानोभेदबोधनमितिप्राहुः॥ नचात्र तन्त्रं भवतिव्रीहिस्थले विशिष्टोपस्थापकपदाभावा
त्स्वरूपेणैवमयदस्य यागादेः तपातत्वमेवपितृमासवासोदत्तमस्तरजुपास्थितेः यथा नराणां क्षत्रियः शूरत
मइति नतु नराः क्षत्रियः शूरइति। अपवाने निर्धारणरूपार्थे षष्ठीसमासनिषेधेपिपाहोः शौरइतिवदमेदोषे
षष्ठीसमासे वाधकाभावः। अत्र च निर्धारणषष्ठ्या अभेदो भेदश्चार्थः। निर्धार्यपदार्थविशेषणतया प्रकृतस्य
विशेषणतया च भेदान्वयः। नराभिन्नः क्षत्रियः क्षत्रियाभिन्नराः भिन्नरूपमानभिन्नइसन्वयबोधः शूरतमत्वावच्छेद
न वक्षत्रियानतन्नाम्नतान्वयः। नातः क्षत्रियस्य नरस्य शूरतायांतादृशप्रयोगः यद्वानां क्षत्रियः शूर इतिवि
जातीयापेक्षया निर्धारणापत्तेः भेदार्थ्यर्थः। अभेदसंसर्गकबोधे विरुद्धविभक्तिराहित्यस्यतन्त्रतयासंसर्गमर्यादा
दयातद्भानासंभवात कोनिहतनिर्धारणषष्ठ्या अभेदस्य वार्थः नराभिन्नक्षत्रियसत्तादात्म्येन शूरतमतावच्छेद

नान्वयात्तराहोः शौरइत्यादिनाः विशेषः। शूरतमत्वं च नरनिष्ठशूरतमताविशेषः। तेन देवानामपि शूरत्वानन्तत्वादृशप्र
योगानुपपत्तिरित्याहुः। तन्नाक्षत्रियपसत्त्वविशेष्यकानुभवापलापापत्तेः नराणां समे यः शूरइत्यादिप्रयोगापत्ते
श्च क्षत्रियनराः शूरत्वान् क्षत्रियभिन्ननराः शूरत्वाभाववानितिनानुभतमापेक्षधर्मांतार्थसत्त्वविशेष्यकबोधस्यानु
भवापलापापत्तेरनादेपाक्षत्रियान्यनरात्वमायकभेदस्यातिपाप्तितावच्छेदकत्वविशिष्टतादात्म्यसंबंधेन नराभिन्न
क्षत्रियेशूरतमस्यान्वय इत्यभेदएवानिर्धारणषष्ठ्या अर्थ इत्यपरे। अभेदनिर्धारणषष्ठ्यास्तादात्म्यमवच्छेदशा
र्थः। व्यवच्छेदश्चाहुरूपोऽन्तताभावो भेदाभावषष्ठीसमासनिषेधाद्रूपत्वातिपादकसमस्तवाक्यार्थीभूततन्यदार्थे
नलक्षणाषष्ठ्यर्थव्यवच्छेदेनापिकरणत्वेन नाक्षुणाकार्थः प्रतियोगित्वेन चाविशेष्यपदार्थांभासते क्षत्रियाणां
कार्गीः प्रथुरंदत्तानामादीकर्तापदस्यकर्तोः कर्णामस्वार्थः। क्षत्रियाभिन्नकर्तोः प्रचुरदानकर्तृत्वमानक्षत्रि

त.चि.श. पामिन्नः कार्णानिः प्रवृत्तदानकृतमावचानित्सन्वयः।गवां कृष्णातं यन्नक्षीरेत्यत्र कृष्णापदस्य कृष्णातस्यानार्थः।गवामित्र्या
१०८ कृष्णासंपन्नक्षीरा गवामिन्याह कृष्णा मासं यन्नक्षीरतमेमिन्नेत्सन्वयोपूरस्याङः।प्रकृषेष्ट्न्नमरातिसप्तमीसमासस्वनव
निर्द्धारणोषष्ठीक्षमासस्वततसप्तमीसमासोपिनिषिद्धइतिवाच्यमनरविशेषनिषेधस्येवमन्नप्रयोजनत्वात्सष्ठीसमासेऽन्व
रयदस्मांतोहान्नतंसप्तमीसमासेत्वपर्वयदप्रक्षातिस्वरएवावतिष्ठतइतिसप्तमीसमासोनिर्द्धारणात्रूपेयैरपिमासुरि
त्यपिकेचिदितिहृतंयद्वाविवेतेनानन्वयस्वायनेशब्दप्रयोगाकिमित्यवाचकंप्रपुंजामहेइतिन्यायेनतदंघोषइतिविहा
यगंगायांघोषइतिलक्षणाप्रयोगेबीजाकांक्षायांशैत्यपावनत्वादिप्रतीतिरेवप्रयोजनत्वेनाचक्षीयतेसा
चहरूपन्नहृत्सानोपपादयितुंशक्यतिर्यंजनाख्यातिरिक्ताहत्तिरुपेयेतत्राहव्यंजनाचेति।नहन्त्रंतरामिविशगाम
न्निलक्षणातिरिक्तानहत्तिरित्यर्थः।तथाचेयंयदिशक्तिलक्षणात्मिकातदाशक्तिलक्षणातिरिक्तानामावः १०८

पदस्यशक्तिलक्षणान्निकातदानहत्तिरितिरातिरिक्तहत्तिनामावमतत्वमव्याहतंतेननासेव्यासेद्धियाव्या
तः।कथंतर्हिशैत्यपावनत्वादिप्रतीतिरितत्राहलक्षणायैवेतितदर्थैति।व्यंग्यार्थप्रतीतिसु पयन्नेरित्यर्थः
।प्रमस्याउभिमोरिवसामयोमेदाई दरस्यशंकतेनन्वितिदंदं।लक्षणायैवतदर्थमितिदरूपंमुख्यार्थरति
गंगायांघोषइत्यत्रगंगापदमुख्यार्थप्रवाहेरतान्वयानुपपत्तिःघोषाधिकरणतानुपपत्तिर्लक्षणाबीजमि
त्यर्थः।नन्वकिमेतावतेत्यतआहनचेतिनहीत्यर्थः।वाधोस्त्यनुमितोगतार्थेनपुनर्लक्ष्यस्यचमम्यातिकामेत्यन
गतामपिहीप्रतिनगतासीतिमुख्यार्थान्वयानुपपत्तिरस्येवेतिचत्रधमपदेलक्षणासंभवतीत्येत्यतआहास
चैवेतितिनदेनाहागच्छेति।गच्छमच्छामिवेत्यांतयथानःसंतुतेशिवाः।ममापिजनतचैवमयाघन्नागतोमवानित्य

त·प्र·श·
१०९ त्तत्वगमनेमेमरणंभवितेत्यतस्त्वंमागा इति प्रयुज्यते। तत्र मुख्यार्थान्वयानुपपत्तेर्लक्षणाबीजस्याभावान्न लक्षणा
संभव इति यंजनारवस्त्वंतरमावश्यकमिति भावः। अन्वयानुपपत्तिर्लक्षणाबीजमित्यत्र बीजशब्दार्थं विक
स्पष्टयति। किमिदमिति तज्जनकत्वं लक्षणाजनकत्वं। गंगेति। शंकासेवमोहलक्षणासु गंगायां घोष इ
त्यत्र गंगातीरयोः संयोगस्तत्र च नानुपपत्तिर्नान्वयकारणामित्यर्थः। तज्ज्ञापकत्वं लक्षणाज्ञापकत्वं। नच्छुग्रा इ
नेति। यत्र गंगायां दस्सगंगातीरस्तेन लक्षणा तत्र तत्संबंधविषयकशाब्दात्मकज्ञानस्यानुपपत्तिज्ञानमतीतं के
त्रद्येपि वह्न्यादिनातच्छ्रोत्रियेक्रमस्तेजननीयेतद्वनयेस्तणातत्यतिरेकव्यभिचारेणानकाम्यानतत्सज्ञातो राम·
यकत्वसंभवहतिभावः। नवलक्षणाविषयकशाब्दबोधजनकत्वमेवतत्त्वमितिवाच्यं यत्र गंगापदस्यती १०९

रेजहत्त्वायां लक्षणा तत्र गंगातीरसंबंधस्य शाब्दबोधाविषयत्वेनानन्वयव्यभिचारेणानतथात्वसंभव इति। प
वमप्यर्थीतित्यदर्थः। नापीति तेन तात्पर्यग्राहकत्वाशंका संभवत्वं लक्षणातात्पर्यग्राहकत्वं। तात्पर्यंति प्र
करणादिनापि तद्ग्रहात्। तात्पर्यग्राहादित्यर्थः। न शाब्दमुख्यार्थान्वयानुपपत्तिज्ञानस्य व्यभिचारात्तत्सामा
न्यतत्तात्पर्यग्रहहेतुत्वं स्वं वकाविनश्येद्यत्रापि स्वबन्तेनयष्टीः नतयाप्रवेशांतरे गौवत तात्पर्यग्रहसंभवेन
लक्षणायां बाधकाभाव इति भावः। तत लक्षणाबीजत्वं। यष्टीरिति। यष्टीः प्रवेशयेत्यन्वयादियदस्य पाष्ठिधरेल लक्ष लीतस्य
णानवृत्ते तत्र मुख्यार्थे यष्टीप्रवेशनान्वयानुपपत्तिरिति व्याभिचारादित्यर्थः। न च मुख्यार्थेतरानुपपत्तिर्न लक्षणा
बीजमपि तु तात्पर्यविषयानुपपत्तिरेवेति कथमिवारदशितः कतोतात्पर्येति। अन्यत्रापीति। यष्टीः प्रवेशयेत्यत्रापि
सर्पः। अस्तीति। भोजनप्रयोजनकप्रवेशनमेवात्र तात्पर्यविषयः। तदनुपपत्तिस्तु यष्ट्यर्थे पष्टावसंवेशस पर्यः। स्तवे

न प्र॰ ज्ञेति। गंगायां घोष इत्यादावपीत्यर्थः। अत्र को दोष इत्यत आह मानेह्य प्रीतिमात्रमात्रपोऽपयन्तिम्यां इहापि गाढ
१० गाढशीतादिमंजनाद्यपलेपि। अतीति। अत्र कातगमनाभावस्वतामेयं विषयः। तदन्वयाद्यपयन्त्यागमनेनबोध
कृपरस्यागमनाभावेन लक्षणासंभवोपपत्तौ नातिरिक्तं तत्तरकुन्भे गौरवादितिभावः। लक्षणाप्रयोजनं गंगापद
सतीरे लक्षणाप्रयोजने शैत्यादिमत्पायत्नेश च प्रयोगे कोऽपि सवाचकप्रयुंजामहे इति न्यायाज्जगंगातटे घोष इति
हायत्र तमंगायां घोष इति लक्षणाप्रयोगस्तच्छैत्यपावनत्वादिप्रतीत्यर्थमेवेत्यतो यतो लक्षणायाः प्रयोजन
वत नियमादितिभावः। तत्प्रतीतिः शैत्यपावनत्वादिप्रतीतिः। लक्षणेति। शैत्यपावनत्वादौ लक्षणामात्रे स्वयं।
प्रयोजनाभावात्तत्प्रयोजनसप्रयोजनान्तरामात्रादित्यर्थः। प्रयोजनाभावेपि लक्षणायां को दोष इत्यत आह ग्राम॰
लक्षणायामित्येति। यथा गंगापदस्य तीरे लक्षणायां लक्ष्यप्रतीतिसातिरिक्तं शैत्यपावनत्वादिप्रतीतिः प्रयोजनं तथा १०

शैत्यपावनत्वेन लक्षणायां तत्र प्रयोजनान्तराभावाल्लक्षणायाः निर्वाहे सति मुकुतप्रयोजनप्रतीतिरनुपपत्तिर्व्यंजनायाः इति
तादृशार्थे इतिभावः। शैत्यपावनत्वादौ लक्षणोत्तरं च तस्याः प्रयोजनाभावः शैत्यपावनत्वादिप्रतीतेरेव प्रयोजनत्वा
दितिसमाधत्ते लक्ष्येति। तथापि लक्ष्यप्रतीतिप्रयोजनकत्वेपि प्रयोजनान्तरं। लक्ष्यप्रतीत्यतिरिक्तप्रयोजनान्तरं।
ततः किं। लक्ष्यप्रतीत्यतिरिक्तप्रयोजनाभावे किं मानेत्यत इत्यर्थः। अन्त्र लक्षणाया लक्ष्यप्रतीतिमात्रप्रयोजनकत्वे
नियमभंगरूपानिष्टमित्यत आह लक्षणायाहीति। ननु गौरवेपि अनवस्थानात्तथा कुन्भनीयानलक्षणकार्य
कारणाभावे गौरवादोषमत आह अप्रयोजकत्वाद्वेति। नहि यत्र कुत्रचिद्दर्शनमात्रेण तादृशनियमावधार
णामानामानादितिभावः। न यावल्लक्षणायां प्रयोजनप्रतीतिर्निर्वाहेन दृष्टं तत्र कल्पनामिति भावः। प्रसिद्धतयाल
क्षणायां लयंजनानिरस्यास्तिमिथ्याम लातांनिराक्षेत्तुं शंकतेऽस्मादेतादितिनानार्थेतिसे च वमानयेसादौ। अपि विम्

अथवा

त॰प्र॰श॰ घेतिमदित्यनार्थप्रसयेप्रकरणादिगमनप्रकरणादिनिर्णायकमिति। शक्ततावच्छेदकैकत्वे सति शक्ततावच्छेदकता
११ नानात्वमेव नानार्थत्वं। तत्र सैन्धवमानयेत्यादौ भोजनप्रकरणे शक्तिविशेषान्वयतात्पर्यग्राहकादेरपि प्रतीत्यापत्त्या अभि
धया नानार्थविषयकशाब्दबोधे जननीये प्रकरणादेः सहकारित्वं अवश्यवाच्यमिति भावः। प्रकरणादिरन्येति।
गमनादिप्रकरणान्यथाद्येत्यर्थान्तरमित्यर्थः। तत्र। अर्थान्तरस्य यो अभिधाशक्तिः। सहकारीति। प्रकरणा
रूपसहकार्यभावादित्यर्थः। लक्षणमन्वमित्यत्र युज्यते। अयोगात्। लक्षणाया अयोगात्। सम्बन्धान्वयानुपप
त्त्याहि लक्षणाकल्पनं। प्रकृते तु तस्य सम्भवे न न लक्षणेति भावः। अतः अर्थान्तरमतपात्पर्येन तथात्वे तत्त्वोसंयु
भंजनेत्यप्रवृत्त्यन्तरमावश्यकमिति भावः। नानार्थस्येत्यर्थान्तरप्रतीतेः। प्रकृतेवा। नचप्रकरणाभावेन सहकार्य गम॰
भाव इति वाच्यं। तस्य सहकारित्वासम्भवादिति न हत्यन्तरमिति समाधत्ते प्रकरणादीनामिति। सहकारित्वेति। ११

नार्थविषयकशाब्दतावच्छिन्नं प्रति प्रकरणादीनां कारणता अननुगमेन मामेवादादित्यर्थः। तत्तत्प्रकरणानामनु
अननुगमेपि तात्पर्यग्राहकत्वेनानुगमान्न व्यभिचार इत्याशंकते तात्पर्येति। नान्यथादिति। नानार्थविषयकशाब्दतावच्छि
न्नं प्रति तात्पर्यग्राहकज्ञानत्वेन कारणतायास्तथा लाघवान्न मर्पूग्रहते नैव हेतुतास्तीति न प्रकरणादीनां सहकारि
तेति भावः। नन्वस्तु तात्पर्यग्राहकत्वेकारीत्वापि तत्तद्रूपसहकार्यभावादेव कथं अन्यपायशाब्दप्रतीतिरिस्म तन्त्रा
हसत्वेति। तात्पर्यग्राहकत्वेनेत्यर्थः। उत्पादीति प्रकरणादिरूपेणा यान्तरस्यानेयोगेत्यर्थः। अनेति। नानार्थस्थलेशब्दार्थ
कार्यप्रत्ययानन्तरस्य रूपेश्रयप्रतीतिस्तन्नापि तात्पर्यग्राहकस्यचेतसर्थः। तात्पर्यग्राहकत्वविशेषप्रसापकः। अयं तु प
त्रार्थप्रकरणान्तन्नपमत एव तात्पर्यग्राहकस्वरूपेनदेर्थप्रतीति रेपरार्थं तुनोतात्पर्यग्राहकानेरणात्पर्यग्राहकस्तत्त
प्रार्थप्रतीतिरिति तत्तदन्तरत्वोकारत्वोसिद्धद्वयं लक्षणायेन संगृहीत्वेनाभिमतं तत्त्वदर्थप्रतीतिनिर्वाहे॰ लेशंज

का॰प्र॰टी॰ नयेत्युक्तं। तत्र लक्षणातो भेदं दर्शयति। स्यादेतदिति। पूर्वस्थितिः यदनिष्ठा रयं तद्व्यंजनात्तेनाभिमतात्पदतदेकदेशेति

११२ ।पदे पदैकदेशे वर्णे वा।विद्या।रचनाविशेषे चेति। दर्ये मंगी विशेषआकारे काविदाश्चितेति। आम्नप्रमेयात। लक्षणा

व्यंजनेपोराम्यपमेदान्तरस्य च लक्षणाव्यंजनयोर्भेदरस्यर्थः आग्रहेद्विति। व्यंजनात्तेनाभिमतरचनैः पदैकदेशादा

ततामिंद्वरितर्थः। कैपदपदैकदेशादितोः पंविशेषप्रतिपत्तितरं ततन्त्राहतद्देकेति।पदैकदेशाद्यपोहोसपंभनेदतत्त्व

तियादकाः। नवतत्वर्पंप्रतियादकाः। पूर्नतत्त्वप्रतिपत्तउकूलंव्यंजनाम्येहतिस्तिनत्स्वीकरणोपेतिभावः। लक्षणो

ति। लक्षणाजन्यशाब्दबोधेकारणामित्यर्थः। स्वेति। स्वेनरवितेत्यर्थः। यत्रस्वयं अभ्युपगतात्पर्यणकाव्यं रचितं तेनैव तत्प्रयोजकस्त्वा

न्ययदा पंशाब्दबोधस्तत्रैवं देवतामसादादिनारचितकाव्येतस्यार्थतानामावे ननदर्पंतात्पर्यामाववतात्पर्यप्रहा रामः

संभवादितिभावः। चमत्कारादीति। चमत्कारिबोधविषयत्वादित्यर्थः। तत्रावगतात्पर्यज्ञानस्वरूपसहकारिभावेनलक्षणापोत ११२

दर्पबोधस्योपपादयितुमशक्यत्वात्तथा व्यंजनास्वीकार्येतिभावः। व्यंग्यपद्धति। गंगायां घोष इत्यादौ व्यंजनयाहि शैत्यपावनत्वं

प्रतीयते रतित्वदर्शमेम तेन च पादनतात्पर्यग्रहापेक्षा तर्हि लक्षणायाः अपेक्षा न व्यंजनावत्तानेपमालके शब्दाद्दे कादिमतीति

रे व्यंजनयास्यादिति तत्र तात्पर्यग्रहस्याव्यवस्थापेक्षणोक्तं तदनुसंतरेणोतिभावः। शंकते। वाक्यनेति। सतदस्यानां कोषु

देवसंस्कारविशेषः। प्रतिभावपदेशो यद्वन्शेत्यायु तेनतमेवमतीयते तेनकेशवाद्युकारे[illegible]कामित्यर्थः। नियमरति

शेत्यपावनत्वादेरेवमानानियमः।स्वरवाचनतान्तिशयपरिपाकार्यवा नियामकः। तत्र दर्पविशेषबोधे नियामकः। न

उनात्तु पर्यग्रहस्यलक्ष्यार्थबोधे।स्येयामावत्तेलक्षणायाम्मुख्यार्थानुपपत्तियप्रयोगानुपपत्तिलक्षणात्पर्यग्राह

कते नैवतस्याउपयोगाद्वाद्याह। तत्रतारति। अस्याः।स्वित्र्युत्तीयते अनुमीयते च वचनादमितिसामग्रीतेनाह संभाव्य

तेवेति। उत्कटकोटिकसंशयरूपसंभावनादिविषयोक्तिपतेवेत्यर्थः। नातीति। तथा च मागारस्य पमनाभावप्रतीती

त·प्र·श छेयोबसे तेत्क्रूपतात्पर्यमात्रमनीयुतेमंभा अ तेवा।न तुशान्द्वात्म कृत्वन्नि गौयः पेनच्छ्यंतरंत्री काराणीयामितिभावः।प्र
११३ तण्वेति।शक्तिल क्षणोस्वेत्यर्थः।नहीति।प्रज यपत्नीत्वत्रप्रकृष्टोजयोवु ध्यते न त्वाजेर्धातो जेयो र्थः।प्रकर्षस्थ कस्मा
र्थः।प्रादेरुपसर्गस्यशक्यत्वं नगौकारात्वेजनारव्याहानेः स्त्रीकरणस्येत्यात्वरूढत्वार्थः।तस्मात्प्रादेरुपसर्गस्य द्योतकत्वा
त्प्रंजेकत्वांगीकारादित्यर्थः।अशक्तत्वादिति।उपसर्गाणांकाचिदपिशक्तत्वमाचेनशक्यासंबंधरूपायालक्षणायाअभा
वादित्यर्थः।तथाचप्रकर्षवोधार्थंअंजनास्त्रीकारव्यावश्यक इतिभावः।जयतेः।जिधातोः।जिधातुनेवलक्षणयाप्र
कर्षवोधेप्रशब्दवैयर्थ्यमितत्राहप्रशब्देत्यादितिनात्पर्यंति।प्रकृष्टजयपत्नीम पंथ्याहरूकरत्वर्थः।प्रशब्दस्यप्रमितेयाहृ
रेण वाहृजिधातोः प्रकृष्टजयप्रतीतौ नीच्छयोबारितइतितात्पर्यं ग्रहतत्रप्रथाजपतीतत्रापिप्रकर्षवोधापत्तेरितिभा राम·
वः।नन्वेवमुपसर्गाणांद्योतकत्वस्वीकारव्याघातइत्यतत्राहतत्वमेवेति।तात्पर्यग्राहकत्वमेवेत्यर्थः।तदस्यः।शकजेनेचेति ११३

।जयः।शक्यस्यवजिधातोः शक्यस्य न तथात्वशक्तेवेत्तदर्थेवोधसंभवेवकिमर्थं तदंशे पिलक्षणेतिभावः।प्रकर्षेरतितत्रशक्य
मा वादितिभावः।शक्यजिधातोः शक्यं विशिष्टजयुरतिप्रकृष्टजयरूपार्थः।तथा च जिधातोः जयपत्वंशक्यतावच्छेद
कमितिप्रकृष्टजयत्वस्य कारकत्वोधो विना लक्षणां न संभवतीति तेनरूपेण लक्षणानुवजयत्वस्य शक्यप्रकर्षस्य च
लक्षणायात्रोवेवाद्यकाथावदितिवाच्यं।यथाप्रकृष्टतिद्रव्यविशेषेप्रशक्तेर्लक्षणाम्यामेकस्यवोधासंभवादितिभावः।नत्व
जयपत्वस्य शक्यतात्वे पंतन्न लक्षणाप्रसक्तः प्रावस्वावादमाहतत्राकुर्वतीति।शक्यादिति।शक्यतावच्छेदकविशिष्टे शक्ते
स्वीकारेणाशक्यतावच्छेदकस्यापिशक्यत्वानवतरप्रत्येनरूपेणाज्ञातेलक्षणानवतीत्यर्थः।व्यक्ताविवशक्तेरितिम
तेनशक्यादिसत्वेशक्यतावच्छेदकादेरपीर्थो।न्वेतयः।नन्वमारेरूपसर्गस्यप्रकर्षेशक्तेः।जिधातुनावजयवोधरसमति

त०प्र०शा० तिउपसर्गेण शक्तिवादी शंकते चान्वेति। अन्वयान्वयमत्वादिति। धातोर्लक्षणादिनान्वयत्वादित्यर्थः। अन्ययागं गाय
११४ इत्यादिपतीरेशक्त्यापजेरेतिभावः। नन्वयतिसेरत्वासधातोर्लोपात्कर्थव्यत्ययप्रत्ययः। धातोज्वलम्भतेनलक्षणा
संभवादनापत्त्याउपसर्गे शक्तिरतत्र्याहचेतिसेइति। उभेधातवितिस्फुटतःसन्निति शेषः। धातोरप्रतितंचानेवसप
वोधाभावेइत्यापत्तिमाह। याद्वोवामिति। ननूपसर्गएवशक्तिः धातोरेवतासमर्थ्याहकत्वमित्येवकिंनस्यादित्यत
त्राहसंक्षेपइति। उपसर्गं विनापिजयतीतिधातुप्रयोगात्तत्रशक्तिरावश्यकी। केवलसोपसर्गेसत्वात्प्रयोगान्न्यत्
त्न। एवंधातोरेवशक्तत्वेपन्नपतीत्यादौजयेत्याख्यातार्थमावनानन्वयोनस्यात्समस्यानांप्रकृत्यर्थान्वितत्वार्थबोधकत्वात्
अमत्नेरितिवाधं। नवनिधातोःजयवतप्रकर्षोपिशक्यस्वात्तकिंतत्त्वलक्षणायात्कतिरुपस्याप्रकृतिवर्तमान ११४

तयोरिवएकरूपत्वार्थयोरपिप्रकर्षेजयपोःपरस्परमनन्वयःधात्वनामनेकार्थत्वसवत्त्वमनादिति वाच्यं धातुनामनेकार्थं
त्वंहिनसर्वत्रसर्वार्थकत्वंकिंतुव्याकरणकोशादिप्रसिद्धस्वरूपत्वेतद्यर्थकत्वं। ननुलक्षणापापिप्रकर्षबोधोपपत्तेनैव
शक्तिसाधकमिति। अत्रेयंप्रत्ययमात्रस्यैवानुरूपैकत्वप्रसंगःघटमित्यादावपिघटपदस्यघटकर्मत्वेलक्षणयैवोपपत्तेरि
तिवेद्यं। घटमानयेत्यादौघटपदस्यघटकर्मत्वेलक्षणायामेवैतःप्रत्ययस्यापत्तेरिवयाकर्त्तोनलक्षणापात
योरानयनवत्त्वयोरन्वयायत्तिःभत्नमार्थयोरेवनामार्थधात्वर्थयोरभेदातिरिक्तसंबंधेनसाक्षादन्वयबोधस्त्वयमा
मात्। नचैतत्पापिदेतीपादेरेकत्वशक्तोवेत्र्याभावः। घटपदस्यैकत्वविशिष्टघटेलक्षणयाप्युपपत्तेः। अमःकर्मत्वेश
क्तिःएकत्वविशिष्टघटेलक्षणायातात्पर्यग्राहकत्वाच्चास्यैवंपवैतेमाद्यौकार्यत्वेदृष्टमाचेननादोपिविधेयत्वावेलो

त॰ प्र॰ श॰ पः । प वृत्त्यातो रेव कार्यतेष्टसाधनत्वविशिष्टे ष्टयाके लक्षणायामनुपपत्तेः । विधिः कृतौ शक्तेः । विशिष्टपर्यवसानात्पर्याप्त कार्य
११५ ति वा यथा घटपदादेर्विशिष्टेन शक्तत्वात् नो पादेर्बैकत्वे त्वस्य वाविनिगमनाविरहात् हृतीपादेरेकत्वबोधकत्वे सिद्धे
कर्मत्वे तत्त्वे वा शक्ता भाव कृष्टेक मेकत्वनादेकं वैतत्त्वादिनिगमनाविरहाच्चाधवा न तत्र शक्तिः । एवं प्रवृत्तेत्तत्र धातो वा
विशिष्टे लक्षणाविषये वी कार्यतेष्टसाधनत्वे तत्त्वाविनिगमनाभावात् दृष्टेरपि कार्यत्वादिबोधकत्वात् सिद्धे लाघवात् तत्र
शक्तिरेवेति । एवं बोधसमर्गाणां मध्ये पितो यस्य संसर्गस्य कल्पना प्रथमं शक्तिर्न प्रामाणिकी । तस्य द्योतकत्वमेवाप घातादेः । प्र
स्य च शक्तिः प्रामाणिकीति तस्य बोधकत्वमेव प्रथमानिरूपादेः । धातूपकं भावितस्य ग्रामावस्यमासानुपपत्तेः । तस्य निरर्थ रामः
कत्वेन निराकांक्षत्वात् । एवं वा यंभवेद्घस्मोत्यपीमावरं ष्यतेरस्य उशासनात् ताने व पारेरापि निरर्थकत्वे न तेन स्यर् समा ११५

स्यानुपपत्तेः । नाम्न एव समासविधानात् वस्तुवाचिन एव नामत्वादिति वाच्यम् । आख्यातमिह नामेष्टमिति नेन स्यादेवं तेन तस्मा
पि नामत्वात् । वस्तुवाचीनि नामानीत्यस्य करणाभिमतत्वादिति नामविभक्तिपरत्वे न प्रत्ययापेक्षा शक्तिरिति उपसर्गाणां
शक्तता न च छेदकत्वमेव द्योतकत्वं तथा वोपसर्गाणां चोपसंदानिकी शक्तिरित्याहुः । युक्तञ्चैतत् भजतीत्यत्र भोजने ग्रेज न
एवं कान्तीनत्वस्यानियमेन प्रतीतेः । एवं कान्तत्वस्य प्रस्थपार्थः । न नमः सादिना व्यवधानेऽपि प्रयोगापत्तिरिति वाच्यात् या
विवक्षायामिष्टत्वात् । वामेत्यत्रव्यवहितात्पूर्वकान्तत्वं तावापा व्यवधानं च क्रियान्तरानुकूलत्वेन वा भूतत्वमेव तत्र
उक्तेनानिकेयायात्तदस्य भेदायकत्वात् । उद्भिरं वयापाणिभिः ताड्ः । व्यवधानत्वाद्विषयान्तरसम्बाद्यपि भुक्त्वाव
जतीति प्रयोगात् तर्कापातात् उदङ्गत्वा विनं भावा वक्तुपसा व्यवधानस्य दुर्वचत्वात् तदुत्पत्तिसामग्र्यात्वे च संभवतीत्यागसा

 लत्वमेवतद्व्यवहितपूर्वकालत्वं। कालश्चात्र यावता कालेन भोजनानंतरं व्रजनं तावान् स्थूलकालो याप्रिविंशिष्य निवे
 शनीयः। तेन नासंभवः। नेदादिवसादिरूपोपि तेन नादिवसादिनाविलंबेन भुक्त्वा व्रजतीति प्रयोगापत्तिरिति वाच्यं। तत्तत्का
लस्यातत्त्वघटितत्वेनानिवेशनादननुगतत्वारडर्तेयः। तस्मात्पूर्वकालत्वमेव क्त्वा वाच्यं मनुमृत्स्या द्रापृत्स्यापितीत्या दौ
च्योक्षर विभागरूपव्यापारानुस्यूतयोत्तरकालो नतात। व्यादानेस्याय एवंकालत्वाभावेन कपत्त्वानि देश इति चेन्न
भ्रत्वापर्यवकालेपि व्यासानंतमनवेनवथा प्रयोगात्। स्स्वायाद्यंतेरभवनेवानिरूढत्वस्त्रायात था प्रयोगाद् इति प्राचीनाः
त्। समानकर्तृकत्वमेव क्त्वावाच्यं। नियमतस्तेन रूपेणावबोधात्। समानकर्तृकेति किं। साहपद्मकदा: संभवात्। भोजनव्रजनयोगात्म
नेकर्तृकत्वेऽपि तेन कस्मापाद एवंकालत्वस्याक्षेपेऽपि नलाभात्। न एवंकालत्वेपि यात्वेः। विभिन्नकर्तृकत्वेपि एवंकाल ११६

त्वसंभवेन तेन समानकर्तृकत्वाक्षेपासंभवात् समानकर्तृकत्वे शक्तिरेवान्वयतो पवीतं वलनयं पानमोक्षमारोः धीया
नोगच्छतीत्यादौ युगपदनेकक्रियाकर्तृत्वस्य कालिन्नपिसंभवात्तेन एवंकालत्वा द्वैयोयत्वाइति वाच्यं तथापि एककर्तृ
कत्वमात्रक्त्वेऽपि पादयस्य उगायदसंभवेनतयाः स्वात्रमान नियमात नवा व्रजा नासि माय स्मादत स्तेनमविष्यतीमन्यं स
तिमनाराधयजेवित्वाशगायसेत्स त्रमत्वमृतिम नाराध्येत्यज्ञानं भविष्यतीति भिन्नकर्तृकेपि क्त्वा निर्देशात् कथं समा
नकर्तृकत्वं स्नाता च्यामिति चाख्यात च नाराध्यास्यितमेतिति पातरमध्याल्लसमा धानत्सर्वं संमतत्वादित्याहुः। तदस
त्। समानकर्तृकत्वस्य क्त्वात्वापत्तेः प्रत्यानायो पूर्वापरकालत्वनास्तुपयजनमोजने नियमेन पर्वत्वात्क्षेपसंभ
वः। न च भोजनव्रजनपौर्वापर्यकः कर्तेति नाऽश्वेधप्यप्यस्तु जिन्क्रियाव्रज नाकियये कर्तृकेति तथा वस्तुजान्त पायाः प्राथ

त॰प्र॰ ११७ न्येनोपास्थितेतत्रैव सर्वेनानयर इति वाच्यं आशासेनोपास्थितेर्हि आकांक्षासंयोजकत्वेन शाब्दबोधे रूपसंनिधियामकृतत्वं
स्मातारहतत्वाद्धेर्धीः ॥ नेमाननतत्र वैयाप्तिपक्षत्वर्मतत्पायंरवप्रयोजकत्वेन योग्यायोग्यवृत्तारताससमवेचापि एवं मात्रादेपालिंगा
भावेन एवं तत्वादेयासंभवात ॥ नचयस्मात् शब्दादुपास्थितस्मादपि शाब्देतानामितिवाच्यं ॥ शाब्दीतिन्यायेनतत्नतस्पृद्
पृत्वात ॥ नच मुक्तावजतीमत्तारव्याताथेकालावरुद्धत्वेनव्रज नसकालान्वयान्नाकांक्षत्वात तदनवरुद्धत्वात्मुजिति
यायामेवएवं तत्वान्वयः इत्यवकालांतरसंवधितेनानुपास्थितिरेव प्रायान्ये नोपास्थितिः सैवचनियामकोतिवाच्यं यस्य
यास्थितस्मशाब्दबोधाविषयतयाकालांतरासंबंधितेनोपास्थितेरा ॥ किंचित्करत्वात ॥ किंचासमानकर्तृकत्वेन एवं तत्वात्क्षेपयामः
॥ किंतु समानकर्तृकक्रियाद्वयस्यैकदाप्रधानसंभवात ॥ प्रधानसमानकर्तृकत्वेन एवं तत्वाक्षेयइतिवाच्यं तत्र भयोनतनता ११७

वस्तुस्थितउद्देश्यत्वं ग्रत्वं चरदंभवतुमानाइदंतुस्यादेवेत्तनावस्थाविरहरूपाक्रियोक्तत्वप्यवदुद्देश्यतेपि एकदासंभवे
नवमिनाशन्नथाउद्देश्यताया विनिगतमशक्यत्वात ॥ किंचसमानकर्तृकत्वेस्य परेशाशक्तिरूपपेयततनतुप्रधानतायामिति
रूपंतेन एवं तत्वेय ॥ तदंशोपि शक्तवागमेतु न्किम् याह्नः एवं कान्वीननेनेतिनृकिंचिदेतत ॥ नवसमानकर्तृकत्वस्य
यमेनप्रतीतिस्तत्रापि शक्तिरितिवाच्यं ॥ भिन्नकर्तृकत्वस्यैसमानकर्तृकत्वेन भेदाशेरत्वमावापित्वान्वकामांभोज
नकर्तृरिक्ज नकर्तृरमेदान्वयवोधसंभवात्तयोः कृतिमात्रवाचकत्वापत्ते जनपदवैकालीनभोजनकृतिमान्व्रजेनादि
तिमानिमन्त्रयेभोजनवज्जनकृतावैकाधिकरण्यस्यापिमानसंभवात ॥ नन्वसमानकर्तृकत्वस्याशक्यत्वे चैत्रो गच्छति मैत्रो
भुंक्ते इति प्रयोगवत्वचैत्रोभुक्त्वा मैत्रोगच्छतीतिभिन्नकर्तृकेपिक्त्वाप्रयोगप्रसंगइतिवाच्यं वस्तुतः समानकर्तृकत्वानिसायां

व्र॰प्र॰श॰ मेवव्रज्याः साक्षात्तमोक्षं व्रजति यथा पुनर्व्रजतिरस्य नैवल्पदतु खनो र्यथि समान कर्म्कृते व्रजतेः सेनाय्यनं यी कारातामभी
११८ कल्लाहुत्वानेतर्यमेवव्रज्याशब्द्याः एवं कालानन्तस्य शब्दालेव्रजन सर्वकाली नामीति भोजनविशेष्यकालेभवः स्मात् ज्ञापते
तु भोजनानंतरं व्रजनमिति व्रजनविशेष्यकोऽनुभवः तथा चानुमेयमात्रविनिगमकत्वेनानंतर्यमेव वाच्यं न च एवं का
लतस्य शब्दाल्लब्धेः पितस्य निरूपकता संबंधेन व्रजनेऽन्वयो यथा मे व्रजन विशेष्यकोऽनुभवः उपपद्यते एवं तेन यान्त्रहत्या
व्रजतीत्यत्र व्रजने तत्तत्संबंधेन पूर्वकालत्वस्याभावबोधनेऽप्युक्तत्वात् व्रजनस्य पूर्वकालत्वाव्रजतीत्यत्र संगात् भोजने निष्ठपू
र्वकालत्वस्य व्रजने सत्वात् प्रत्यनिरूपकसंबंधस्याभावबोधनेऽपि योग्यता नवच्छेदकतया निरूपकतया तद्भावबोधसंभवात् सम
दिताऽरुः कोनिन्तुस्तसाधिकृदाविरुद्धार्थे यने धीप्रतिष्ठतीसप्रयोगात् निरंतराध्ययनशालेमेवनत्प्रयोगाव कदाचित्साम ११८